

Київ

Видавничий дім
«KM Академія»

2005

Іван
Сергій
Павленко

ІМАЗЕПА
як будівничий
української
культури

Доба І. Мазепи (кінець XVII – початок XVIII ст.) – це не стільки злет до певного рівня культурного життя, скільки не бачений до того розквіт на теренах України творчості, духовних набутків. Актуальність дослідження активного впливу гетьмана на духовне життя в Україні періоду його правління дає можливість глибше зрозуміти як розвиток культурного життя наприкінці XVII – початку XVIII ст., так і діяльність зверхника Гетьманщини у вирішенні найголовніших проблем тогочасного буття. Показати доброчинну позицію і роль гетьмана у церковно-духовних, культурницьких процесах – головна мета студії.

*Автор висловлює подяку
за фінансову підтримку цього видання
Фонду Наталії Данильченко при НТШ-А
та Чернігівській облдержадміністрації*

Вступ

М

Культура України кінця XVII – початку XVIII ст.– явище унікальне, багатогранне, неповторне. Феномен цієї доби формувався завдяки багатьом чинникам. Певну важливу роль тут відіграли попередні взаємозв'язки духовних діячів з країнами, передовим надбанням у книжництві, мальстріві, науковій, освітній сферах сусідніх країн. Істотно впливало на світобачення тогочасної староукраїнської еліти принципове обстоювання постулатів православної віри. Головним же чинником якісних змін у культурницькому житті стала стабілізація суспільно-політичного становища в Гетьманщині наприкінці правління гетьмана І. Самойловича, а потім за його наступника – І. Мазепи. Вона вивільнила зусилля еліти не тільки на боротьбу з агресорами, здобуття влади, створення автономного державного утворення, а й на задоволення духовних потреб. Міцніли засади гетьманського правління – з'являлися більші можливості для вираження засобами мистецтва ознак старшинської влади, возвеличення її сили та впливовості у різних формах меценатства та доброчинності.

Доба І. Мазепи – це не стільки злет до певного рівня культурного життя, скільки не бачений до того розквіт на теренах України творчості, духовних набутків. Великим стимулом до цього була автономна державність, яка, поставши з руїни, кровопролиття, бажала продовжувати своє буття квітучим мирним садом, де править Божа мудрість, спокій, взаєморозуміння. Найбільшою духовною цінністю того періоду була православна віра, яка стала чи не головною причиною національно-визвольної війни Богдана Хмельницького і появи козацької автономії. Саме Богу, Божій матері, святым угодникам-

захисникам присвячені найзначніші творчі надбання поетів-мислителів, художників, книжників, зодчих того часу.

З кінця 1670-х рр. на теренах України панувала нестабільність, яка супроводжувалася зміною старшинських команд, перерозподілом власності. Це негативно позначалося на матеріальному за-безпечені процесів культурного життя. Адже бідні старшини, ново-призначенні гетьмані навіть при великому своєму бажанні не мали достатньо фінансових ресурсів для спонсорування монастирських закладів, будівництва церков, створення іконостасів тощо.

Інша ситуація настала вже при правлінні гетьмана І. Мазепи. Хоча на його добу припало чимало важких військових походів, та все ж при цьому самі населені пункти Гетьманщини вже не зазнавали спустошливих нападів, розорення. Козацькі, селянські господарства за якісь два-три десятиліття пільгового режиму зміцніли. У містах розвинулися ремісництво, торгівля.

Культурницько-інтелектуальні сили української землі у цих змінених на краще економічних умовах отримали добру основу для вияву своїх талантів. Адже для видання книжок, створення гравюр необхідні були чималі ресурси паперу, виробництво якого у свою чергу неможливе без виділення значних фінансів на створення папіреню. Самого інтересу ентузіаста-видавця, поета чи гравера в цій ситуації недостатньо. Потрібен передусім інтерес суспільний, бажання тих, хто розпоряджається капіталами, витрачати їх на книговидання та на інші духовні справи.

1687 рік дав Україні поштовх для кардинальної зміни політики у цій сфері. Влада в Гетьманщині перейшла до людини, яка, зосередивши у своїх руках економічні важелі, ресурси Гетьманщини, спрямувала їх в основному на відродження духовних святинь, зведення величних соборів, забезпечення розвитку освіти, книговидання.

І. Мазепа був високоосвіченою людиною свого часу, знав кілька іноземних мов, вправно віршував. У старшинському середовищі своїх сучасників він лідирував саме за начитаністю, поінформованістю, глибоким розумінням мистецьких, літературних явищ. Свого часу цей бік його життя привернув увагу гетьмана І. Самойловича, який волів бачити у своєму колі такого інтелектуала. Згадані якості генерального осавула стали визначальними і для головнокомандувача у Першому Кримському поході 1687 р. Василя Голіцина, який особисто приймав рішення, кого запропонувати лідерам старшинського заколоту на обрання гетьманом. Кандидатура на найвпливовіше урядування з'явилася на розгляд старшинської ради 24 липня 1687 р.

«Старшини козаків таємно справилися про те, хто був би як гетьман найбільш до вподоби генералісимусу. І коли вони почули натяк, що цією людиною був би Мазепа, то усі вони з огляду на це таємно того ж вечора підписали листа», — зазначив у своєму юденнику П. Гордон¹. Фаворит цариці Софії зробив ставку на І. Мазепу в

першу чергу тому, що його найбільше знав. За дорученням І. Самойловича князь часто зустрічався з ним у Москві. З генеральним осавулом В. Голіцина єднали культурні та освітні інтереси. Найвпливовіший державний діяч Московії знав кілька мов, мав велику бібліотеку. Тому І. Мазепа й імпонував йому як людина високого інтелектуально-культурного рівня.

Важко прогнозувати, як розвивалися б події в Україні у наступні 20 років, якби в результаті заколоту 1687 р. до влади прийшов якийсь амбітний, слухняно-вигідний для Москви малограмотний старшина (серед учасників Коломацького перевороту було чимало неписьменних полковників, значних військових товаришів.— Авт.). Навряд чи у його програмі діяльності переважали б пріоритети, орієнтири, спрямовані на задоволення духовних потреб, сприяння розвитку культури.

У роки правління І. Мазепи відбувається докорінна зміна владної політики щодо питань культури. Гетьман як її симпатик з розумінням ставиться до проблем духовної сфери. Фактично в перший рік свого правління він очолює процеси церковної реформації в Гетьманщині, сприяє пом'якшенню дій акту приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, виступає захисником українських церковників у дискусії щодо трактування релігійних постулатів. Наступний його вирішальний крок — розпочин у 1690-х роках реалізації великокласистабної програми відродження духовних пам'яток, занепалих монастирських закладів, будівництва новітніх соборів, церков, освітніх закладів. Ці питання стояли в центрі діяльності гетьманського уряду. Під особистим патронатом І. Мазепи здійснюються великі будівельні роботи в Києві, який за його гетьманування став символічним «другим Єрусалимом», духовною столицею України.

У 1687—1708 pp. практично всі існуючі монастирі завдяки турботам гетьмана збільшили свої доходи від гетьманських надань. Велика частина з них отримала у володіння додаткові села. Гетьманський уряд ретельно віdstежував процеси сплати податків обителям, карав сотників за самовільне захоплення монастирських земель, угідь. Ці заходи дали можливість не тільки поповнити самозабезпечення монастирських закладів, а й акумулювати значні суми на оновлення їхніх іконостасів, дзвонів, дзвіниць та церковних приміщень.

За особистою ініціативою гетьмана відкриті Домницький, Пустинно-Микільський, а з його відома — Кам'янський Успенський, Вознесенський, Петропавлівський, Корсунський Онуфріївський, Золотоніський, Канівський, Ірданський, Чигиринський, Данилівський, Жаботинський, Каташинський Миколаївський, Любецький монастири.

Масивні цієї діяльності щодо відновлення, віdbудови православних закладів вражаюті. Досить зазначити, що опубліковані джерела

містять згадки про 220 церков, збудованих у 1687–1709 рр. Реальна ж цифра їх спорудження у ту добу, очевидно, удвічі-тричі вища. Сам гетьман, за нашими підрахунками, патронував зведення, реставрацію 43 храмів. Так само захоплює розквіт у ті часи книгодрукування, граверства, художньої обробки металу. На жаль, роль І. Мазепи як будівничого української церкви, культури досі з'ясована недостатньо. Цей бік його життя, який істотно проливає світло на помисли, духовні спрямування українського зверхника, здебільшого висвітлено в історичній літературі фрагментарно, стереотипно. Маємо загалом розпорощений у різних виданнях набір фактів, джерел, заміток, ескізів про добу Мазепи. Актуальність дослідження активного впливу гетьмана на духовне життя в Україні періоду його правління дає можливість глибше зрозуміти як розвиток культурного життя наприкінці XVII – початку XVIII ст., так і діяльність зверхника Гетьманщини у вирішенні найголовніших проблем тогочасного буття. Показати позицію гетьмана у церковно-духовних, культурницьких процесах – головна мета нашої студії.

Відзначимо, що перегляд, вивчення великого комплексу опублікованих та архівних джерел, матеріалів з даної теми відкриває чимало нового у розумінні постаті І. Мазепи. Передусім маємо на увазі виявлені нами ранні прояви його вимушеної опозиційності у 1688–1689 рр. під час перегляду акту приєдання у 1686 р. Київської митрополії під юрисдикцією Московського патріархату (сприяння у наданні Чернігівській кафедрі, Києво-Печерській лаврі права підпорядковуватися лише патріархові, а не митрополитові Гедеону, москові філу, що зменшувало його вплив на українську церкву і водночас підносило роль гетьмана у церковних призначеннях), релігійний дискусії, результатом якої стало зневаження у Москві думок, духовної практики церковників України, осуд провідних діячів культури Гетьманщини, спалення їхніх книг. Подробиці патріаршої інквізіції 1688–1689 рр. проливають світло на питання, чому І. Мазепа ознайомив архімандрита Никона з текстом своєї «Думи», де є прямий заклик повстати за матір-Україну, з яких причин чернець Соломон (який служив у Никона.— Авт.) возив у 1689–1690 рр. таємне послання гетьмана до польського короля Яна Собеського з проханням розпочати спільну війну проти Московії.

Новим у нашій студії є значно ширший перелік меценатських надань гетьмана, фінансового забезпечення будівництв, здійснюваних під його патронатом. Важливим та принциповим моментом при цьому є той факт, що І. Мазепа реалізовував ці заходи як державний діяч, а не як приватний розпорядник коштів. Це було його державною політикою.

Після поразки повстання 1709 р. російська імперська зневажливо-осудна оцінка І. Мазепи майже на три століття затіnilа образ добайлівского ктитора в усіх офіційних інформаційних носіях про добу

1687–1709 рр. Перші спроби розібратися в неоднозначній постаті гетьмана давали в основному канву його головних віх життя: шлях до гетьманства, прихід до влади, участь у військових походах, зрада Петра I. При цьому першопрохідці-дослідники, зіткнувшись з величим масивом донесень, свідчень, доносів, міфів, зазвичай брали з них ті факти, які показували керманича України загалом у негативному світлі. Це відповідало тодішній ідеології. Оскільки ця історична література вже більш-менш оглянута нами та іншими істориками², звернемо увагу на ту частину попереднього доробку студії про І. Мазепу, де йдеться про нього як мецената, прихильника культури.

Відразу зазначимо, що, оскільки позитивний бік діяльності гетьмана у XVIII та й XIX ст. практично нікого не цікавив, то й відповідно його культурницькі заходи, літературна діяльність, зв'язки з митцями випали з поля зору більшості дослідників. Бракувало потрібного матеріалу в цьому плані в Москві, Санкт-Петербурзі, архіви яких здебільшого досліджували Д.Бантиши-Каменський, М. Костомаров та інші історики.

Добре знав церковні, культурницькі справи гетьмана Ф. Прокопович, який був свідком відродження київських свяtyнь. Однак вибір І. Мазепи 1708 р. він або не хотів зрозуміти, або намагався його навмисне засудити, щоб відвести від себе підозру в колишніх симпатіях до українського зверхника, виявлених у віршованій формі під час викладання у Києво-Могилянській академії на початку 1700-х років. У своїй «Історії Петра Великого» Ф.Прокопович, схоже, першим піддав сумніву благочестиві наміри І. Мазепи щодо відродження української церкви: «А понеже намерение его было отторгнуто от Российской державы малую Россию, и паки подвести под иго Польское, того ради, дабы народ малороссийский, яко с природы от поляков отвращен, не догадался таковых его умыслов, великим показался православия ревнителем: церкви каменные созидал, сосуды и утвари церковные и иная его подаяния всюди были»³. Саме цією характеристикою скористався⁴ Д.Бантиши-Каменський при написанні «Історії Малої Росії», яка з'явилася друком у 1822 р.

О. Рігельман у 1787 р. закінчив свою велику «Літописну оповідь про Малу Росію», у якій помістив без коментарів чотири «повествования» про І. Мазепу. Одне з них – європейського автора, друге – Вольтера, інші – анонімні. Останнє, «російське», фактично є компіляцією згаданих вище місць «Історії Петра Великого» Ф. Прокоповича з проімперськими штампами-оцінками церковного будівництва гетьмана⁵.

М. Маркевич при написанні «Історії Малоросії» теж скористався авторитетними для нього міркуваннями Ф. Прокоповича⁶, якого цитує. Загалом історик негативно сприймає І. Мазепу як діяча культури: «Він був поет. Але на яку справу він спрямував священий, Божий дар? Він плакав у своїх віршах за пригнобленою Україною;

називав її матір'ю, порівнював її з птахом, яка звила гніздо на розdrojжі, і був її зрадником, відступником, наклепником»⁷.

Дослідники храмів, монастирів Києва та інших міст Лівобережної України не могли обминути період 1687–1708 рр., бо саме тоді більшість з них були або побудовані, або зазнали істотної реставрації. Досить великий перелік меценатських добродіянь І. Мазепи наводить у 1798–1799 рр. у своїй праці «Історія міста Києва» М. Берлінський. Але її він, як і Ф. Прокопович, аргументував діяння гетьмана лише його хитрістю: «Нема небезпечнішої, ненавистнішої в співіснуванні тварі тієї, яка вміє безсоромні свої пороки чи владолюбні підступи приховувати під завісою доброзичливості, пристойності тишності та ревнівого благочестя. Справою цього лицеміра було: спорудження двох з південного і північного боку біля кафедрального собору св. Софії приділів (...). Поновлення з основи в 1693 р. нинішньої Києвобратської великої камінної церкви Богоявленя Господніх і з лівого боку замість дерев'яних спорудження камінних шкіл, що нині складає нинішній поверх їх; при цьому випросив у їх царської високості грамоту цьому училищу...»⁸. М. Берлінський на двох сторінках згадує й інші будови, зведені за піклування гетьмана, зокрема мури Києво-Печерської лаври, Микільський собор тощо. При цьому історик знову ж таки зауважує-підсумовує, що все те зроблено «від лукавої набожності цього гетьмана»⁹.

Відомий церковний дослідник митрополит Є. Болховітінов не дає негативних оцінок І. Мазепі – у своїх виданих працях «Опис Києво-Софійського собору» (1825 р.) та «Опис Києво-Печерської лаври» (1826 р.) він чесно перелічує відомі йому з наявних джерел факти сприяння зверхника України тодішнім церковним ієрархам, його вклад у новобудови¹⁰.

Кілька важливих цеглинок у справу прояснення культури доби І. Мазепи зробив перший ректор Київського університету, історик, етнограф, філолог М. Максимович у працях «Видубецький монастир» (1841 р.)¹¹, «Книжкова старовина південноросійська» (1849–1850 рр.)¹². В останній дослідник детально описав книги та панегірики, видані у 1687–1709 рр. Велика частина їх була присвячена гетьману І. Мазепі. М. Максимович уперше зафіксував у літературі опис Пересопницького Євангелія з повідомленням, що воно «зберігається у Переяславському Вознесенському монастирі, якому подарував його у 1701 році гетьман Мазепа як будівничий монастиря».

У 1865 р. вийшла розвідка Л. Похилевича «Монастирі та церкви м. Києва. Попередній та нинішній стан», у якій подано низку повідомлень про храми, збудовані гетьманом та його соратниками. Подібну інформацію містить видана роком раніше у Києві книга М. Семен-тровського «Київ, його святині, старожитності...». Ще ширше розкриває діяльність у духовно-будівничій сфері І. Мазепи М. Петров у праці «Київ, його святині та пам'ятники» (СПб., 1896 р.), яка як

історичний факт констатує значну роль гетьмана у відбудові київських храмів, Києво-Печерської лаври.

У кінці XIX – на початку ХХ ст. вийшло друком чимало розвідок про відомі монастирі, у яких дослідники церковної старовини не приховують ктиторство І. Мазепи та його соратників. Маємо на увазі особливо праці С. Титова «Історичний опис Київського Пустинно-Микільського монастиря» (1902 р.)¹³, Ф. Титова «Короткий історичний опис Києво-Печерської лаври та інших святинь і пам'ятних місць міста Києва» (1911 р.)¹⁴, С. Петровського «Золотоверхий Михайлівський монастир у Києві» (1902 р.)¹⁵.

Багато цінної інформації про добу 1687–1709 рр., розбудову в ті роки церков на Чернігово-Сіверщині містить «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії», підготовлений Ф. Гумилевським і виданий у 1873–1874 рр. у Чернігові. У II, III, IV, V, VII книгах цієї збірки матеріалів, нарисів натрапляємо на унікальні документи про сприяння І. Мазепи у відбудові храмів, монастирів регіону, описані дари церкві старшинського оточення гетьмана.

Уперше об'єктивно деталізували період мазепинських змін у Києво-Могилянській академії дореволюційні дослідники освіти та цього навчального закладу В. Аскоченський¹⁶, М. Мухін¹⁷, С. Голубев¹⁸, М. Петров¹⁹, Ф. Титов²⁰, Д. Вишневський²¹.

Низка студій, присвячених церковним подіям у Москві у 1688–1700 рр., теж має велике значення для розуміння позиції як українського духовенства, так і гетьмана І. Мазепи. Маємо на увазі роботи Г. Мирковича «Про час перетворення св. дарів. Спір, який був у Москві у другій половині XVII століття» (Вільна, 1886 р.), М. Каттерева «Характер відносин Росії до православного Сходу в XVI та XVII століттях» (М., 1885 р.), П. Смирнова «Йоаким, патріарх Московський» (М., 1881 р.) та К. Харламповича «Малоросійський вплив на великоросійське церковне життя» (Казань, 1914, т.1).

М. Костомаров, готуючи першу грунтовну монографію про І. Мазепу, на жаль, не звернув увагу на існуючу тоді історичну літературу істориків української церкви. Його праця «Мазепа», опублікована у 1882 р. на сторінках «Русской мысли», містить великий масив документального матеріалу з життя гетьмана. Водночас історик послуговувався деякими фальшивими документами, версіями, запозиченими у М. Устрялова (сюжет про зраду В. Голіцина під час перевороту 1689 р.), Д. Бантиш-Каменського (листи канцлера Г. Головкіна, миргородського полковника Д. Апостола до І. Мазепи про згоду на те, щоб він видав царю Карла XII – насправді вони були розраховані на компрометацію гетьмана в очах шведів) та іншими недостовірними джерелами. М. Костомаров не дав значення аналізу «Думи», у якій виражені головні погляди, орієнтири його автора. Тема зв'язків гетьмана з церквою, духовними лідерами тієї доби взагалі ним не досліджувалась. Це призвело до

хібних узагальнень історика, негативної оцінки ним діяльності зверхника України.

Хоча монографія Ф. Уманця «Гетьман Мазепа»²², видана у 1897 р., спростовує логічними постулатами узагальнення М. Костомарова, що було позитивним кроком у досліженні постаті І. Мазепи, все ж вона не торкається досить важливого питання — ролі гетьмана у духовних, культурних процесах в Україні. Зрозуміло, що від того поданий цим істориком портрет І. Мазепи є неповним.

Першою узагальнюючою аналітичною працею з цього приводу стала кандидатська дисертація випускника Київської духовної академії В. Павловича «Малоросійський гетьман І. С. Мазепа у його становленні до церкви і духовенства», написана у 1907—1908 рр.²³ Але оскільки вона не була надрукована, її висновки та узагальнення не стали надбанням наукової громадськості.

М. Грушевський при написанні «Ілюстрованої історії України» скористався роботами М. Костомарова, Ф. Уманця у висвітленні перебігу подій доби 1687—1709 рр., хоча й інтерпретував їх дещо по-своєму. На відміну від згаданих авторів монографій, він вивчав церковні історичні студії, а відтак чи не першим долучив до сторінок про період правління І. Мазепи фактаж про меценатську діяльність гетьмана. «Немов щоб заглушили всякі поговорки ворогів, що він чоловік чужий, скаполичений, «лях», — писав М. Грушевський,— заходиться Мазепа коло величних як на той час будівель, головно церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастири і церкви богатими роскішними будовами, образами, ріжними дорогими річами, записуючи на кождім місці перед очима і уявою народу свою побожність, прихильність українській народності і культурі, і заразом — свою славу, могутність, багатство. Навіть після того як ся українська церква, так богато ним обдарована,— мусіла за наказами царськими його проглясти і відректися від нього, і всякі пам'ятки по Мазепі нищено, затирano всяку пам'ять по нім,— ще й тепер уся Україна повна тих ріжних пам'яток небувалої гетьманської щедроти для церкви і всього того, що в тім часі підходило під розуміннє української культури»²⁴. Щоправда, відомий історик конкретизує це прикладами з меценатства гетьмана у Києві та Переяславі, не забуваючи при цьому вказати, що «особливим гнівом дихали люде на гетьмана»²⁵ за його погану соціальну політику, про яку, власне, і сам автор не мав певного уявлення.

Після революційних подій 1917 р. в Україні з'явилася низка публікацій, книг, у яких розглядалися питання мистецтва, розвитку архітектури, книжної справи у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Хоча у них найчастіше описані поряд пам'ятки культури різних часових рамок, все ж ці перші спроби аналітики дають можливість скласти певні уявлення і про характер духовного життя у

добу І. Мазепи. У цьому плані важливі студії Ф. Ернста «Київські архітектори XVIII століття» (1918 р.)²⁶ та «Українське мистецтво XVII–XVIII століть» (1919 р.)²⁷, В. Модзалевського «Будування церквів в Лубенському Мгарському монастирі в р.р. 1682–1701 (1918)²⁸, роботи С. Маслова «Українська друкована книга XVI–XVIII століття» (1925 р.)²⁹ та «Етюди з історії стародруків» (1925 р.)³⁰, Ф. Тітова «Стара вища освіта в київській Україні» (1924)³¹, монографія І. Огієнка «Історія українського друкарства» (1925 р.)³², дослідження В. Січинського «Архітектура в стародруках» (1925 р.)³³, Г. Лукомського «Київ. Церковна архітектура XI–XIX століття. Візантійське зодчество. Українське бароко» (1923 р.)³⁴, Д. Антоновича «Триста років українського театру. 1619–1919» (1925 р.)³⁵.

Вони були добрим підмурівком наступним дослідженням. Найпомітнішим з них стала студія М. Андрусяка «Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч» (1939 р.)³⁶, де майже на 20 сторінках вперше зроблено спробу оглянути зроблене зверхником України у добу його правління. Цінність цієї роботи полягає у великому огляді джерел, літератури зі згаданої теми. М. Андрусяк зібрав докути багато важливій інформації, яка лише в єдиному масиві показує І. Мазепу в новому ракурсі як впливового культурного діяча, мецената.

На жаль, М. Андрусяк пояснює цю діяльність, погоджуючись із думкою Ф. Ернста, що «гетьман і козацька старшина — виявляють «великий хист до будування камінних церков — ніби просячи Бога простити їм не завжди чисті шляхи, якими вони здобували свої багатства»³⁷. Втім мотивація ця була все ж таки іншою: насамперед розбудова православної України як держави, відплата Богу за стабільність в автономії, єднання українців довкола православних святинь, гетьмана, який дбає про дух нації, Боже спасіння.

У 1942 р. у Лейпцигу вийшла монографія Б. Крупницького «Гетьман Мазепа та його доба», написана німецькою мовою³⁸ (перевидана українською у 2003 р.— Авт.). У цій праці на 12 сторінках у кількох підрозділах — «Духівництво», «Опіка над православною церквою за кордоном», «Мазепа супроти унії», «Піднесення шкільництва», «Роль Мазепи в духовному житті України», «Мазепа і мистецтво» — у лаконічній формі оглянуто головні культурницькі, меценатські заходи гетьмана. Автор спростовував твердження О. Лазаревського, що Мазепа як верховний представник держави нічим не відрізняється від інших гетьманів³⁹. Важлива зауважа дослідника про те, що на початку 1694 р. Київська колегія турботами гетьмана та його церковних соратників фактично набула статусу академії⁴⁰. Б. Крупницький детальніше зупинився на співпраці І. Мазепи та Д. Туптала, Ф. Прокоповича, творах останніх.

Ще однією розвідкою, яка продовжила глибокий аналіз культурницької справи у 1687–1709 рр., стала праця В. Січинського «Іван Мазепа: людина і меценат» (1951 р.)⁴¹. Дослідник, на відміну від

М. Андрушсяка, дає ширше і об'єктивніше пояснення діям гетьмана в царині культури. «Іван Мазепа — типовий представник української освічености, культурного процесу, культурних переживань,— зазначає він.— Характерне для того світобідчування: піетизм до світлої минувшини Батьківщини, повага до праці людського розуму і рук, сентимент до мистецтва і краси. Меценатство Мазепи — це внутрішня потреба культурної людини, це концентрація відповідного оточення — повітря, серед якого треба жити і працювати, це засіб підвищити єдність і відповідність нації супроти своїх сусідів, котрі мають «очі завидючі і руки загребуючі»⁴². Студія В. Січинського на 56 сторінках дає у невеличких підрозділах аналіз діяльності гетьмана у сфері красного письменства, науки, архітектури, освіти, музики, мальарства, друкарства. Особливо цікаві його спостереження щодо збудованих І. Мазепою церков, робіт граверів тієї доби. Водночас у досліженні відчувається брак фактичного матеріалу з 1687—1709 рр. Так, оповідаючи про репресії московської церковної влади щодо С. Медведєва, Г. Домецького⁴³, автор не знайшов моментів зв'язку між цими подіями з участю у них гетьмана. Прізвище ж І. Мазепи фігурує у розслідувальній справі першого. Підрозділ «Наука» вміщує в основному фактаж 1710—1770-х рр., що применишує його значення. Теза автора, що гетьман «побудував 4 нові величезні церкви, розбудував 5 інших величавих будов старокняжої доби і докінчив будовою 3 церкви»⁴⁴, теж не відображає його справжніх масштабів будівничої діяльності. За нашими підрахунками вона майже втрічі перевищує згадані цифри.

Без достатніх на те аргументів та певних зауваж-застережень В. Січинський на сторінці 48 відносить портретну гравюру Л. Тарасевича, вміщену у книзі-панегірику «Героїчна слава днів яснозвільного пана Бориса Петровича Шереметєва» (1695 р.), до одного з перших зображень І. Мазепи. «Гетьмана змальовано в оточенні алегоричних фігур, що символізують добре діла і меценатство гетьмана: мистецтво (краса), сила (військо), правда (слово), наука (мудрість) і справедливість (суд),— зазначає дослідник.— Під портретом нарисовані встремлені до землі предмети, що символізують собою усі ті посади і гідності, які переходив І. Мазепа: меч, корогва, ключ, печатка, пернац, каламар і булава, що значить — старшина, хорунжий, бунчужний товариш, генеральний осавул, полковник, генеральний писар і гетьман. Самого Мазепу виображенено ще досить молодим, гладко оголеного, з «бароковою» фризурую і в римській колчузі». Подібна точка зору з'явилася явно під впливом міркувань Д. Ровинського, який у своїх досліженнях висловив думку, що у 1695 р. Б. Шереметев ще був з бородою, а почав носити іноземний одяг, поголився після виконання дипломатичної місії 1697 р., коли став кавалером Мальтійського ордену⁴⁵. Російський мистецтвознавець у

зв'язку з цим побачив у гравюрі портрет самого І. Мазепи та символіку пройдених ним посад. На наш погляд, на гравюрі все ж зображеній Б. Шереметєв. По-перше, сучасники не фіксують І. Мазепу із залисиною. Герой же гравюри явно її має. За описом участника шведського походу 1708 р. принца Максиміліана Емануїла, гетьман «на голові мав повно кучерів або польських кіс»⁴⁶. По-друге, портрет у панегірику у загальних рисах нагадує портрети раннього⁴⁷ та пізнішого⁴⁸ Б. Шереметєва. По-третє, Л. Тарасевич зобразив з булавою не тільки Б. Шереметєва, а й В. Голіцина. По-четверте, ключ, печатка, каламар теж можна віднести до боярина, бо він довго був кімнатним стольником при царському дворі, брав участь у дипломатичних переговорах при укладанні «Вічного миру»⁴⁹.

Дослідник панегірика А. Селищев зробив досить важливе для нас спостереження: «Але, може бути, ця картина і не відноситься до панегірика Шереметєву: вона віддрукована на іншому папері, своєю якістю різко відрізняється від паперу книжки; потім зворотна сторона цієї гравюри нічим не зайнята, тоді як зворотні сторони інших картинок зайняті текстом, навіть заголовний лист; крім того, на інших зображеннях ініціалів імен граверів не зустрічаємо»⁵⁰. На основі цієї зауваги ми припускаємо, що гравюра Л. Тарасевича була додана до панегірика 1695 р. трохи пізніше, можливо, у 1708 р., коли в Києві невідомим гравером (очевидно, Л. Тарасевичем.— Авт.) було зроблено родовідне древо Б. П. Шереметєва⁵¹.

Питання культури доби І. Мазепи вивчав І. Огієнко. На жаль, через незнання багатьох джерел 1687—1709 рр. митрополит зробив низку хибних висновків, несправедливих закідів гетьманові. В опублікованій у 1948 р. брошури «Приєднання церкви Української до Московської» він зазначає, що в «останньому акті трагедії Української церкви сильно завинив Іван Мазепа, будучий гетьман України: його підпис під незаконним обранням на Київського митрополита московського кандидата єпископа Гедеона Четвертинського року 1685-го стойте між першим», а також «Іван Мазепа сильно вислужувався Москві і, щоб її задобрити, легко зробив, як гетьманський представник, незаконні вибори»⁵². Насправді генеральний осавул виконував волю І. Самойловича. Подальше негативне ставлення І. Мазепи як гетьмана до Г. Четвертинського, його заходи по зменшенню церковної влади київського митрополита свідчать, що у 1685 р. представник гетьмана не поділяв намірів свого зверхника в Батурині.

І. Огієнко у 1954 р. підготував до друку рукопис «Українська церква за гетьмана Мазепи» (виданий лише у 2003 р.— Авт.). У ньому автор здебільшого суперечить сам собі. Так, у студії натрапляємо на такі узагальнення: «Значення церкви в житті й історії народу Мазепа, очевидно, добре розумів, але цього не використав. Якихось

ближчих стосунків з провідним духовенством у Мазепи не було»⁵³, «Назовні було враження, що церковною політикою Мазепа не цікавиться або не має її»⁵⁴. Далі дослідник детально оповідає про будівництво церков, розбудову монастирів і зазначає: «Гетьман Мазепа був щедрим меценатом для православної церкви і багато допомагав. Він завжди клопотався про підвищення матеріального стану монастирів, сильно збіднілих та пограбованих за час Руїни, і виклопотав для них у московського царя багато різних грамот на землі, особливо ж для монастирів київських»⁵⁵. Але ж хіба згадане не було частину церковної політики І. Мазепи? Невже будування гетьманом церков, допомога його монастирям могли здійснюватися без тісних контактів з духовенством?

Хоч як прикро, розвідка І. Огієнка перенасичена штампами, стереотипами негативістського бачення І. Мазепи російської історіографії типу — «патріотом у сучасному розумінні Мазепа не був»⁵⁶, «між Мазепою і Петром зав'язалася дружба й повне довір'я, яке держалося довгих 20 літ гетьманування»⁵⁷ і т.п.

Відомий історик поверхово оглянув церковну літературу і тому не помітив ні драми 1688—1689 рр., ні близьких стосунків гетьмана з більшістю церковних ієрархів України.

Студія «Гетьман Мазепа і духовне життя України» вміщена у монографії О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960 р.). Історик посилається на згадувану вище роботу Б. Крупницького, збірник «Мазепа», твори В. Січинського, В. Модзалевського, що вказує на добру обізнаність автора з темою. Він майже на 20 сторінках зробив сумлінний огляд — узагальнення відомих йому матеріалів, джерел про діяльність гетьмана на духовній ниві. Цікаві його думки про мазепинське бароко, відродження старої української ідеї, як «другого Ерусалима». Разом з тим О. Оглоблин справедливо зауважив, що «історія української культури мазепинської доби ще не написана і навіть не досліджена, хоч українська наука вже поклала міцні підвалини для цього в монографічних студіях про українську освіту, науку, літературу, мистецтво (зокрема архітектуру та граверство)»⁵⁸.

Незважаючи на те, що з часу виходу монографії відомого вченого пройшло 44 роки, по суті, його оцінку можна повторити й сьогодні. Узагальнюючи праці з цього питання⁵⁹ є фактично переказом студій М. Андrusяка, В. Січинського, О. Оглоблина.

Водночас у другій половині ХХ ст. вийшло друком чимало серйозних робіт, які збагатили знання про культуру доби І. Мазепи. Маємо на увазі монографії, книги Г. Сивоконя «Давні українські поетики» (1960 р.), М. Цапенка «Архітектура Лівобережної України XVII—XVIII століть» (1967 р.), П. Жолтовського «Український живопис XVII—XVIII століть» (1978 р.), «Художнє літтєра на Україні. XIV—XVIII ст.»

(1973 р.), П. Білецького «Український портретний живопис XVII–XVIII ст.» (1981 р.), Я. Стратія, В. Литвинова, В. Андрушко «Опис курсів філософії та риторики професорів Києво-Могилянської академії» (1982 р.), Д. Степовика «Олександр Тарасевич» (1975 р.), «Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко» (1986 р.), «Іван Щирський» (1988 р.), О. Тищенка «Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.)» (1992 р.), А. Макарова «Світло українського бароко» (1994 р.), Т. Кари-Васильєвої «Літургійне шитво України XVII – XVIII ст.» (1996 р.) та ін.

На початку ХХІ ст. з'явилося багато розвідок про окремі пам'ятки доби І. Мазепи. Слід відзначити в цьому плані книги Т. Кілессо «Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія» (2002 р.), Н. Нікітенко «Собор святої Софії в Києві» (2000 р.), С. Кілессо «Києво-Печерська лавра» (2003 р.), В. Вечерського «Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини» (2001 р.), «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України» (2002 р.), «Спадщина містобудування України» (2003 р.), З. Хижняк, В. Маньківського «Історія Києво-Могилянської академії» (2003 р.).

Зазначені вище ґрунтовні роботи стали для нашої студії добрим орієнтиром при розгляді того чи іншого явища культури доби І. Мазепи. Водночас період 1687–1709 рр. достатньо відображені у друкованих джерелах, якими ми теж скористалися. Першим серед них стоїть «Літопис» С. Величка, мазепинського канцеляриста, який не з переказів, а як свідок зробив чимало нотаток про контакти гетьмана з провідним духовенством України, зокрема В. Ясинським, А. Барановичем, Ф. Углицьким, І. Максимовичем та ін.

Великий масив матеріалів про церковні справи гетьмана, його співпрацю з духовними лідерами православної церкви опубліковано у XIX ст. у збірках документів «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России».

Величезну цінність для розуміння масштабів меценатської діяльності гетьмана мав віднайдений М. Возняком у бібліотеці Оссолінеуму і опублікований у 1938 р. документ-реєстр витрат І. Мазепи на церкву⁶⁰. Його склали у 1709 р. генеральні старшини після смерті гетьмана. Беручи ці свідчення за основу, з допомогою інших допоміжних джерельних матеріалів, розвідок нам вдалося значно конкретизувати картину гетьманських пожертв, доповнити її істотними подробицями. Зазначимо при цьому, що опублікований М. Возняком реєстр витрат у працях В. Січинського, О. Апанович використовувався лише частково, переважно у тій частині, де йшлося про будування головних храмів.

Велику допомогу у виявленні нюансів політики Батурина 1687–1709 рр. в духовній сфері надав автору детальний аналіз переважно

опублікованих джерел, комплекс яких у більшості своїй залишається незапитаний сучасними дослідниками. Насамперед ідеється про добірки епістолярій, універсалів, актів, доносів, опублікованих Д. Бантиши-Каменським⁶¹, М. Судієнком⁶², Д. Яворницьким⁶³, О. Лазаревським⁶⁴, М. Василенком⁶⁵, Т. Мацьківом⁶⁶, В. Станіславським⁶⁷, Ю. Мициком⁶⁸, І. Ситим⁶⁹, І. Бутичем⁷⁰, журналами «Основа», «Киевская старина», «Сіверянський літопис» та іншими виданнями. Серед останніх варто відзначити газети «Черниговские губернские ведомости», «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям», на шапальтах яких упродовж XIX ст. було опубліковано сотні документів, актів кінця XVII ст. з місцевих архівів.

При публікації документів доби І. Мазепи ми застосовували спрощені правила транскрипції, літера «ять» замінена на «і», твердий знак наприкінці слів опускається. Крім цього, деякі тексти пам'яток подаються або мовою оригіналу згідно з нормами сучасного російського правопису із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей, або українською мовою на основі перекладу опублікованого джерела.

Розділ I

СТАНОВЛЕННЯ ДУХОВНИХ ІДЕАЛІВ

I. МАЗЕПИ

Національна приналежність, дитин-

ство, юність, ідеали оточення не могли не накласти свій відбиток на духовні орієнтири одного з найпомітніших представників української еліти другої половини XVII – початку XVIII ст. Івана Мазепи.

Перехід гетьмана у 1708 р. на бік Карла XII дав привід трактувати цей крок як реалізацію планів таємного католика-ляха, якому прагнулось «повернути під іго польської шляхти» Україну. Про Мазепу як «природного поляка» свого часу писали автор «Історії Русів», Вольтер, деякі хроніки, дослідники. Подібне пояснення мотивів його подальших учинків зустрічається час від часу й у новітніх дослідженнях. Натомість усупереч цим голосливим твердженням маємо достатньо переконливих доказів, свідчень про інше.

Майбутній гетьман народився 20 березня 1639 р. на хуторі Кам'янці⁷¹ (пізніше с. Мазепинці Київського воєводства)⁷² поблизу Білої Церкви в родині Адама-Степана та Марії Мазеп*. Є відомості про їхні родоводи. Так, за 1544 р. маємо повідомлення про те, що король надав київському зем'янину Михайліві Мазепі хутір Кам'янець⁷³. Привілей на нього стверджений у 1572 р. «...Враховуючи службу і шляхетський стан Михайла Мазепи, зем'янина нашого київського,— читаємо у ньому,— надаємо йому листом нашим землі пусті, людьми неосаджені, що лежать коло р. Кам'янниці, починаючи від моста, по

* Слово «мазепа» східного походження. У перській мові воно буквально означає – хребтоногий, переносно – неповороткий. Оскільки І. Мазепа хворів на подагру (спадкова хвороба ніг; при її затостренні хворий шкutiльгає), то можна припустити, що ця недуга, яка давала про себе знати у зрілому віці, була специфічною прикметою його сім'ї, а відтак у певний час дала називу роду.

которому проходить великий гостинець, аж до урочища Погухова»⁷⁴. О. Оглоблин вважає, що в цьому документі йдеться про дуже молодого Миколу Мазепу, який за ленним правом повинен був відбувати «службу воєнну при пану старості Білоцерківському альбо поміснику його»⁷⁵ і згадується пізніше, майже через 50 років у джерелах 1616 і 1622 рр. Насправді ж в акті 1572 р. зазначається Михайлло Мазепа⁷⁶. Микола – його син, або якийсь нащадок, котрий продовжував володіти охоронним замком на хуторі Кам'янець і виконувати функції попередника на початку XVII ст. Очевидно, у Михайлла Мазепи були сини Микола та Федір. Останній згадується в багатьох літописах як страчений у 1596 р. у Варшаві⁷⁷ учасник козацьких повстань Косинського, Лободи та Наливайка. Оскільки Мазепинці згодом переходятъ у спадок Адаму-Степану Мазепі, то це означає, що він був їхній прямий нащадок (або син, або племінник, або онук) *. Предки Івана Мазепи породичалися шляхом шлюбу зі впливовою родиною.

«Про князівське походження роду Мазеп може до певної міри свідчити і їхнє прізвище «Колединських», – зазначає Я. Токаржевський-Карашкевич, – яке, коли його взято від місцевості «Колодне» на Волині, вказувало б на можливе споріднення з іншою галузю Гедиміновичів – Корибутовичами, дідичними власниками князівства Колodenського, а коли походить від герба «Колодин», то дозволяло б виводити їх від князів Бабичів-Другівських з Полоцької галузі Рюриковичів»⁷⁸.

Гетьман Мазепа мав герб, аналогічний гербу «Курч» (або «Корч»), яким користувалися з певними варіаціями протягом кількох століть князі Курцевичі, нащадки Гедиміновичів. Ось як його трактує Вацлав Потоцький у 1696 р.:

Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;
Пізnav не раз татар, пізnav і шию турків,
Бо на коні і тих, і інших діставав,
Так у руці, як живу, у тятиві витягав.
Іpsilon – це грецький знак, це має бути літера,
Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,
Хрест, як меч, посередині, сам у застібці стоїть,
Місяць із зіркою світять з обох сторін.
Значить, він був десь у ночі: сковавсь у засідці,
Щоб ворога на принаду заманити,
А потім обома крилами швидко його вдарив,
Людей на кшталт літери іpsilon поширив...
(Переклад із старопольської В. Івашика та І. Ситого).

Білоцерківським підстаростою у 1578–1596 рр. був Дмитро Курцевич-Булига. Можливо, вже тоді відбулося поріднення Курцевичів та Мазеп. Хоча й не слід виключати прилучення останніх до герба «Курч» на основі тоді діючого законодавства, згідно з яким у Речі

* Традиція вживання в XVII ст. подвійних імен Богдан-Зіновій, Микола-Михайлло, Адам-Степан утруднює визначення генеалогії козацької старшини.

Посполитій дозволялось приписувати до власного герба близьких та бажаних людей.

Вироком Люблінського трибуналу Адам Мазепа був засуджений до інфамії⁸² і смертної кари на скаргу Андрія та Феодосія Зеленських⁷⁹, які звинуватили його у вбивстві 14 травня 1638 р. їхнього батька, Яна Зеленського. Якраз у ті дні Київщина була охоплена величким антипольським повстанням⁸⁰ і, очевидно, Мазепа брав участь у ньому, а тому вищезгадану кримінальну справу слід розглядати у його контексті як наслідок придушення опору повсталих, покарання найбільш «засвічених» учасників. Польський уряд після розгрому козацького заворушення 1638 р. оголосив запорожців поза законом, обмежив кількість реестрових козаків до 6000⁸¹.

Вирок не було виконано з кількох причин. Підсудний, як свідчить подібна практика, описана Гійомом де Бопланом, «повинен, рятуючи своє життя, покинути край; а його майно конфіскується на користь корони (...). Але, як-то кажуть, і злочини старіються: уже через кілька років приятелі (засудженого) починають клопотатися про примирення, а ще до того помре протилежна сторона чи пом'якшиться її серце з жалості, чи ще щось інше. А тоді вже можна легко повернути назад свій маєток, якщо він хоч трохи чогось вартий»⁸². Ймовірно, порятувала від страти Адама-Степана 18–20-річна Марія Мокієвська, яка згодилася вийти за нього заміж. Убивців у старій Україні прощають, якщо в такий спосіб їх рятували дівчата. Так це було чи інакше, але орієнтовно у червні 1638 р., через місяць після загибелі Яна Зеленського, був зачатий Іван Мазепа. Можна припустити, що Марія та Адам-Степан поріднилися у ході повстання, але після нього, у червні 1638 р., Мазепі довелося втікати з дому на Запоріжжя. Лише у липні 1645 р. король надає переслідуваному глейт (охоронний лист) на шість місяців, «за час яких надається йому право безпечно перебувати на землях республіки і старатися про ліквідацію вироку Люблінського трибуналу»⁸³. Цей документ виданий у зв'язку із замиренням сторін і сплатою пені дочці за вбитого батька.

У березні 1654 р. у відписках київських воєвод Адам Мазепа згадується вже як білоцерківський отаман⁸⁴. В. Біднов сумнівається, що згадуваний під час присяги царю в Переяславі 11 січня 1654 р. шляхтич Степан Михайлович Мазепа є батько І. Мазепи⁸⁵. «Напевно, обидва ці Мазепи були родичами, жили в Мазепинцях і Марія з Мокієвських була жінкою Степана Мазепи, про якого нічого не знаємо»⁸⁶ – зазначає він.

Згадана суперечність усувається іншим документом – інструкцією 1665 р. київських дворян послам на сейм, де йдеться про Адама Мазепу, батька «покоєвого при королі Яні Казимирі»⁸⁷, тобто Івана Мазепи, який іменує себе пізніше по батькові Степановичем. Отже,

* Інфамія (*лат.*) – позбавлення шляхетської честі, а також громадських прав.

маємо в Мазепинцях не двох батьків-Мазеп, не двох покоєвих-Мазеп при королі, а одного батька з подвійним іменем Адам-Степан і його сина Івана. Після присяги царю шляхтич А. Мазепа переходить у козацький стан і здобуває невисоку, але впливову посаду білоцерківського отамана. Білоцерківський замок, відбудований у 1649 р. Степаном Чернєцьким, у ті роки став найпотужнішою фортецею Правобережжя. Тут деякий час була резиденція Богдана Хмельницького. Це сприяє входженню А. Мазепи у наближене коло гетьманської верхівки. Він бере участь у переяславських переговорах, у делегації до Бутурліна⁸⁸. Не випадково Іван Мазепа у 1697 р. казав московському послові, що «в мене й дід, і батько народилися на Україні й служили великим государям»⁸⁹.

Щодо особи згадуваного діда*, то йдеться, очевидно, про батька матері Мокієвського, діда майбутнього полковника Костянтина Мокієвського⁹⁰. Взагалі ж, у «Реєстрі усього війська Запорозького після Зборівського договору» 1649 р. потрапляємо на сімох Мазеп⁹¹, зокрема і Мирона Мазепу⁹² з Білоцерківської сотні. Юний Мазепа зростав у освіченій православній сім'ї. Рівень знань, набожність його матері дозволили їй стати після смерті чоловіка ігуменою Київського Вознесенського Печерського монастиря (згадується на цій посаді з 29 січня 1683 р.⁹³ у 1707 р.) і ревною захисницею православ'я. Молодша сестра Івана Мазепи Олександра навіть розлучилася з польським шляхтичем Яном Войнаровським на релігійному ґрунті: принципово не захотіла переходити в католицтво. Та й сам гетьман вважав себе «Малороссийской отчизны и святой восточной церкви сыном»⁹⁴.

Д. Дорошенко вважає, що майбутній володар України потрапляє до двору Яна Казимира у 1650–1652 рр.⁹⁵. З цією точкою зору не можемо погодитися тому, що з 1654 р. Адам-Степан не поспішав би присягнути царю, якби його син зaimав високе становище у Варшаві. У згадані роки Іван Мазепа вчився у Києво-Могилянській колегії. Про навчання його у Києві пише Пилип Орлик у своєму діарії⁹⁶. С. Величко ж у літопису зазначає, що він, «вислухавши раніше в Києві риторику, відійшов до Польщі, де так само скінчив філософію»⁹⁷. Це твердження відповідає дійсності, оскільки фундатору Київської колегії Петру Могилі не вдалося через заборону польської влади перетворити навчальний заклад у вищий з повним курсом навчання⁹⁸. Польські урядовці бажали, аби вихованці продовжували студії в католицьких академіях. У Києві ж Іван Мазепа міг досконало вивчити латинську мову, пройти курси граматики, риторики, поетики, математики, астрономії, музики⁹⁹. У бібліотеці колегії були твори «Метафізика» і «Логіка» Монасія, «Красномовство» Каузіна, «Політика», «Про республіку», «Вступ до стоїчної філософії» Ліппсія, роботи філософа Авіценни, коментарі до промов Ціцерона¹⁰⁰ та інші праці, які він, безумовно, студіював.

* О. Оглоблин вважає, що він «положив голову» під Чортковом орієнтовно у 1655 р.

Тут у ці роки викладав знаменитий учений-філософ Інокентій Гізель. У 1650–1657 рр. ректорську посаду в Києво-Могилянській колегії обіймав відомий український церковний і літературний діяч Лазар Баранович¹⁰¹. Його соратником був автор взірцевих проповідей «Ключ розуміння» Іоанікій Галятовський, який з 1657 р. став теж ректором навчального закладу¹⁰². До речі, саме він дуже любив цитувати спудеям твори Макіавеллі¹⁰³. Вказівка Р. Млиновецького про те, що І. Мазепа «на Заході прочитав багато корисних праць, зокрема захоплювався писаннями Макіавеллі»¹⁰⁴, мабуть, буде правильною щодо київського періоду його навчання.

Впливи макіавеллівського твору «Володар», а відтак і на становлення І. Галятовського на принципи поведінки І. Мазепи як керманича, як діяча складної доби кінця XVII ст., були дуже великими. Ставши гетьманом, він дотримується авторитарного методу правління, надає великого значення розбудові регулярних найманіх збройних сил, проводить хитру дипломатичну політику.

Навчання Івана Мазепи у Києві тривало, на нашу думку, до 1657 р.– саме тоді Україна, зневірившись у союзі з Москвою, бере курс на контактування з іншими державами, зокрема Швецією, з якою у жовтні козаки уклали оборонний союз¹⁰⁵. Новообраний гетьман Іван Виговський підписав зі шведським послом українського походження Юрієм Немиричем договір, згідно з яким Карл X Август зобов’язувався добитися визнання Польщею незалежності України і прилучення до неї західноукраїнських земель¹⁰⁶. Стала виношуватися й ідея об’єднання з Польщею на федеративних засадах.

Юрій Немирич, перейшовши на службу до свого друга Івана Виговського, мав великий вплив на його політику. Доля Івана Мазепи, його становлення як майбутнього керманича України певним чином теж була визначена цим помітним державним і політичним діячем доби Руїни. Ю. Немирич здобув освіту в університетах Лейдена, Базеля (1630–1634), Оксфорда, Кембриджа, Париза і дослужився до генерала кавалерії у шведського короля (1655–1657)¹⁰⁷. Він був автором проекту Гадяцького договору 1658 р., в якому окремим пунктом ішлося про зрівняння Київської колегії у правах з Krakівською академією і перейменування її в академію.

Батько Мазепи, який під час 1654 р. виконував з І. Виговським дипломатичні місії, мабуть, належав у 1657 р. до найближчих соратників гетьмана, а відтак і Ю. Немирича.

Тому не випадково у 1657 р. 18-річного Івана Мазепу відправляють вивчати в голландське місто Девентер артилерійську справу¹⁰⁸. Тут у реєстрі «Хезеллен Бук» є запис: «Йоаннес Колединські, нобілес польонус»¹⁰⁹. У сьомому томі історії «Армії Нідерландських Штатів» у додатках, написаних генералами Тер Аа і де Басом, говориться про те, що «Йоаннес Колединські, пізніший козацький гетьман Мазепа, був один рік у Нідерландах при відливі гармат Віллема Вегеваарда у

Девентері»¹¹⁰. У цьому місті вчився артилерійського мистецтва і Ю. Немирич, який теж реєструвався як «польонус»¹¹¹. Пояснюється це тим, що тоді ще не вживався термін «українець». Правобережців називали поляками (бо належали до Польщі), а лівобережців – литвинами *.

Степан Немирич за прикладом старшого брата Юрія теж перевішив від поляків на бік Виговського, він обіймав у 1658–1659 рр. посаду генерала артилерії Великого Князівства Руського¹¹². Ясна річ, для козацької армії потрібні були фахівці-гармаші. Цим і мотивується направлення Івана Мазепи на навчання в Девентер. До речі, там він навчався і товарищував з майбутнім генералом Речі Посполитої Мартином Конським, який 23 березня 1695 р. у листі до гетьмана згадував про їхню «дружбу, которую имел есм в молодых летах с вельможностью Вашею»¹¹³.

Хоча більшість дослідників відносить час студій Івана Мазепи у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах до 1656–1659 р.¹¹⁴, ми схиляємося до тієї думки, що у згаданий період з огляду на контекст подій найвірогідніше перед Девентером або після нього він навчався у Krakівській академії (важливе щодо цього свідчення французького дипломата Жана де Балюза, який писав про зустріч з гетьманом у Батурині: «Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Krakові»¹¹⁵). Підтверджує це й повідомлення А. Єнсена про те, що у Голландії він вивчав артилерійську справу «на кошти мецената Krakівської академії Новодворського»¹¹⁶.

Досить цікавою є інформація Тимка Падури про те, що «Іван-Адам Мазепа вчився в єзуїтів у Полоцьку коштом князя Дмитра Вишневецького, білоцерківського старости. Київський єпископ Лещинський впровадив його на двір Яна Казимира, і він був джурою та довіреним при королі»¹¹⁷.

У джерелах згадується польський магнат Дмитро Юрій Вишневецький (нар. бл. 1628 і помер 1682 р.)¹¹⁸. Якщо він і був призначений білоцерківським старостою, то маломовірно, що до 1657 р., часу завершення протистояння між поляками і козаками, міг фінансово підтримати сина представника верхівки натоді ворожої сторони.

Хоча і не виключаємо, що це могло статися під кінець 1658 р., після повернення І. Мазепи з Девентера. З 1657 р. в Полоцькій братській школі почав викладати Симеон Полоцький¹¹⁹ (Самуїл Гаврилович (Омелянович) Петровський), який згодом став учителем московських царів¹²⁰. До Полоцька він закінчив Київську колегію і, маєть, там викладав, а відтак як здібний поет міг вплинути на вибір

* Північне Лівобережжя України тривалий час перебувало під владою Великого князівства Литовського. Навіть після Деулинського перемир'я 1618 р. між Польщею та Московією сюди були спрямовані великі міграційні потоки литовських осадників. Як показують сучасні дослідження, на Сіверщині більше сотні населених пунктів мають литовські назви. Навіть у 17–18 ст. і пізніше сіверян називали литвинами.

продовження навчання майбутнього гетьмана. Її версії, однак, потребують ще розшуків і певніших доказів.

Після укладення 18 вересня 1658 р. Гадяцького трактату між Польщею та Гетьманчиною, згідно з яким остання як Велике Князівство Руське на федеративних умовах входила до складу Речі Посполитої, на кордонах з Україною нарощували сили царські війська, які провокували опозицію гетьмана до виступів. І. Виговський у грудні 1658 р., а також у січні 1659 р. шле послів до Яна Казимира з проханням відчутніше допомогти, бо російські полки крок за кроком просувалися у глиб гетьманської території. У складі одного з таких посольств «просити людей на поміч» були Ю. Немирич, Г. Лісницький та батько І. Мазепи — С. Мазепа¹²¹. Ця деталь вказує як на високе становище останнього, так і на дуже близькі стосунки з Ю. Немиричем.

Писар королівського посла до козаків Станіслава Беньовського Криштоф Перетяткович у своїх записках про 1659 рік згадує, що на сейм, який відбувся у Варшаві 4 квітня, «для затвердження гадяцької угоди приїхало багато знатних козаків, між ними були: Самченко — рідний дядько Хмельницького, Костянтин Виговський — рідний брат гетьмана, Груша — генеральний писар Війська Запорозького, Грицько Лісницький — миргородський полковник, Мазепа та інші»¹²². Поляків насторожили гадяцькі умови щодо ліквідації унії і права займати уряди у «воєводствах руських» тільки православним. В Україну до Виговського знову закурсували посли.

Помічник посла К. Перетяткович, їduчи до Чигирина, одного з коней залишив «у Білій Церкві, у дружини Мазепи, який був на сеймі»¹²³.

Нарешті, 10 червня 1659 р. король Ян Казимир разом з польською верхівкою склали присягу про те, що будуть свято дотримуватись умов узгоджені в ході дискусій, переговорів Гадяцької угоди¹²⁴. Після завершення цієї важливої дипломатичної місії батько Івана Мазепи добився підтвердження (1659 р.) за ним, його дружиною та нащадками права на село Мазепинці¹²⁵. У королівському привілеї він називається «заслужоним шляхтичем і жовніром»¹²⁶ «в багатьох військових експедиціях випробуваним»¹²⁷.

Червень—вересень 1659 р. був насищений доленочними подіями в житті України. Відбулася знаменита Конотопська битва, у якій війська І. Виговського вщент розбили 100-тисячне московське військо. Водночас вона стала точкою відліку останніх днів правління гетьмана. Частина правобережної козацької верхівки, невдоволена затвердженою сеймом редакцією Гадяцької угоди (з 24 пунктів її сім відхилено, а шість скориговано¹²⁸), а також передусім промосковськи настроєні лівобережці зачинають опозиційне повстання. У ході його йде жорстоке винищенння прибічників Виговського, їхніх сімей¹²⁹. Московське військо князя Ю. Баратинського, їduчи на Київ, стратило понад 3000 «зрадників». Під Кобижчею на Чернігівщині вбито Юрія Немири-

ча¹³⁰. У вересні 1659 р. І. Виговський залишився без війська і змушенний був шукати прихистку.

Очевидно, у ті дні вирішувалась подальша доля І. Мазепи. Рятуючи сина від можливих репресій з боку бунтівників-опозиціонерів, родина направила його під королівський захист до Варшави. Сам гетьман пізніше згадував, що батько послав його «навчитися поводженню з людьми біля королівської особи, а не де-небудь у корчмах»¹³¹.

Відїзд відбувся на початку жовтня. Іван Мазепа повіз до Варшави листи Івана Виговського канцлерові Миколі Пражмовському, королю¹³². У своїх посланнях екс-гетьман просив допомоги визволити його дружину з Чигирина, подбати про малолітнього сина Остапа¹³³. Ян Казимир узяв під свою опіку багатьох прибічників ідеї «Руського князівства», зокрема Івану Виговському надав барське старство та київське воєводство, Степана Немирича призначає київським підкоморієм¹³⁴, Павла Тетерю – коростівським секретарем, мельницьким підчашим, полоцьким стольником¹³⁵, Степана Мазепу – чернігівським підчашієм¹³⁶. Не забутий і син Степана Мазепи Іван, якого король узяв до свого двору покоєвим.

Двадцятирічний юнак у складі польських урядовців невдовзі відбувався до Франції. 7 листопада 1659 р. у Парижі святкували завершення війни з Іспанією¹³⁷. Французький посол Жан де Балюз, побувавши 1704 р. в Батурині, дав для історії важливе свідчення, яке проливає світло на управлінські ідеали гетьмана: «Що особливо було мені пріємне – це почуття пошани, що принц Мазепа виявив до особи Його Величності (Людовіка XIV.– Авт.), про якого багато розпитував мене та якому просив засвідчити свою пошану й віданість. Це була не тільки звичайна куртуазія, питома п. Мазепі, вона відповідає, видко, дійсності: у заді його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Його Величності. Там же, але на меншій видному місці, я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів»¹³⁸.

Людовік XIV народився у 1638 р. Отже, з Мазепою, який з'явився на світ 1639 р.¹³⁹, він був практично ровесником. Вони бачились на офіційному прийомі у Луврі під час святкування Піренейського миру 1659 р.¹⁴⁰ Перебуваючи тоді з польськими урядовцями у Парижі, паж польського короля міг згодом порівняти позитиви сильної влади правління Людовіка XIV зі слабким місцем демократії Яна II Казимира. Згодом І. Мазепа навчався у Франції, а в роки гетьманування цікавився французькою політикою, отримуючи з Парижа газети¹⁴¹.

Прикметною особливістю політики Людовіка XIV є абсолютне підкорення йому всіх сфер життя країни¹⁴². У «Повчанні своїм спадкоємцям» він зазначав: «Той, хто дав людям государів, хоче, щоб їх поважали, як його намісників, і зберігає лише за собою право судити їх поведінку... Государі мають повне розпорядження над всім майном у країні, як світським, так і духовним»¹⁴³. Ідеї Людовіка XIV, голова

якого «одна розмірковує і вирішує»¹⁴⁴, розвинув його придворний проповідник, архієпископ Боссюе у праці «Державне вчення, почерпнute з св. Писания»: «Государ заключає у собі всю державу; в його волі вся воля народу. Він – образ Бога, який посідає на престолі над небесами, і спрямовуючого увесь світ»¹⁴⁵.

Франція за тривалий час правління Людовіка XIV зміцніла економічно, стала сильною європейською державою. І цей результативний на той час приклад самовладдя, суворої контролю, слухняності чиновництва не міг не імпонувати І. Мазепі, який ще в спудейські роки штудіював авторитетний твір XVI ст.– «Володаря» Ніколо Макіавелі¹⁴⁶ у 1687–1708 рр. брав на озброєння чимало його постулатів.

Служба юного покоєвого при дворі Яна Казимира тривала кілька років. Він як українець, батьків якого у дні Руйни взяв під свій протекторат король, мав стати взірцем віданості для останнього.

Оскільки у 1660-ті роки в Польщі магнатські партії вели боротьбу за владу, то стає зрозумілим, чому польський король давав про врівноваження цих сил у Варшаві і на місцях відданими українськими висуванцями-емігрантами з Правобережжя, надаючи їм маєтності й не ключові, але відповідальні посади. Представникам козацьких кіл, задобрених королем, не було ніякого сенсу брати участь у двірцевих, державних інтригах.

I. Виговський, П. Тетеря свої надії, плани пов’язували насамперед з Україною. Син Степана Мазепи, як і вони, не покладав ніяких надій на зміщення короля, бо з його відставкою міг утратити все – привілеї на маєтності, високу посаду, подальшу перспективу. Ян Казимир давав йому і його батькові передусім надійні гарантії майнової, життєвої стабільності. Саме ці обставини прояснюють позицію юного Мазепи, коли він запідозрив у 1661 році придворного Яна Пасека у зв’язках з конфедератами*, що виступили проти короля. Паж Яна Казимира приїхав у Гродно і розповів про почуте королю. Я. Пасека арештували, але на суді він викрутівся. Свідченням Мазепи не надано значення, бо тоді на якийсь час минула загроза збройного виступу опозиції, з нею відбулися мирні переговори, в результаті яких досягнуто компромісних рішень. А відтак репресії до конфедератів могли лише підлити олії у вогонь.

Зрозуміло, Я. Пасек затайв злість на вірнопідданого пажа. Про це він детально оповідає у своїх спогадах:

«Мазепа уже попросив у короля вибачення за той поганий жарт, який він зіграв зі мною у Гродно, і повернувся до двору. Ми щоденно ходили один попри одного, і давня образа не могла мені ані зашкодити, ані додати до тієї моєї доброї слави, якій заздрили конфедерати, а інші, навпаки, бажали мені. Проте образа на нього міцно засіла в мені і пробуджувалася найчастіше тоді, коли я бував напідпитку, бо

* Військові частини, невдоволені затримкою платні та намірами Яна Казимира встановити спадкову монархію, утворили опозиційну конфедерацію.

саме у такому стані звичайно зринають у пам'яті усі заподіяні людині кривди.

Якось я проходив кімнатою, по сусідству з якою знаходився король, і зустрів його, але там були присутні й деякі придворні. Я виступив наперед, уже трохи підпилий, і сказав до того Мазепи: «Чолом, пане осаule!» А він був дуже самовпевненим типом і тут же відповів: «Чолом, пане капрале!». Не встиг я опам'ятатися, як вліпив йому кулаком по фізіономії і відступив кілька кроків. Він схопився рукою за меч, я також. До нас кинулися з криком: «Спиніться! Спиніться! За дверима ж короли!» Проте ніхто не став на боці Мазепи, усі скоса поглядали на нього, бо був він падлюкою та з ніг до голови козаком, хоч і став недавно шляхтичем. До того ж усі знали про ту зненависть, яку я відчував до нього, і поважали мене за те, що я здружився з усіма, ні перед ким не запобігаючи.

Зчинився великий гвалт. Один з придворних увійшов до сусідньої кімнати й сказав: «Ваша Величність! Пан Пасек дав ляпаса Мазепі!» Та король одразу ж обірвав його: «Говорити меш тоді, коли тебе спитають!» Почувши про цей інцидент, єпископ злякався, що мене покарают. Тому він підійшов до мене й сказав: «Я не знаю вашої милості, але заради усього святого відступіться, бо це великий злочин — дати ляпаса у королівських покоях комусь з королівських придворних». А я відповів: «Ваша святість не знає, що цей скурвий син мені винен». Та єпископ знову почав: «Що б там не було, тут не можна так поводитися. Вибачтеся, доки є ще час, доки король ще нічого не знає про це». Та я був упертим: «Ні, цього я не зроблю».

Мазепі плач стояв у горлі. Не так болів йому ляпас, як те, що придворні не стали на його бік, не потрактували його за рівню. Я саме розповідав єпископові, у чому полягала моя образа, коли увійшов камердинер і сказав, що король хоче бачити єпископа. Відходячи, камердинер так грізно глипнув на мене, що я подумав — королеві уже все відомо. Вони пішли до короля, а я подався у корчму. Наступного дня була субота. До замку я не пішов, бо, правду кажучи, трохи боявся — настрої людей у тверезому стані таки різняться від настроїв напідпитку. Усякими обхідними шляхами я випітав, чи повідомили про інцидент королю, і мені сказали, що король про все довідався, але не розгніався, хіба що різко обірвав камергера, який повідомив йому новину: «Що, мене це обходить? Нічого ж не трапилося! Нема чого турбувати мене через такі дурниці!»

У неділю я поцікавився у камергера, чи можна мені з'явитися на очі короля. Той сказав, що король анітрохи не гнівається і навіть сказав таке: «Нема нічого дивного, ганьба болить більше, ніж рана. Щастя, що вони зустрілися саме тут, а не деінде. Мазепа легко відкрутився. Це був йому урок. У друге знатиме, як зводити наклепи». Отже, я увійшов у покої, сім'я саме трапезувала (...).

Потім я ще бесідував на цю тему й з іншими придворними. Я лишився задоволеним і більше не думав про того Мазепу. Після

трапези король покликав Мазепу і звелів нам обнятися й попросити один в одного вибачення. «Простіть один одному від широго серця, бо ви обида рівно винуваті». Нарешті примирення відбулося, і ми сиділи поруч за столом і пили»¹⁴⁷.

Пасек, який поєднував у своїх спогадах правду з фантастичними вигадками, плітками і був, за висновком польського літературознавця Олександра Брюкнера, «неймовірним брехуном», вирішив погамувати свою образу на І. Мазепу – «з ніг до голови козака» (у Варшаві це звучало зневажливо), вдаючись до літературної помсти. Під його пером народилася зневажлива оповідка про любовну пригоду І. Мазепи з дружиною польського шляхтича Фальбовського.

У кінці XIX ст. історик І. Каманін знайшов у архівах своєрідне спростування непривабливої плітки з життя гетьмана. Це справа про розлучення 1663 р. володимирського судді Яна Загоровського та його молодої дружини Олени, в якої він знайшов чимало подарунків від двадцятичотирічного Мазепи. Ясна річ, що такого факту для розлучення було замало, а тому ревнивий чоловік звинувачував дружину та її залицяльника мало не в замахові на власне життя. Мазепа тоді не був засуджений, і з цього випливає простий висновок: доказів протиправних дій молодого шляхтича Загоровський не мав. Володимирський суддя, аби виграти майновий процес, звинуватив дружину та кож у любовних зв'язках з князем Дмитром Вишневецьким, якимсь Убишем та іншими.

Ф. Уманець сумнівається, що цей загалом типовий «нормальний шлюборозлучний процес» ліг в основу спогадів Я. Пасека, бо, мовляв, випадок, про який він говорить, «очевидно, був скандалом на всю Польщу». Зауважимо на це, що гіперболізовану скандалістість інцидентові все ж таки надало перо недруга Мазепи. Пасек, як мовиться, з мухи зробив слона. Дізнавшись із третіх чи четвертих уст про якісі вторинні відомості, плітки про розлучну справу, він дав волю своїй уяві.

На спільність фабульної ж основи фантазії Пасека і реального судового процесу вказує зізнання свідка з боку Загоровського про перехоплений лист від Мазепи. Перехоплює листування закоханих і пасеківський Фальбовський. Така спільна об'єднуюча деталь малоймовірна в інтимному житті одного й того ж героя.

О. Лазаревський пов'язує відставку Мазепи зі служби у короля у 1663 р. не зі скандалним інцидентом, а з невдалим виконанням ним дипломатичної місії до новообраниго українського гетьмана – «намірився передати Тетері клейноди – без участі ловчого»¹⁴⁸, що було порушенням королівської інструкції. «Легковажність Мазепи, та ще в такій важливій справі, природно, могла відвести від нього милість короля, і Мазепі залишалося одне – піти», – зазначає відомий історик¹⁴⁹. У листі польською мовою від 22 квітня 1663 р. до Яна Казимира Павло Тетеря справді обурений приїздом королівського по-коєвого:

«Здавна Військо Запорозьке гордилося особливо тим і знаком батьківської любові найясніших повелителів шанувало те, що воно не тільки від попередників, блаженної пам'яті, вашої королівської милості, але і недавно ще від вашої королівської милості, пана мого милостивого, з благовінням приймало знаки сану з рук знатних сановників Польської корони, і при цьому тих, що надали важливі послуги батьківщині. Так, славної пам'яті його милість, пан Кисіль, воєвода київський, вручав булаву і хоругву покійному пану Хмельницькому; а його милість, пан воєвода Чернігівський, владою вашої королівської милості, в Корсуні затверджував мого попередника в сані гетьмана. А тепер ці знаки сану хоче давати пан Мазепа, який втірся в інструкцію, і, певно, без відома вашої королівської милості, пана моєго милостивого. І Військо вашої королівської милості Запорозьке ніяк не дозволило приймати їх з рук його, як особи зовсім незначної, свого брата-козака, невідомого ні там, ні тут ніякою заслугою: він ще не доріс до такої честі, і кріпко журило його за те, що він, не давши собі звіту в тому, хто він такий і яке його звання, наважився покласти на себе той обов'язок, який завжди справляли люди високопоставлені. І якщо в той самий час, як цар Московський посилає (тепер же) до Задніпровців, зі знаками сану людину значну, якого-небудь князя, нам буде вручати їх пан Мазепа, персона настільки маловажна; то не тільки Задніпровці не схиляться до вашої королівської милості, але таким чином ще сильніше обуряється і прийдуть до думки, що Військо Запорозьке у вашої королівської милості ні в що не ставиться»¹⁵⁰.

Та з листа П. Тетері до компаньйона молодості, на той час канцлера Польського королівства Миколи Пражмовського, бачимо, що у своєму посланні до Я. Казимира гетьман у такий тактичний спосіб виявив пом'якшене обурення діями насамперед короля, а не Мазепи:

«Король... вирішив по-батьківськи пошанувати все Військо Запорозьке, надіславши йому такі знаки сану, якими воно, дуже задоволене, передбачає собі всіляке благо. Одне тільки сповнило невдоволенням серця старшин і черні, саме те, що його королівська милість, пан наш милостивий, певно, внаслідок чайого-небудь неблагонамірного представлення зволив наказати одержати досить важливі коштовні прикраси з рук пана Мазепи, який не дійшов ще до такої високої честі і не заслужив ще того, щоб вручати подібні цінності»¹⁵¹.

Ніякого покарання від короля, зрозуміло, за свою молодість, «незаслуженість» двадцятирічний І. Мазепа не поніс, бо він не діяв самочинно, за власною ініціативою, а виконував наказ свого патрона. І вже у листі від 22 травня 1663 р. П. Тетеря повідомляє Яна Казимира, що очікує звісток від Сомка. При отриманні їх, пише гетьман, «не зволікаючи, відправлю до вашої королівської милості пана Мазепу, він і розповість вашій королівській милості, як діла підуть далі»¹⁵².

Тобто бачимо, що посланець короля з'їздив до Варшави і повернувся назад від нього з новими листами. Незважаючи на те, що Тетеря у листі до канцлера називає І. Мазепу «молокососом»¹⁵³, важливо відзначити таку деталь: молодий покоєвий короля мав усе-таки небиякі здібності, розум, за що його й цінував Ян Казимир, доручаючи наближенному відповідальні завдання. Так, того ж року І. Мазепа з'їздив до Криму з королівським посланням до Селіма-Герєя¹⁵⁴ про погодження плану спільних дій. «Отже,— писав 26 березня 1663 р. у відповідь «з поля» мурза Кутлу-Герей,— тепер ми дістали відомість від пана Мазепи, вашого слуги, що ви погодилися зі своїм військом і ми також із цього дуже втішаємося»¹⁵⁵. З допомогою орд Ян Казимир хотів приборкати конфедератів, що знову замахнулися на його владу і відступили лише після часткового задоволення їхніх вимог.

Покоєвий виконував не тільки функції гінця. П. Тетеря, наприклад, у листі до короля зауважує, що Мазепа «знає чимало розповідей про злодійства, і до того наслухався плачу і стогону жителів України, що був вражений жахом: то я покладаю на його більш детальне донесення, що відповідає його обов'язку як свідка, який бачив усе своїми очима і слухав власними вухами»¹⁵⁶.

У другій половині 1663 р. король Ян Казимир вирішив відвоювати у Московії Лівобережжя. 13 листопада його війська вирушили в Україну¹⁵⁷. З королем відбув на війну і Мазепа. Як повідомляє С. Величко, коли Ян Казимир «був у Білій Церкві, то він (Мазепа.— Авт.), відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив»¹⁵⁸. Причиною такого відповідального рішення саме під час військових дій, ясна річ, не могла бути любовна пригода. Смерть С. Мазепи у 1665 р.* дає підстави говорити про отримане ним раніше серйозне поранення або про тяжку хворобу, невтішний наслідок від якої очікувався з дня на день. До того ж, можливо, Мазепи не хотіли відпустити єдиного сина на війну, в успіх якої не вірили, а тому й використали тяжкий стан батька, щоб залишити Івана при собі. Про тодішні настрої жителів Білої Церкви залишилося свідчення одного з учасників походу Антуана Грамона: «В містечку, дуже поганому і майже без гарнізону, населення, тільки недавно приведене в підлеглість польському королю, всі козаки — бунтівники і люди, які від природи склонні до злочину і зради. Тому легко зрозуміти, що наші ночі не були спокійні»¹⁵⁹. Хоча С. Величко сповіщає про відхід Мазепи із служби у короля, є джерела, з яких випливає, що у 1665 р. (12 березня) він був «при боку панском в покое его королевской милости **»¹⁶⁰.

* Виходимо з того, що в наступному році посада чернігівського підчашого переходить до сина Івана.

** Київські дворянини в інструкції на сейм просить підтримати прохання Адама Мазепи і підтвердити його право на Триліси: «...подчаший королевский, выказывая по ныне свое уважение и верность Речи Посполитой и королю и имея сына при боку панском в покое его королевской милости, заслуживает подтверждения его прав на владение теми имениями».

Французький дипломат Де ля Невіль, який не раз зустрічався з гетьманом, у своєму звіті повідомляє про те, що Мазепа був не тільки покоєвим Яна Казимира, а й «згодом офіцером в його гвардії»¹⁶¹. Отже, таким чином полищення служби було фактом тимчасовим. Це по-перше. А по-друге, гіперболізована інтерпретація Пасеком мотивів залишення Мазепою Варшави (осоромився) суперечила його поверненню.

Пасек, який брав участь у різноманітних військових кампаніях і, як він сам зазначає, «проваландався двадцять років по Польщі, Росії, Данії та Брандербургії», часом роками не навідувався у Варшаву. Як на нашу думку, відголоски судової справи Олени Загоровської, що дійшли до нього, він сполучив з оповідкою про шотландця Менезіуса, який «зазивав інтригу з дружиною одного литовського полковника»¹⁶². Викритий чоловіком, він «вимушений був тікати і попався, збившись зі шляху, в руки московитів, які воювали тоді з Польщею». Про це довідуємося з донесення згаданого вище Де ля Невіля. Він зустрівся у 1689 р. у Смоленську з Менезіусом, який дослужився у Московії до чину генерал-майора. Співзвучність прізвищ Мазепа і Менезіус могла вплинути на об'єднання їхніх любовних історій в одну. Тим паче, що у 70–80-х роках XVII ст. вони обидва на боці Москви зробили блискучу кар'єру.

Молодий Мазепа 26 травня 1666 р. отримав у дар від родички Констанції-Євдокії Бобривикович-Васильєвої Мокієвської, законниці Києво-Печерського монастиря, маєтність Ольшанку-Шавулину¹⁶³. Вірогідно, що в другій половині 60-х рр., після отримання відчутного спадку, він зміг продовжити навчання. Пасек у своїх мемуарах зазначає: «Не знаю, куди подався цей козак, але чув, що його було послано на nauку до Франції і він добре вивчився там тої мови»¹⁶⁴. У листі П. Орлика до сина Григора є згадка про те, що І. Мазепа перебував також в Італії та Німеччині¹⁶⁵.

Згадане дає можливість припустити про його навчання в італійській Падуанській академії, яка користувалася популярністю серед православних. Не випадково Жан Балюз, перебуваючи в Батурині, помітив, що Мазепа «з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою»¹⁶⁶, а також мав свіжі французькі газети.

Ранній період життя гетьмана дає підставу зробити висновки про таке:

інтелектуальний потенціал майбутнього керманича України сформувався у Київській колегії та європейських освітніх закладах; родинна православна побожність зорієнтувала нащадка до глибо-кої вірності православній церкві й світу її ідеалів, канонів; принциповим чинником становлення його особистості є безпосередня участь у подіях, пов'язаних з сумною долею батьківщини, визначенням її буття.

Ці три потужні складові дали можливість І. Мазепі відчути себе українцем, сином своєї згорьованої землі, на якій не втихала збройна боротьба за владу. Європейська освіта, обізнаність з філософськими, політичними трактатами, тогочасною художньою літературою, літописами вивищили його у середовищі української еліти, сприяли становленню як політичного діяча, шанувальника мистецтва, культури, історії. Не випадково до його послуг звертаються гетьмані П. Доротенка та І. Самойлович при вирішенні доленосних питань буття України.

Родинні вподобання, навчання, активна участь у процесах визначення кращого статусу українського народу у 1669–1686 рр. сформувало духовні ідеали майбутнього гетьмана. Найголовніший із них – відродити на теренах України державу, яка б продовжила минулу славу Київської Русі. І. Мазепа бачив її оплотом православ'я, науки, освіти, культури. Подібні орієнтири могли з'явитися у честолобної високоосвіченої людини, яка жила надією об'єднати конгломерат суспільних інтересів довкола ідеї відродження рідної країни, зламати негативну тенденцію її занепаду.

Розділ II

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛКИ І. САМОЙЛОВИЧА

I. Огієнко вважав, що І. Мазепа «справою самостійності Української церкви реально цікавився мало», з українською церковною ієрархією «він взагалі близьче не дружився і пускав її самопасом»¹⁶⁷, а також «з вищим духовенством сходився мало, стояв осторонь його»¹⁶⁸. Її зауваги несправедливі, оскільки насправді під час свого правління гетьман намагався сприяти вивищенню багатьох знайомих йому патріотично налаштованих діячів церкви і дієво впливати на життя монастирів, церковників.

I. Мазепі, ще коли він був генеральним осавулом, довелося виконувати 29 червня 1685 р. неприємну місію під час виборів нового митрополита¹⁶⁹. За рік перед цим актом московський патріарх запропонував І. Самойловичу посприяти в обранні київського митрополита, який би перевів Київську митрополію з Константинопольського патріархату під юрисдикцію Московського патріархату. Гетьману не подобалась позиція українського духовенства, яке, як йому здавалося, суперничало з ним у впливі на Москву¹⁷⁰, було надто самостійним і незалежним від Батурина. Невдовзі така фігура була знайдена. Гетьманським інтересам відповідав покривдений у Польщі луцький єпископ Гедеон Четвертинський, який саме перебрався на Лівобережжя. На вибори не прибуло дуже багато церковних ієрархів, навіть Л. Баранович. Проте, як зазначає у щоденнику П. Гордон, через «наполегливі вимоги депутатів гетьмана»¹⁷¹ акт обрання відбувся. Хоча І. Самойлович і писав В. Голіцину, що, посилаючи Мазепу та полковників у Київ, він не давав їм жодної вказівки, це не відповідало істині. Генеральний осавул та полковники В. Борковський, Я. Жураховський, А. Полуботок, Г. Коровченко забезпечили обрання Г. Четвертинського. Те, що Мазепа виконував це завдання без великого бажання, всупереч

власним поглядам, засвідчує його пізніше вороже ставлення до митрополита. Ставши гетьманом, він повідомляв у Москву про нього як людину злобливу, мстиву.

Г. Четвертинський, знаючи, чиї інтереси він представляв, за свідченням П. Гордона, вже на соборі заявив, що «прийме затвердження і посвячення від патріарха московського, а не від константинопольського»¹⁷². «Він говорив, зокрема,— читаємо у спогадах свідка церемонії обрання,— що патріархи константинопольські здавна і особливо тепер заплямували себе симонією, що вони перебувають під владою ворога Христової віри, і тому не можна до них вільно й безпечно звертатися, що,— самі вселенські патріархи, під час перебування свого в Москві у 1660 і 1667 роках, дали московському патріарху, або, краще сказати, царю письмове повноваження, яким надавалось московському патріарху, в разі потреби і якщо з того не могло статися ніякої шкоди, право поставляти і посвячувати на всі церковні посади і ступені, не просячи на те письмово дозволу в константинопольського патріарха і не повідомляючи його про те. Незважаючи на все це і на посилені прохання і подання гетьмана, справа в Москві довго залишалась невирішеною і лише тепер надійшов дозвіл»¹⁷³.

Невдовзі Київська митрополія відійшла від підпорядкування константинопольського патріарха*. Митрополит Гедеон досить швидко став зручною маріонеткою не стільки в руках гетьмана, як верхівки Московського патріархату, Малоросійського приказу. Українські церковники, І. Самойлович, виставляючи перед Москвою головну умову при зміні патріархату — збереження автономних давніх прав та привілей, — формально отримали їх підтвердження. Однак патріарх Йоаким відразу після церемоніальних заходів про обіцяне забув і своїми наказами, по суті, прирівняв покірного Гедеона до інших митрополітів Росії¹⁷⁴.

Згадане деморалізувало українське духовенство, яке, як писав І. Самойлович, «обріталося аки в розтерзанії ума»¹⁷⁵.

Обставини склалися так, що на початку свого гетьманування І. Мазепа не мав достатніх важелів впливу на духовенство та життя української церкви. Особа запопадливого перед Москвою митрополита Гедеона не влаштовувала ні гетьмана, ні церковників. Як зауважив у своєму щоденнику П. Гордон, ще на соборі 1686 р. «архімандрит Печерського монастрия (В. Ясинський.— Авт.) заявив умову, щоб це відокремлення Київської митрополії від константинопольського патріарха не пов'язано було з якимись обмеженнями прав печерського архімандрита і щоб він, як і раніше, нікому іншому не був підпорядкований»¹⁷⁶. В. Ясинський перед цим гаряче виступав проти об'єднання московських та українських церковників¹⁷⁷. У відповідь на дії

* У нашій студії ми обминаємо це питання (натиск Москви на константинопольського патріарха, щедрий хабар за Київську митрополію), оскільки воно більш менш достатньо висвітлене в історичній літературі.

опозиціонера Москва грамотою від 15 грудня 1686 р. підпорядкувала Києво-Печерську лавру безпосередньо митрополитові Гедеону¹⁷⁸.

Прихід до влади І. Мазепи дав надію українським духовним зверхникам, які проігнорували собор 1685 р. або були невдоволені відокремленням Київської митрополії від Константинопольського патріархату, на послаблення ролі ставленика Самойловича. Аби обмежити його вплив, схоже, в Батурині з ініціативи В. Ясинського, який прибув на початку 1688 р. до гетьмана, було започатковано низку заходів, спрямованих проти митрополита.

У листі до царів, написаному в січні того ж року, І. Мазепа повідомляв про те, що «во время праздника Святых Богоявлении быв у нас в Батурине честный в Бозе господин ... архимандрит святыя лавры Киево-Печерские с некоторыми соборными братиями», які «показывали мне гетману свои привилии и крепости, которые им древних времен на маєтности их и на принадлежащие к ним земли, а наипаче на ставропигион * даны»¹⁷⁹. У зв'язку з ґрунтовним вивченням цього питання автор послання просив царів, «чтоб милостивым вашего царского пресветлого величества повелением, те их права на ставропигион и на типографию издавна наданые монаршескою вашего царского пресветлого величества грамотою подтверждены были, которой бы монаршеской подтвердительной вашего царского пресветлого величества милостивой грамоте то явственно доложено было, чтоб та лавра Печерская со всеми своими пределами, имянно же с монастырем Святыя Троицы больничным монастырском Онбижском монастырем Брянским, монастырем Трубческим со всеми к ним належащими маєтностями и со всеми церквами городовыми и сельскими, в маєтностях их будущими вашего царского пресветлого величества монаршеской подлежали обороне»¹⁸⁰. Оскільки державні справи у Москві залагоджував головним чином В. Голіцин, то і йому І. Мазепа направив 17 січня 1688 р. послання з детальним викладом суті справи¹⁸¹. Гетьман просив російського зверхника «в то дело вступитца и высоким своим представительством зделать, чтоб по превысокой милости монаршей по их отца архимандрита и братии его прошению прияло свое совершенство»¹⁸². В. Ясинський був у Батурині ще у лютому 1688 р., бо його лист до царів відправлено з гетьманської столиці 10 лютого. Підбадьорений гетьманом, архімандрит у своєму зверненні не шкодує ушиplивих слів щодо І. Самойловича: «...бывший гетман крепости давния обители святыя Киево-Печерские повредил и ставропигий патриарший разорил»¹⁸³.

Справа з наданням ставропігії мало не закінчилась нічим, позаяк посланець В. Ясинського порушив московську субординацію: спочатку з'явився до патріарха, а не до В. Голіцина, чим викликав монарший гнів¹⁸⁴. І. Мазепі довелося двічі просити вибачення у свого патрона за

* Ставропігія (від *грец.* – хрест і стверджую, або вбиваю) – підпорядкування церкви або монастиря безпосередньо патріарху, незалежність їх від місцевих архієреїв.

цю необачність, «дабы монаршеский великих государей и великой государыне гнев обращен был в прежнюю милосердую милость»¹⁸⁵.

Зрештою, у Москві пішли на зустріч прохачам з Батурина, і царська грамота на ставропігію була видана 31 травня¹⁸⁶, а 9 липня 1688 р. і патріарх Йоаким надіслав Г. Четвертинському свій вердикт: «Да никто тою лаврою в духовном и во всяком правлении архиереи, и всякаго чина люди, и по временам сущии киевский митрополит да не владеет и не управляет, кроме патриарша достоинства»¹⁸⁷.

Разом з В. Ясинським у лютому 1688 р. у гетьманській столиці перебував ігумен Київського Межигірського монастиря Феодосій Васьковський, який 9 лютого отримав універсал на маєтності обителі¹⁸⁸. Він теж належав до опозиціонерів київського митрополита, бо у 1686 р. Г. Четвертинський підпорядкував усі церкви Запорозької Січі собі¹⁸⁹. Вони ж безпосередньо до того належали Київському Межигірському монастирю, який з 1672 р.¹⁹⁰ вважався обителлю запорожців *, багато з них закінчували у ній своє життя. І. Мазепа підтримав скаргу ігумена та запорожців до Москви. Уже 5 березня 1688 р. патріарх Йоаким вирішив колізію на користь скаржників: «Церковь Божию в Сичи запорожской будучую, имеющуюся в полной и исправной патриаршой власти, поручить единственному ведению Межигорского монастыря, с утверждением древнего обычая, чтобы войско низовое получало свое духовенство только из этой обители»¹⁹¹. Крім цього, у грамоті монастирю надано право ставропігії **. Обитель перейшла у безпосереднє підпорядкування патріарха Йоакима.

Зустріч В. Ясинського, Ф. Васьковського з Мазепою — красномовне свідчення того, що в Батурині не тільки прихильно зустріли опозиціонерів митрополита Гедеона, а й посприяли позитивному вирішенню змови проти нього. До «заколотників» приєднався чернігівський архієпископ Л. Баранович. Якщо він і не приїжджав у Батурин, то все одно, мабуть, був ознайомлений з копіями листів І. Мазепи, В. Ясинського до царів. Архієпископ швидко зорієнтувався і підтримав дії, спрямовані на повну ігнорацію київського митрополита.

У кінці березня 1688 р. царі знову отримали від гетьмана листа на «церковну» тему. «Покорственно прошу,— писав він,— дабы ваше царское пресветлое величество изволили прощения и желания архиепископа (Л. Барановича.— Авт.) милостиво выслушать и премилосердым удовольствоваться призренъем»¹⁹². Чернігівський архідиякон Антоній ознайомив государів зі скаргою і міркуваннями Л. Барановича: «Изshed от забвения гроба, прихожу пред пресветлейший престол с смиренным челобитъем: не отвергните меня во время старости моей, призрите на озлобление мое! Когда преосвященный отец Гедеон Свя-

* Офіційно з 4 жовтня 1683 р.

** Межигірський монастир отримав ставропігію від константинопольського патріарха у 1610 р. Отже, боротьба ігумена Ф. Васьковського за поновлення її базувалась на відповідних документах.

тополк принял престол Киевский, то я, презрев мою старость, встретил святыню его в Батурине, преклонил пред ним ослабевшие колена мои, надеясь, что призрит меня своею милостию за тридцатилетние мои труды, в архиерейском сане подъятые. Я просил его подкрепить данную мне митрополитом Дионисием Балабаном грамоту на семь протопопий; желал я также видеть данную ему вашим царским величеством грамоту на митрополию киевскую. Но преосвященный митрополит обиду великую старости моей нанес: прежде всего отнял у меня архиепископское имя, велел называть меня только епископом, тогда как это название дал мне отец ваш, блаженной памяти царь Алексей Михайлович по благословению троих вселенских патриархов. Потом отнял три протопопии; в укорительном письме к воронежскому священику глуховской протопопии назвал меня пастушком и похитителем некоторых приходов, ему будто бы принадлежащих. Падаю пред вашего царского величества лицем, примите прошение мое: да буду со всею епархиею мою прямо под благословением святейшего патриарха московского наравне с прочими великокорсийскими архиереями, и пусть преемниками мои поставляются в Москве, а не в Киеве»¹⁹³.

Відповідні листи з проханням уважно поставились до послання архієпископа гетьмана надіслав і В. Голіцину та його сину Олексію¹⁹⁴. Жалувальною царською грамотою від 24 червня 1688 р. звернення з Чернігова було задоволене¹⁹⁵. Патріарх Йоаким 15 липня 1688 р. проінформував Л. Барановича про взяття Чернігівської архієпископії під своє правління¹⁹⁶. У Москві охоче погодилися на пропозиції українських єпархів, не запідозривши у їхніх діях опору централізованому поширенню абсолютистської духовної влади на Україну. Гетьманська влада, свідомо ослабляючи Київську митрополію, водночас посилювала свій вплив на перебіг церковного життя в Гетьманщині.

Так, з 1688 р. кандидатів в архімандрити Києво-Печерської лаври повинен спочатку представляти на затвердження царю гетьман, а вже потім обранець мав право їхати до патріарха для висвячення¹⁹⁷. Отже, не митрополит, а гетьман став відігравати вирішальну роль у церковних обраннях, кадрових рокіровках духовних осіб. Крім того, управління Українською церквою з Москви ускладнилось. І Л. Барановичем, і В. Ясинським не можна було керувати, як митрополитом Гедеоном. Вони дотримувались давніх прав і саботували зазіхання патріарха на їхні привілеї, тлумачення християнських постулатів.

Батурин не мав сили переглянути результати собору 1685 року, відмінити рішення константинопольського патріарха. Проте у нових реаліях, які складалися не на користь духовному життю в Гетьманщині, зміни в Київській митрополії на якийсь час консервували давній український церковний устрій, запобігали поглиненню Московським патріархатом його самобутності. Влада митрополита Гедеона, сліпо орієнтованого на Москву, фактично стала номінальною. У його підпорядкуванні не залишилося жодного архієрея¹⁹⁸.

Церковні події 1688 р. в Україні наблизили нового гетьмана до керівного прошарку вітчизняної православної церкви. І. Мазепа на противагу І. Самойловичу став виразником інтересів переважної більшості українських ієрархів. Чітка гетьманська позиція щодо збереження особливого статусу духовних закладів Гетьманщини у складі Московського патріархату сприяла зростанню його авторитету у церковних колах. Фактично він став головним духовним пастирем в Україні.

Батуринська «змова» січня—лютого 1688 р. дуже зблизила І. Мазепу та В. Ясинського. 6 квітня 1690 р. помер Г. Четвертинський¹⁹⁹. У розмові на початку квітня з дяком Борисом Михайловим у Батурині гетьман, ще не знаючи про завершення життя митрополита, радив залучити до роботи московського собору, який мав обрати нового патріарха після смерті Йоакима, не Гедеона, а В. Ясинського²⁰⁰. Коли ж співрозмовники дізналися про кончину головного ієрарха Київської митрополії, то І. Мазепа на запитання московського дипломата, хто очолить українських церковників, назвав єдину кандидатуру — архімандрита Києво-Печерської лаври²⁰¹.

Він і був обраний митрополитом на соборі 1–2 червня 1690 р.²⁰². В. Ясинський, маючи підтримку в Батурині, невдовзі став справжнім лідером української церкви. Позитивно у цьому зв'язку вирішувались і питання, з яких мав проблеми Г. Четвертинський. Під безпосереднє управління В.Ясинського спочатку перейшов Видубицький²⁰³, а з 1703 р.— Межигірський²⁰⁴ монастирі. Митрополиту повернути Глухівська, Конотопська та Борзнянська protopопії²⁰⁵ (у 1658 р. митрополит Діонісій Балабан уступив їх чернігівському архієпископу.— Абт.). Також він отримав у підпорядкування домініканський собор, старі дерев'яні церкви Василівську та Катерининську²⁰⁶. Причому всі ці справи вирішувались переважно на клопотання та за сприянням І. Мазепи.

Так, невдовзі після обрання В. Ясинського митрополитом гетьман у листі до царів від 12 липня 1690 р. просив їх, «чтоб монастырь святого архистратига Михаила Выдубецкий был под особым его пасынским началом»²⁰⁷ і «дабы часть места киевского, которая запольской державы была под властью бискупов киевских, ему ныне для вспоможения скудости дому софейского с милости вашей монаршеской была дана»²⁰⁸. І. Мазепа прохав государів і в наступному році, аби вони «изволили приняти милостиво его преосвященного митрополита прощение, и ради великой дому святой Софии скудости, исполнили оное своим премилостивейшим монаршеским призванием»²⁰⁹.

Універсалом від 22 липня 1690 р. гетьман надав «преосвященному его милости отцу Варлааму Ясинскому православному архиепископу митрополиту Киевскому, галицкому и всея Малия России пану и пастиру нашому, містечко Моровск з іншими присюлками до него належачими Соколовкою, Руднею, Коропем, з землями, полями, лісами, озерами там прилеглими, и з озерами Раєин и Бабин названными

з сіножатми луговими Задесенскими, з островом Беловодом, з перевозом на ріці Десні, такоже под Моровском знайдуючися, и з протчими всіми угодиями так ціле и зуполне, як некдись за королевской держави в духовной своей области бискуп киевский держал и употреблял, придаючи и присовокупляючи до того же містечка Моровска села, именно тие церковища Ковчин з перевозом и Комаровку со всіми их принадлежитостями, село Койлов с озерами ему прислушающими из всякими угодиями належачими, стверджуючи сим же нашим универсалом всі грунта Домонтовические около села Церковищ и в самих Церковищах лежачие»²¹⁰.

У січні 1691 р. І. Мазепа надіслав наказ київському полковнику Костянтину Мокієвському: «Ведомо да будет тебе, что преосвященный его милость господин отец митрополит киевский галицкий и Малая Россия, господин и пастырь наш просил нас, чтобы мы ему дали на двор митрополитанский доход померный торговый, что в нижнем городе, и мы, приклоняясь к прошении его и довольно чиня монаршескому указу, в данной грамоте соизволяем тем доходам владети, и милость твоя прикажи тем людям, что тот доход имали от того отстати и впредь не имати, а имали бы назначенные от его милости отца митрополита»²¹¹. Відома й інша низка універсалів, спрямованих на поліпшення забезпечення діяльності митрополита, «подпартя скудостей катедральних»²¹². Так, у травні 1691 р. гетьман дозволив В. Ясинському збирати мито на Білогородській та Борщагівській греблях²¹³. Того ж року йому надано село Койлов, «позволяючи з оного не только тяглими людми, опроч козаков, всякую помочь до стану чинити, але и произвоитую повинность от оних отбирати»²¹⁴. У червні 1695 р. І. Мазепа додає до митрополичих володінь село Комарівку у Ніжинському полку²¹⁵. Гетьман сприяв і відновленню Переяславського єпископства, підпорядкованого В. Ясинському²¹⁶.

Згадане вище красномовно ілюструє партнерські стосунки Батурина з новим митрополитом. Співпраця останнього з І. Мазепою сприяла великомасштабному оновленню, відродженню монастирів, церков в Україні, залучення до цієї справи старшинської еліти. Ці зміни, які сталися після 1690 р., дають підстави зробити висновок, що наслідки підкорення Київської митрополії Московським патріархатом за посередництвом І. Самойловича та Г. Четвертинського через опір духовенства та нової влади Батурина були трохи пом'якшенні, взяті під контроль зверхником Гетьманщини.

Розділ III

КОНФЛІКТ З ПАТРІАРХОМ ЙОАКИМОМ

Культура України другої половини

XVIII ст. тісно пов'язана з релігією, життям церкви. Головні теми літератури, мистецтва тієї доби – відстоювання православних постулатів, уславлення Бога, Богородиці, життєпис святих подвижників, пропаганда чудес, пов'язаних з вірою.

Так збіглись обставини, що на початку правління І. Мазепи про-відні діячі української культури, церкви, сам гетьман потрапили у вир дискусії, яка спалахнула у Москві. Результат її був маловтішним для української сторони – вона була звинувачена в латинізмі, відході від православних канонів. Зрозуміло, з такими оцінками не могли погодитися в Україні. Адже в Києві, на Чернігово-Сіверщині ще жили представники, загартовані у боротьбі з католиками та уніатами. Церковна та військова еліта Гетьманщини, здобувши освіту в кращих навчальних закладах Західної Європи, добре розумілася на богослов'ї, трактуванні Біблії. Тому суперечка довкола питання про євхаристію у Москві, де якраз переважав малоосвічений клір, не могла залишити байдужими найповажніших представників української влади і церкви.

Звичаєво-обрядова розбіжність між представниками православ'я України та Московії складалася протягом століть. Московський патріархат був закритою консервативною структурою, позбавленою впливів. Київська ж митрополія, підпорядкована Константинопольському патріархату, опидалася на священиків, церковних ієрархів, які в молодому віці, аби здобути вищу освіту у навчальних закладах Європи, змушені були тимчасово змінювати віру. Поверталися вони додому, добре знаючи філософію, богослов'я, риторику, латину, інші мови. Ці реалії XVII ст. дали Україні низку діячів культури, освіти, церкви, які підняли інтелектуальний, духовний потенціал нації на кілька щаблів.

Знаючи догмати противників православ'я, вони могли аргументовано дати їм відсіч з будь-якого приводу. Отримані знання заохочували до написання власних студій про злободенні питання православ'я. Київська інтелектуальна школа стала відігравати значну роль у становленні освіти в Московії. Ученъ відомого просвітника-українця Симеона Полоцького Сильвестр Медведевъ, опираючись на прибічників європейського вибору у церковному оточенні, намагався створити в Заіконоспаському монастирі на базі відкритого ним слов'яно-латинського училища академію, незалежну від патріарха, де мали вивчатись «науки гражданския и духовныя: наченши от грамматики, пиитики, риторики, диалектики, философии разумительной, естественной и нравной (тобто логіки, метафізики та етики.— Авт.), даже до богословия»²¹⁷. Хоча відкриття подібного навчального закладу було на часі, верхівка Московського патріархату (зокрема так звані «мудроборці») вважала, що «угасить малую искру латинского учения»²¹⁸ можна лише заснуванням з допомогою греків суворо церковної школи²¹⁹. Патріарх Йоаким як ідеолог боротьби з «ядом учености»²²⁰ посприяв прибутию в 1685 р. у Москву грецьких учителів від східних патріархів Йоаникія та Сафонія Ліхуд. Вони не в усьому виправдавали надії «мудроборців», оскільки фактично перехопили ініціативу у С. Медведєва і заснували училище нового типу з навчанням граматики, поетики, риторики, діалектики, логіки, фізики, латинської та грецької мов²²¹. Однак, бувши представниками константинопольського патріарха і тієї нової практики церковслужіння, яке склалося в Константинополі, Ліхуди радо підтримали дії патріарха Йоакима в його прагненні викрити «латинські» єресі. Проповідь братів щодо тайнства євхаристії, висловлена 15 березня 1685 р. придворним, змусила взятися за перо звинуваченого у «латинстві» С. Медведєва, який написав «Хліб життєвий». Незабаром у Москві, де боляче сприймали всілякі релігійні зміни, розгорілася полеміка, що зачепила й простолюдя. «Нине освоеволишася неции человеков везде друг с другом в схождениях, собеседованиях, торжищах временно и безвременно у мужей и жен то и слово о таинствах, и о действе и совершении их, и свары, и распри, вражды, и ересь хлебопоклонная»²²², — зауважував патріарх Йоаким.

На його веління чернець Євхимій написав дві книжки (останню з допомогою Ліхуд.— Авт.), у яких критиковано С. Медведєва та названо його «иезуитом или униатом»²²³. Автор також оголосив усі українські видання другої половини XVII ст. єретичними²²⁴. У відповідь на звинувачення С. Медведев у листопаді 1687 р. завершив велику богословську працю «Книга про манну хліба життевого»²²⁵, яка налічувала 718 сторінок. У грудні того ж року з грецької на російську мову була перекладена книга братів Ліхудів на захист написаного Євхимієм і православ'я «Акос, або Лікування проти отруйних укусів зміїних»²²⁶.

Обидві роботи, протилежні за висновками, вміщували головним чином аргументи, докази на користь питання про час перетворення хліба й вина в тіло та кров Христову. С. Медведев трактував згадане як дію, творену словами самого Ісуса Христа: «Приимите, ядите», а не молитвою священика. Його опоненти вважали, що православні повинні істинно чітко дотримуватися іншої православної традиції – хліб та вино додаються в тіло та кров Христову іерейським закликанням Святого Духа і благословенням дарів. «Разве бы такожде лукавообразно нам те иноземцы ответ сотворили, – зауважував у відгуку на останнє твердження «Акоса» С. Медведев, – якоже и о тайне святыя Евхаристии поведают, яко послежде Господних словес человеческая словеса суть силнейшая ко пресуществлению словес Христовых? И им окаянным прелестником кто в том православный восхотев веру дати, еже человеческия словеса суть силнейшая всемоцных Христовых словес? Воистину никто же»²²⁷.

У 1688 р. розголос про московську полеміку дійшов до Гетьманщини. Сам патріарх Йоаким надіслав у березні того ж року листа митрополиту Г. Четвертинському з проханням повідомити відомості про Флорентійський собор. «Ныне же..., – зазначав він, – змий адский – волк мысленный дыханием залога вражды смерты, хотя возмутити паству Христову: подушает новая некия Елемы и Февды глаголющыя развращенная и составляющыя крадежно словопрения, приемлющия и похваляющия собор Флоренский, друзии же, воспротивляющиеся им. Онаго Флоренского не приемают весма, и отрицают, и распри в том творят не малы, и известных писаний обе страны показати не могут, зане в книгах наших редко о сем где обретается писание. И тебе бы сыну, потщавшуся, о оном Флоренском соборе наша мерности писанием известитися: коя ради вины оный собор бысть, и каковым обычаем начася, и от кого и какая в нем и коликая предложения быша»²²⁸.

Не висловлюючи своєї позиції, патріарх хитро прагнув отримати письмове свідчення, як українське духовенство ставитися до прийнятих рішень на Флорентійському соборі, який, за Ліхудами, дав Римській церкві хибне трактування перетворення словами Христовими, а не молитвою іерейською.

Дмитро Туптало за проханням архімандрита Києво-Печерської лаври В. Ясинського (хворів очима. – *Авт.*) проінформував І. Мазепу про запит з Москви і реакцію на нього українського духовенства. «Теды ясне преосвященный ксюнже его... отец митрополит, созвавши всіх нас духовных, – писав ігумен Батуринського Крупницького монастиря 26 липня 1688 р., – тое вопрошанье явне ведел читати; что слышавши всімъ ся удивили и единодушно согласились negative ижъ того собора восточная Церковь православная цале не приняла и за собор не почита»²²⁹.

Разом з тим Д. Туптало повідомляв, що «не біло в том листі жадной взмінки (згадування. – *Авт.*) і по сей час немали» про форму

освячення святійшої євхаристії. «Засlyшали емо почasti же, коло того мудрствует оныи греческии чили греколатинскии учителі на Москві; але до нас sevio haec gvaestio non pervenit (де питання не дійшло), а мы якоже научихомся от отеу наших, тако исповедуем. Подруковано тое по многих экземплярах; за щасливым даet Бог поворотом вельможности вашей можно будеш видіти по книгам подрукованые около той материи людей мудрых и святоблизивых здания»²³⁰.

Посланці гетьмана до Москви теж привезли в Україну вісті про релігійну колізію в російській столиці. Оскільки вона зачіпала й інтереси української церкви, І. Мазепа вирішив втрутитися в цю справу. 29 серпня 1688 р., бувши в поході, він надіслав з-під Щаричанки листа В. Голіцину, фавориту царівни Софії. «...Ведомился я, — писав він, — что в царствующем великом граде Москве некоторые духовные люди, имеют меж собою спор... о святыя евхаристии, и о том... споре подали противныя письма того ради смею и я отзоватца, если вашей княжой вельможности, премудроразсмотрительной полюбитьца воле, чтоб те письма спорных тех духовных людей присланы были ко мне, а я призвал бы к себе, в разуме, и в богословии искуснейших митрополии Киевской, и архиепископии Черниговской духовных людей, письма те разсудить, и разумение свое о них выдать и какое бы они выдали разсуждение, однако то дело вручаю премудрому вашей княжой вельможности разуму и рассмотрению, а докладываю, что то дело будет у нас тайно и никто не належный о том в...ти не будет, только и паки припоминаю полюбитьца то вашей княжой вельможности воле»²³¹.

З листа випливає, що гетьман, натякаючи на таємність послуги, знов, чий інтереси представляв С. Медведев (на слідстві після двірського перевороту в Москві 1689 р. останній зізнався, що замовила книгу про манну царівна Софія Олексіївна²³²). Регентша юних царів Петра та Івана з допомогою Ф. Шакловитого та В. Голіцина прагнула продовжити своє правління. Противником царівни Софії у цьому був патріарх Йоаким. Тому її партія дуже сподівалася на приниження його авторитету в очах царедворців і простолюдя, на перемогу в ідеологічно-духовній боротьбі з ним С. Медведєва.

У Москві пропозицію гетьмана підтримали. Невдовзі він таємно отримав книги братів Ліхуд та С. Медведєва²³³. Читачами її стали його довірені церковнослужителі. Розлогий відгук на московську дискусію дав І. Мазепі ігумен Кирилівського монастиря Інокентій Монастирський:

«О писмах, которые будучи у твоєя велможности видел и отчасти читал, сие ныне на писме моем глаголю, что устне глаголал, с чим готов есмь и умерети, аще и многими муками умерщвлен бых был.

Пречестного монаха Медведева веру, труды, разум хвалю и почитаю для того, яко согласується со установлением самаго Христа Спаси-

теля откупителя нашего, с преданием святых апостол и их наследников. Я того пречестного медведя не от медведя зверя, от ведомости меда походить суджу. Воистину ведает где мед спасенnotочный в писаниях святых отец обретается. Я окаянный самовидец и самочтец всех тех святых отец бых, которых воспоминает предреченный отец Силвестр, доводя правду, яко словесы Христовыми: приимите, ядите и пийте от нея вси и проч. Бывает пресуществление, а не молитвою иерейскою. Оных греков Иоанникия и Софрония Ликудиевых писмо ни правды, ни мудрости в себе имеет, не себе, но своему безумию неугодного соседа имеюще, сами себе хвалят, а хвалят аж безстыда, называющеся словеснейшими и мудрейшими богословами. Всяк убо разумный, в философии и богословии искусный, признати долженствует, яко оных греков аргумента не богословсия, но буесловсия. Книжица, от них написанная, достойнешая именоватися врачевание то есть изблевование, нежели врачевание; яко ступно есть очесем человеческим зretи на блевотины не здраваго стомаха, тако мерзко есть читати истиннокаптолическому человеку оных еретическая власны. Добро бы дабы тии врачеве исцелилися сами, повинувшеся истинне, ejже врата адова одолети не могут. Дивлюся неразсудному оных греков дерзновению, с мотыкою оны на сонце мечутся. Уже о том догмате вере говорено в царстве Московском и поставлено по древним правилом святых отец пресуществлению бывати словесы Христовыми, а не молитвою иерейскою; есть оно напечатано в царствующем граде Москве в книзе, которая зовется жезл паstryрский. Той, который слагал ону книгу жезла паstryрский, достоин именоватися словеснейшим и мудрейшим богословом, всякий разумный то признати должнствует.

Предисловие в той помянненой книзе жезле паstryрском от блаженных памяти патриарха Иоасафа и всего священного собора патриаршева московского к пресветлейшему монарху преблаженная памяти великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, его же царское пресветлое величество, любезно и милостивно помяненную приняв книгу, почитал ю честно, аки семя евангелское. Таяжде книга помянненна жезл паstryрский была в великой чести во царство преблаженная и достодолжная памяти великаго государя царя и великаго князя Феодора Алексиевича.

Ныне же, егда вместо отца — сыны, и дщерь вместо брата, братия и сестра, великия государи наши цари и великия князи Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич и великая государыня царевна и великая княжна София Алексиевна, самодержцы суще, милостию Божиєю, правом наследства царствуют, како дерзают стараний тии и пришелцы без ума правило церковное, православными царями утвержденное и установленное, гордыми ногами попирати? Есть ли бы они были истинныя сыны благочестивыя церкве, были бы подражатели

матере своея в нравах смиренных: церковь благочестивая колико чистая и непорочная, толико смиренная. Природное смирение церковь наша руководствует повиноватися правилом благочестивых царей, яко то Василия, Константина, Леона, Юстиниана и прочиих оним подобных, их же статии церковь божественная тако почитала и ныне почитает, яко почитает правила, от святых и богоносных отец на вселенских или поместных соборех уставленная. Кто дерзнет реши, яко предреченню царие, честнейшии суть от великаго государя царя, блаженныя памяти, Алексия Михайловича? Разве безумный и отчаевающийся своего спасения и жития. Аще убо великаго государя царя Алексея Михайловича равна с честию Юстиниана, Василия и прочиих, для чего гордии греки установление его царское пре-небрегают?

В Киеве, по милости Божией, от начала просвещения непорочно благочестие всегда сохранялося и сохраняется. Колми паче благонадежны есмы, яко до скончания века сохранится неизменно благочестие, егда смотрением Божественным приидохом под благочестивую державу пресветлейших монархов царства Московского. Блаженныя памяти отец Гизель езуитов таковых на диспутах побеждал, с каковыми бы тии греки и разговариватися не умели; обаче они тако искуснаго в вере и мудрости мужа унижают, овогда отступством, овогда неуместностию довождаючи, самих себе точию на небо возносят, а нискых всех под пекло погружают. Не моего разума сила писати о томже, яко пресуществление евхаристии святыя словесы Христовыми, а не молитвою иерейскою бывает, но сила божественная в немощах человеческих совершается, есть ли Господь изволит к тому и время, (котого по воли моей мало что имею для беспрестанных услуг пастырских), могу и я что либо о оном написати.

Сие известив твоей велможности, милости господстей, яко наимиренне себе вручаю»²³⁴.

Подібну позицію зайнляло й інше вище українське духівництво, посвячене у справу. У грудні 1688 р. І. Мазепа повідомляв про це довірника царівни Софії Федора Шакловитого:

«Книги ваша велможность дал мне за великую тайну, якоже из тако и держу, но вижду убо, уже давно по всему Киеву их знают, такожде и в Чернигове.

Ибо от соборных митры тиижде книги присланы к митрополиту, ко архиепископу и архимандриту печерскому, желая от них не такового разумения, како бы они о оном догмате церковником разумели, яко граждански; желають, дабы одно разумели с греками теми двемя и дабы оно свое разумение на писме прислали. Но яко уразумел есмь от отца Монастырского, яко все духовныя не токмо подпишатися на оно, что Медведев правду пишет, а они ложь, но и умирati готовы.

На ону греческую книжку, по указу митрополита и всего чина духовного, отписывает Монастырский, который о тех греках так поведает, яко в своей книжке не только много баснословия положиша, но богословского термина и едина, яко школа учит, не положили»²³⁵.

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович теж не порадував патріарха Йоакима. Останній отримав з Чернігова датоване 4 лютим 1689 р. послання, що фактично підтримувало висновки С. Медведєва: «Научихомся и научихом, веровахом несумненно и исповедахом яко словесы Христа Господа... бывает пресуществление; сие же не от коих новосечений растиленных латинских книг прияхом, но в различных учителей греческих соблюдших догматы учении обретохом и веровашом»²³⁶.

На початку 1689 р. у великий піст завершив свою працю на підтримку С. Медведєва відомий в Україні богослов І. Монастирський. На цю роботу його благословили київський митрополит та собор українських ієрархів. Вона отримала називу «Книга о пресуществлении словесы Христовими сдействием Св. Духа совершающомся Иннокентия Монастырского игумена Кириллского киевскаго противу Ликудиевых словеса Христовы безделны творящих»²³⁷. Її автор був щиро захоплений написаним С. Медведєвим і додав до його аргументації свої виклади. У листі до опозиціонера патріарха Йоакима ігумен Кирилівського монастиря не приховував емоцій: «Естьли бы мнѣ лучилося писати до лжѹ кующих, то есть к Ликудиевым, писал бых ко онym сице? Медведев не есть вам Сильвестер, точию соль веетер — солнце ваше, еже праведными от преданий святых отец изъятими доводами Вашу безумную гордость и мрачное недоумение, силу божественных словес хулящее, просвещает»²³⁸.

Взявши за основу працю І. Монастирського, вище українське духовенство 25 березня 1689 р. надіслало у Москву відповідь патріархові Йоакиму, який, звісно, сприйняв її з обуренням. У своєму посланні він закликав церковників України «исправитися... и согласитися и немедленно и не отложно отписати»²³⁹. Зробити це було нелегко.

І. Мазепа, ще до отримання в Києві листа патріарха, у липні 1689 р. вирушив з великим старшинським посольством до Москви. Як доповідав він у Севськ, «имею намерение взяти духовных особ, превелебного отца Инокентия Монастырского игумена монастыра Кириллского Киевского, и превелебного отца Димитрия игумена монастыра Крупецкого Батуринского, так для оздоби того поезду, яко и для проповеди, где бы ся лучилось слова Божиего»²⁴⁰. Вибір гетьмана у своє посольство духовних осіб переконливо засвідчував, кому він довіряв і з ким найбільше рахувався.

І. Мазепа, ще до повернення з походу в Батурин, був поінформований про ситуацію в Москві архімандритом Єлецького монастиря Феодосієм Углицьким, який щойно повернувся з російської столиці²⁴¹.

За його словами, «святейший до Инокентия Манастирского великую имеет уразу, частократ его страшными и грозными явственno припоминают словами»²⁴².

Сам ігумен Кирилівського монастиря у зв'язку з цим засумнівався, чи необхідно йому їхати, аби не нашкодити гетьману²⁴³. І. Мазепа радився з цього приводу, вірогідно, з севським воєводою Л. Неплюєвим * (у листі не вказано адресата.— *Авт.*) — просив дати «благонаставляючий в том совет, если пристойно... его Инокентия Манастирского сполне з собою брати в тую дорогу»²⁴⁴. Відповідь була позитивною, бо ігумен відбув у складі гетьманського посольства до російської столиці.

Представники України у Москві стали свідками розгортання двірського перевороту. Розрахунок царівни Софії коронуватися на царство не справдився: противідна партія Наришкіних, патріарх Йоаким, занепокоєні діями претендентів на престол, вжили заходів для їх нейтралізації. При цьому прихильники царя Петра I проявили себе активніше, впевненіше, що й сприяло їхньому успіхові. Українське посольство на чолі з гетьманом майже місяць очікувало закінчення протистояння між двірськими угрупованнями. Хоча Ф. Шакловитий та В. Голіцин розраховували на допомогу І. Мазепи та прибулих старшин, козаків, усе ж нею не скористалися. Пасивність, нерішучість прихильників царівни Софії призвела до їхньої поразки.

Ф. Шакловитого 12 вересня 1689 р. було страчено²⁴⁵, а В. Голіцина — заслано в Каргополь²⁴⁶. Завдяки патріарху Йоакиму одним з головних організаторів перевороту партія Наришкіних назвала Сильветра Медведєва, який, на їхнє звинувачення, був серед «умышлявших» убити Петра I, церковних ієрархів. Очевидно, хтось попередив звинуваченого про небезпеку, бо 31 серпня, ще до початку репресій, він виїхав уночі з Москви разом з архімандритом Донського монастиря Никоном, приятелем І. Мазепи²⁴⁷. Правдоподібно, перед цим С. Медведев зустрічався з членами українського посольства, зокрема І. Монастирським, та українцями — настоятелями московських монастирів — Гавриїлом Домецьким (Симоновського) та Никоном (Донського), оскільки вони мали однакову точку зору на релігійну дискусію, а відтак і були зацікавлені у спілкуванні, обговоренні спільних дій. Зустріч І. Мазепи та його гетьманської верхівки з переможцями перевороту — Петром I та патріархом відбулася 9 вересня. Вона тривала недовго і мала церемоніальний характер.

Після арешту В. Голіцина, страти Ф. Шакловитого, оголошення розшуку С. Медведєва моральний дух української сторони піду pav.

* Він негативно ставився до патріарха. Одному чоловікові наказав: «От сего нашего патриарха ни благословения, ни клятвы не ищем... плюю на него».

Гетьман позбувся впливових прихильників у Москві. За юним Петром I стояв непередбачуваний у діях клан Наришкіних, з якими І. Мазепа до цього нічого спільногого не мав.

Нова влада виразила здивування з появи численного українського посольства в Москві. Тобто гетьман, старшини і козаки відразу підпали під підозріння московських зверхників як співучасники змови.

Одну з вирішальних ролей у приході до влади Петра I зіграв патріарх Йоаким, який після заслання Софії в монастир став фактичним головним суддею усіх противників зміни влади, а найперше – своїх церковних опонентів. За свідченням ієродиякона Дамаскина, коли більшість церковників «благочестно разглаголствоваху и скромно якоже подобает о церковных догматех разглаголствовать и святейшему патриарху соединишася», І. Монастирський, «родом жидовим, к раздору церковному приложил еще святейшаго Йоакима патриарха безчестити и безстудно укаряти»²⁴⁸. Під час дискусії з патріархом і братами Ліхудами ігumen Кирилівського монастиря продемонстрував, що знає краще Святе письмо, ніж його опоненти²⁴⁹. Він, переконаний у своїй правоті, відмовився прийняти міркування, нав'язані не аргументами, а силою. За це безкомпромісний І. Монастирський «проклят был и отослан»²⁵⁰. У Москві не скупилися на нищівні негативні оцінки свого противника: «Орудие великого огоно дракона та Сатаны многопозставленое и многообразное в Киеве явился игумен Иннокентий, нарицаемый Монастырским (его же вемы еврейского рода есть, где же быть христианином или где монашеский образ и священство принять, никто весть даже до днесъ). Книжицу сложил явно противно преданиям и обычаям чином таинством святые Христовы восточные церкви...»²⁵¹

«Мудроборці», поставивши під сумнів православність київського вченого-богослова (єврей за національністю, не знати як став ченцем), у такий примітивний спосіб применшували його значимість та авторитетність для посвячених у спір.

Проклявши І. Монастирського, патріарх Йоаким фактично виніс суворий вирок усій українській церкві. Адже від її імені, за рішенням собору, ігумен Кирилівського монастиря взявся за перо, пошук аргументів для спростування постулатів Ліхуд.

Не менш болючим для українських ієрархів та І. Мазепи став і арешт 13 вересня²⁵² С. Медведєва, розшук тих, «которые к нему Силиверстку прихаживали»²⁵³, обшук помешкання письменника-полеміста, виявлення листів до нього. 5 жовтня 1689 р. московські слідчі винесли вирок: «За воровство и измену и за возмущение к бунту Сенку Медведева велено казнить смертию»²⁵⁴ (був виконаний аж у 1691 р.– Авт.).

У матеріалах слідства фігурували листи І. Мазепи до Ф. Шаклови-того, В. Голіцина з приводу схвального обговорення праці С. Медведєва.

Отже, і на гетьмана падала тінь підозри в підступних діях проти патріарха. Події серпня–жовтня 1689 р. в Москвії привнесли в життя гетьманської та церковної верхівки напруження, нервозність, невизначеність.

Керівництво Московського патріархату грубо топталося по Українській церкві, охрестивши її еретичною, відступницею від православ'я. Нова влада вимагала від церковників України сліпого підкорення, і вони змушені були, як це зробили 18 листопада 1689 р. Л. Баранович та Ф. Углицький, згодитися з нав'язаними їм канонами²⁵⁵.

У середині жовтня до Батурина прибув піддячий Іван Гарасимов з царською грамотою розшукати книги й листи С. Медведєва, який їх передав І. Монастирському. Ігумен Кирилівського монастиря саме був у гетьманській століці і заявив, що «он никаких писем воровских не принимывал, а принял токмо четыре книги, разных творцов, которые проповеди слова Божия, занадобились ему»²⁵⁶. Оскільки «при нем зде те книги не сыскались, ибо отпустил оные з братиею в возах своих в Киев»²⁵⁷, навздогін ченцям були послані гінці, аби забрати московську літературу²⁵⁸.

Репресії торкнулися й московських церковних ієрархів – вихідців з України. За те, що архімандрит московського Донського монастиря Никон намагався приховати С. Медведєва, його усунуто від керівництва обителлю. За латинські книжки архімандрита московського Симоновського монастиря Гавриїла Домецького заслано до Іверського монастиря.

Приниження українського духовництва у стосунках з верхівкою Московського патріархату, нав'язування останньою грубої волі Київській митрополії підірвали в Україні сліпу віру в Москву як захисничу православ'я. Прийнявши зверху нечесні правила гри, формально згодившися з ними, церква України затаїла в собі образу за ігнорування її позиції, московську зверхність. Фактично патріарх Йоаким штовхнув українських церковників до дотримання подвійних стандартів у поведінці – з одного боку, незважаючи на переконання, слухняно і сліпо підкорятися тому, що йде з Москви, а з другого – вести свої справи так, як це робилося раніше.

У такий спосіб Українська церква супротивилася політиці Московського патріархату, який жадав уніфікації церковного життя, його підконтрольності в усьому, «и тако, аще в согласии и единомыслии вси пребудем твердо, будем яко стена тверда и неломна»²⁵⁹.

Проклятий у Москві, І. Монастирський в Україні не тільки залишається на посаді ігумена, а й відіграє провідну роль у церковних соборах у Києві. З ним часто спілкується, радиться І. Мазепа. Так само викresлений з церковних чинів Москви архімандрит Донського монастиря Никон деякий час переховувався серед українського чер-

нецтва. Згодом він став архімандритом Єлецького монастиря і закінчив життя архімандритом Новгород-Сіверської обителі.

Результати церковної дискусії 1688–1689 рр. мали значний вплив на визначення політичних, суспільних орієнтирів I. Мазепи, українського духовництва. По-перше, для обох сторін – духовної та адміністративно-військової влади України – Москва перестала бути захисною інституцією. По-друге, репресивні дії нової влади, що стояла за юним царем Петром I, та верхівки Московського патріархату позбавили гетьмана та церковників України ілюзій щодо перспективи самобутності існуючого духовного і суспільно-політичного буття козацької автономної держави. По-третє, реальним головним виразником інтересів вищого духовенства України став гетьман I. Мазепа. Зближення з ним окремих церковних діячів було настільки тісним, що, як засвідчують події 1689–1692 рр., керманич Гетьманщини не раз користувався послугами довірених ченців для передачі його таємної пошти у Польщу.

Головний позитивний наслідок церковної дискусії 1688–1689 рр.– встановлення в Україні єдності гетьманської влади і провідних діячів церкви у вирішенні духовних проблем. Фактично відтоді розпочинається велика програма з відбудови, реставрації церков. Можливо, саме в цьому, красою і величчю соборів вирішили перевершити своїх опонентів переможені українці.

Розділ IV

ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОГО КНИГОВИДАННЯ

Московський патріарх Йоаким ще

в 1677 р. наказав підлеглим вирвати з українських книжок сторінки, зміст яких суперечив московським²⁶⁰. Але тоді він не мав достатніх повноважень, аби пильніше контролювати діяльність друкарень Києва та Чернігова. Київська митрополія, підпорядкована Константино-польському патріархату, користувалася віддаленістю його зверхників від Києва і самостійно, залежно від фінансових можливостей, займалася видавничими справами. Під час переходу українського духовенства в Московський патріархат православні духовні лідери Гетьманщини турбувалися, щоб «как войско Запорожское и народ Малороссийской в сохранении прав и волностей своих обычных обретаются, так и они, чин церковной, в своем **исконном начинании** (видлення наше.— Авт.) под высокодержавною их царского пресветлаго величества рукою обретатися будут»²⁶¹. Вони хотіли, аби новий патріарх не втручався в «печатание книг на хвалу Божию и на оборону святыя веры»²⁶². Грамотою царів Київській митрополії було надано право мати друкарню і видавати у ній літературу²⁶³. Перша вказівка з Москви щодо підготовки нових книжок не викликала супротиву в Києві. «А что изволили вы...— звертався до царів на початку 1688 р. архімандрит Києво-Печерської лаври В. Ясинський,— прислати к моей худости указ свой государской о печатании книг с надписанием имян Вас, Великих Государей (...) и патриарха, и я того с радостию послушати должен есмь»²⁶⁴.

Порушивши перед Москвою питання про ставропігію православної обителі, відомий церковний діяч просив у царів і особливу грамоту на друкарню²⁶⁵, незалежну від митрополита. Своє послання В. Ясинський відправляв з Батурина, де попередньо обговорив цю

проблему з І. Мазепою. Гетьман підтримав клопотання архімандрита. У своєму зверненні до царів щодо цього керманич України зазначав, що «в той лавре Печерской имеет быти печатование книг церкви православной благопотребных по благословению самого святейшаго патриарха, тщанием пречестного отца архимандрита печерского, и подтвердили то своими привилеями монархи польски при их будущем над Киевом правлении»²⁶⁶. Гетьман та його київський гість сподівалися, що це позбавить друкарів зайвої опіки, нагляду як з боку не шанованого ними митрополита Гедеона, так і патріарха, бо останній, хоч як би того хотів, не міг по-справжньому вникати у діяльність віддаленої від нього друкарні.

Свобода ж друку, незалежність у виданні світської, релігійної літератури турбувала ченців Києво-Печерської лаври як привілей, виборений упродовж сторіч. Він відповідав інтересам української духовної еліти, яка звикла до безцензурного написання оригінальних богословських праць, поетичних творів, полемічних творів на релігійні теми. У Москві, надавши Києво-Печерській лаврі ставропігію, не звернули особливої уваги на прохання про друкарню. Натомість у царській грамоті йшлося про обов'язкове видання книг з поминанням царів, патріарха та київського митрополита²⁶⁷. Згадування Г. Четвертинського у нових виданнях не входило у плани В. Ясинського. Схоже, особа митрополита, обраного під тиском і без участі багатьох ієрархів, була настільки одіозною, що його не вважали за потрібне писати у книжкових пом'янниках і за будь-яку ціну старалися змінити царське рішення.

Архімандрит Києво-Печерської лаври відправив до патріарха Йоакима та В. Голіцина ченців Паїсія, Іоїла, Іраклія, Іллю, Трифілія, аби останні замінили грамоту на нову, без згадування митрополита²⁶⁸. Очевидно, їм усе-таки не вдалося вирішити це питання.

Як показують документи, І. Мазепа став не тільки добрым помічником лаврі у вирішенні правничих проблем, свободи друку, а й у подальшому був головним захисником підготовлених тут до видання нових книжок, які викликали певні сумніви у Москві.

Першим серйозним видавничим проектом, який реалізовували спільно гетьман та Києво-Печерська лавра, було видання книги «Вінец Христов, з проповідій недільних, аки з цвітов рожаных, на украшение православно-кафолической святой восточной церкви, сплетенный»²⁶⁹ ігумена Пустинно-Миколаївського монастиря Антонія Радивиловського. Відомий письменник-проповідник вірогідно був родом з Чернігівщини²⁷⁰. Він закінчив Києво-Могилянську колегію, прийняв чернечий постриг і служив архідияконом Чернігівської єпископії, з середини 1650-х – проповідником у київських церквах, з 1671 р.– намісником Печерського монастиря, а з 1684-го і до своєї кончини – 20 грудня 1688 р.– очолював Пустинно-Миколаївську обитель²⁷¹. Автор у своєму доробку вже мав видану 1676 р. збірку проповідей «Ого-

родок Марии Богородицы». У перше видання він не зміг вмістити всі свої тексти, написані в основному до 1671 р.²⁷² Прихід до влади нового гетьмана, бажання архімандрита Києво-Печерської лаври В. Ясинського догодити царям виданням, на якому вперше внесене поминання про них, допомогли А. Радивиловському як найповніше реалізувати свої творчі заміри. У «Вінец Христов...» увійшло 104 казання²⁷³, написані в попередні десятиліття. Головний їх зміст — вшанування, уславлення Христа, Богородиці і святих на різноманітних прикладах з життя, історії, а мета — виховання читачів, слухачів у дусі християнської моралі. А. Радивиловський за традицією того часу запозичує до своїх оповідань сюжети з творів Гомера, Евріпіда, Геродота, Ксенофonta, Діодора, Квінта, Курція, Плінія, Валерія Максима, Платона, Діогена, Лаерція, Клавдіана, а також агіографічних збірників, житій святих²⁷⁴ тощо. Він творчо їх обробляє, доповнює своїми розмірковуваннями, наближає зміст до реалій України. Так, оповідаючи про те, як Богородиця визволила з неволі сина вдови, письменник не міг не згадати про сумну долю невільників, забраних кримськими ордами: «О Боже мой! Як много ест и теперь маток утрапленных, которые видячи сыни свои и дщери в неволю турецкую и татарскую позабыраныи, плачут, лементуют, а ено ся в горячих молитвах своих удаут до пречистой матки сына твоего (...), зараз бывают от неи потишины, сынов и дщерий своих за помощью еи высвобоженых оглядают...»²⁷⁵.

На початку квітня 1688 р. І. Мазепа отримав з Києва гранки книги «Вінец Христов...»²⁷⁶. У свою чергу він «преждереченную книгу еще в тетратех будучую» послав до свого патрона В. Голіцина, аби вона «скорее пред пресветлейши очи их царского пресветлого величества могла быти донесена»²⁷⁷ з метою схвалення чи заперечення тексту згадування царів. Хоча на другій сторінці видання йшлося про благословіння²⁷⁸ патріарха Йоакима, він дізнався про підготовку виходу у світ проповідей в останню чергу. Представники лаври, знаючи про неприязнь царівни Софії та її фаворита В. Голіцина до патріарха, не утруднювали себе додатковими узгодженнями. Це викликало гнів Йоакима. Він заборонив видання книжки А.Радивиловського без переднього погодження з ним²⁷⁹. Та його не послухались. Після узгодження заголовних написів з царями книжку оперативно почали друкувати в друкарні Києво-Печерської лаври. Оскільки тоді ж у Москві вирішувалось питання про її ставропігію, то В. Ясинський направив спочатку до гетьмана свого намісника Паїсія з братією²⁸⁰ з віршованими посвятами царям. І. Мазепа схвалив написане, і 4 червня 1688 р. ченці прибули до російської столиці. Вони привезли послання В. Ясинського, який у ньому зазначав, що передає царям «некое малейшее праздничное от худых трудов... печатию изображенное»²⁸¹. Представники лаври подарували царям три віршовані вінця-моління І. Предтечі, апостолу Петру і святій богомудрій Софії²⁸², іменами яких нази-

валися члени царської родини. Зрозуміло, всі ці заходи сприяли позитивному вирішенню питань безпосереднього прямого підпорядкування Києво-Печерської лаври Московському патріархату.

Уже 29 червня 1688 р. гетьман доповідав царям, що відповідальну роботу у київській друкарні виконано, і А. Радивиловський дарує государям «Вінец Христов...», з яким у Москву послані намісник Пустинно-Миколаївського монастиря Ісакій Кукуревич та два ченці²⁸³. І. Мазепа просив своїх зверхників, «дабы яко книга оная была милостиво у вас великих государей и великой государине принятая, так и нужные их желания, о которых слышно данесут чelobитьe были исполнены»²⁸⁴.

Патріарх Йоаким, дізnavшись про вихід у світ книжки без його відома, докоряв у своєму посланні і В. Ясинському, і митрополиту Гедеону²⁸⁵. Дискусія Ліхуд з С. Медведевим, звинувачення київських церковників у «латинстві» посилили сумніви зверхника Московського патріархату щодо видань літератури в Україні. Незважаючи на царське протегування діячам української церкви у видавничих справах, він шукав аргументи для втручання у діяльність чернігівської та київської друкарень, запідоzрюював їх у поширенні крамоли, порушенні постулатів православ'я.

У той час у Гетьманщині здійснювався ще один важливий для православного люду проект – під Батурином завершував написання першої частини житій святих Димитрій Туптало. Ця місія на нього як «искуснаго и благоразумнаго проповедника Слова Божия»²⁸⁶ була покладена ще у 1684 р. собором старішин Києво-Печерської лаври²⁸⁷. Видання найповнішої антології житій було вельми необхідне для повсякденної роботи церковників. Маючи в руках таку книгу, їм було легше проводити виховання православних на подвигах, діях благочестя святих. Крім того, подібна антологія давала служителям церкви зброю у наступі католиків, які, пропагуючи своїх праведників, збільшували число прихильників їхньої віри.

Патріарх Йоаким усе ж ревниво поставився до підготовки та впорядкування такого величезного видання. Ображений за непослух В. Ясинського при виданні книги «Вінец Христов...», він без жодних пояснень наказав повернути Великі Мінєї-Чети²⁸⁸, надіслані Д. Тупталу для роботи. Найпевніше, його репресивні дії були пов'язані з тим, що на той час у Москві не було такого найповнішого видання агиографічних текстів і Київ випереджав у цій справі російське духовництво²⁸⁹. Повертаючи патріарху текст Великих Мінєї-Чети за місяці грудень, січень та лютій, ігумен Батуринського Крупицького монастиря Д. Туптало зазначав у супровідному листі, направленому з ієромонахом Дорофеєм, що книги «со вниманием чтомы, от них же многую приемши ползу и согласивши со Святыми житиями, в них написанными, отдаю онъя Святыне Ваше со благодарением»²⁹⁰. Тобто письменник усе ж таки встиг ними скористатися і зробити відповідні виписки.

Тим часом у червні 1688 р. у друкарні Києво-Печерської лаври розпочали набирати написане Д. Тупталом²⁹¹. Усю цю справу тримав під своїм патронатом І. Мазепа, який не тільки зустрічався з ігumenом Батуринського Крупицького монастиря, а й радився з ним щодо релігійної дискусії у Москві. У січні 1689 р. Д. Туптало прибув у Київ «и начал помошюю Божиею печатати Жития Святых, октоврий месяця»²⁹². Невдовзі перша частина великої праці була видана. Очевидно, її поспішали зробити до 50-річчя гетьмана (березень.— Авт.), щоб вручити ювілярові. В. Ясинський надіслав книгу патріархові Йоакиму з листом, у якому «всемиренно просяще о милостивое приятие и о благословение архиастырское на обявление ея и принос самому пресветлейшему монаршему маестату, а потом и всем церкве святые православные сыном на душеполезное употребление, прочее же и на уготовление нам к типографскому изданию и прочиих житий святых на прочия вся месяцы, ради коего крайняго исправления и совершения и прочиих великия книги Минеи-Четыи зело нам суть благопотребны»²⁹³. Нове видання лаври мало закінчений вигляд, а тому викликало негативну реакцію у Московській патріархії. «Пренебрегше архиастырское наше повеление,— писав В. Ясинському Йоаким,— списавше книги сами типом издасте без досмотрения и благословения нашего архиастырского»²⁹⁴. У праці Д. Туптала патріарх знайшов чимало, на його погляд, канонічних порушень — зокрема «напечатастте в книзе своеї оной, яко пресвятая Богородица зачата и рождена без первородного греха, от Адама происходящаго», а про це, мовляв, у московських книгах не пишеться, «токмо видим таковое мудрование в книгах латиномудерующих»²⁹⁵. Йоаким дивувався, що письменник до сану святих зарахував Іероніма, неправильно вживав імена. За подібні похиби, зауважував він, книгу «по нашему же суду достойно отнесожжения»²⁹⁶. Прощаючи видавців, він, однак, зобов'язав їх вкласти замість аркушів, де ним були знайдені помилки, нові. «А в пред бы вам каковы книги, малы или великия,— підсумовував вищезгадане патріарх,— ново сочиненныея случится печатати, первее к нам, святейшему патриарху, объявити и написав присылати, и мы, разсмотря, и благословение подадим на подобающа»²⁹⁷.

Про ці непривабливі оцінки В. Ясинський відразу поставив до відома гетьмана. У свою чергу І. Мазепа проінформував про конфронтаційну позицію патріарха його неофіційного опонента В. Голіцина, який за малолітства царів як найвпливовіший дорадник царівни Софії, по суті, вирішував за царську сім'ю всі справи. Його «благословіння» могло переважити всілякі потуги Йоакима.

«Писал ко мне лавры Печерской, архимандрит, пречестный отец Варлаам Ясинский,— доповідав своєму покровителю В. Голіцину І. Мазепа,— донося скорбь свою, что вельми он и братия его тем оскорбляется, что при новой типографии печатаючися книгах житий святых, святейший всеросийский архиастырь не велел положити своего имяни,

для того, что он тех книг не видел, и не по его оныи писаны благословению, и дабы чего в тех книгах не было противного церкви, очем яко до него архимандрита перед сим, так и до игумена батуриинского пречестного отца Дмитрея теперь от святейшого писано, о чём он преждереченный архимандрит просит меня усердно, дабы ему дал мой совет, и я не моги и без благодетельского вашей княжой вельможности наставления, его отца архимандрита в том исправити, прошу покорно вашей княжой вельможности, изволь меня наставити, какое бы мог в том дати ему отцу архимандриту подобное исправление»²⁹⁸. Гетьман просив далі вибрati один з варіантів двох приписів, у яких згадувалися царі та йшлося про благословіння патріарха. У такий прихованний спосіб без дозволу останнього залагоджувалась проблема, бо думка царів (а її визначав Голіцин) була вирішальною.

Подiї серпня – вересня 1689 р. у Москві докорінно змінили спiввiдношення сил у Московiї не на користь українцiв. До влади прийшли противники вiнчання царівни Софiї на царство – партiя матерi 17-рiчного царя Петра. Переворот посилив позицiї Йоакимa, бо його головнi супротивники – В. Голiчин та Ф. Шакловитий – зiйшли зi сцени полiтичного життя. Патрiарх став головним iдеологом нової влади, i його думку, позицiю вже не мiг реiзувати будь-хто, як це робилося вiд iменi царiв ранiше. Опоненти вiдразу оголошувалися ворогами Московської держави. Українськi церковники, наляканi репресiями у Москвi, вирiшили бiльше не перечити духовнiй владi патрiархату i у зв'язку з новими обставинами оперативно замiнили написи на першiй сторiнцi книги Д. Туптала. Так, «Книга житiй святих» (вересень, жовтень та листопад) у титульному заголовку згадувала вже царiв Іоанна та Петра Олексiйовичiв без їхньої сестри, царiвни Софiї²⁹⁹.

Патрiарх у збiрнику «Остен» (у ньому вмiщенi його «обличение» проти папiстiв, виголошene на соборi 1690 р, та iншi подiбнi матерiали.– Аvt.) пiддав суворому критичному аналiзу українську релiгiйну лiтературу. На думку Йоакимa, вiд кiйвських книг «Сенка Медведев прелстися»³⁰⁰. Найбiльше крамоли патрiарх знайшов у «Требнике великом» (1646 р. видання.– Аvt.): «В нем же... к молитвам, с греческих преведенным, положены латинские чины и толкования под именем восточная церкве: в крещении, место погружения, обливание...»³⁰¹. Далi у звинувачувальному висновку Йоакимa говориться: «Подобны тому требнику книги «Служебники» разных изданий, бывших в Киеве, в Вилне и в Стрытине, книга Кирилла иского, прозванием Транквилиона, «Толкование на Евангелие» (Кирило-Транквiлон Ставровецкий видав у 1619 р. збiрник проповiдей «Учительное евангелие».– Аvt.), и книжка «Зерцало богословия» (надрукована 1618 р., перекладена у Москвi у 1674 р.– Аvt.), и книжка «Перло» названная («Перло многоцiнное» видане у 1646 р.– Аvt.), слог или творения того же Кирилла, иже, удвоився верою и раздран совестию и полма причаствуя

православным и латином, единого исповедания не имел, написа в том толковании своем на Евангелие и оных книжицах противности нашей православней церкви,— писа же тыя самочинно, без изволения и совета духовных начальников,— два «Катехисиса», изданные в Киево-Печерском монастыре, един полскою беседою и писмены, второй — белорусскою беседою, писмены славенскими, книга «Камень», книга, названная «Мир с Богом», книга «Трубы» («Трубы словес проповедных» А. Барановича, книга «Ключ» («Ключ разумения» И. Галятовського.— *Авт.*), книга «Меч» («Меч духовный» А. Барановича, 1666 р.— *Авт.*), книга «Мессия» («Мессия правдивый» И. Галятовського, 1669 р.— *Авт.*), тетрадь «О седми тайнах» митрополита киевского Сильвестра Коссова. И сия их книги новотворенные и сами с собою не согласуют»³⁰². На соборі 1690 р. видання С. Медведєва, а також «подобная тым писания, и тетрадь, особно от кого либо написанную на учители православные Иоаникиа и Софрония, безчестия всякаго и злословия и хулы и лжи и клеветы наполненную и возъщающую народ на мятеж, многим людям разданную, все та анафем предаем»³⁰³. Хто ж «плевелосеятелного блядословия не отринет и писаний его диавололестных не объявит», погрожував патріарх, той «да будет властию, даною нам от всесвятаго и вседетелнаго Духа, вязати и решати, связан и от Церкви святыя и пречистых тайн причащения отлучен»³⁰⁴.

Владно-силове, огульне і малодоказове звинувачення українських авторів у ересі, накладення прокляття на їхні книги змусили поборників православної віри в Україні ще раз зрозуміти, що зміна Константинопольського патріархату на Московський — прикра помилка, яка привела до фактичної духовної кабали підлеглої митрополії. Негативна оцінка творчого доробку провідних діячів Української церкви привела лише до формального визнання нею думки патріарха. Як видно з подальших дій перших, на ділі в Гетьманщині шукали шляхів, аби позбутися ревнивого опікування книгодрукарням з Москви.

Після собору 1690 р., смерті у березні того ж року Йоакима активізуються спроби ревізувати заборонні рішення верхівки Московського патріархату. Відсторонений від управління Симоновим монастирем у Москві за підтримку С. Медведєва українець Григорій Домецький *, ставши завдяки підтримці свого приятеля новгородського митрополита Іова настоятелем Новгородського Юріївського монастиря, мужньо наважився написати критичні замітки на «Обличеніе» Ліхуд та «Остен». На його думку, звинувачення київських учених у ересі несправедливе, «понеже в Малой России мало кий обря-

* Григорій Домецький (чернече ім'я Гавриїл) був родом з України, вірогідно, закінчив Київську колегію. Був ігumenом Московського Данилівського монастиря у 1677—1680 рр., а у 1680—1690 рр.— настоятелем Московського Симонового монастиря. В останньому написав кілька творів, зокрема «О монашеском совершенстве и учение всегдашнее монастырское». Під час дискусії С. Медведєва з Ліхудами підтримав первого. У 1691—1709 рр. був настоятелем Новгородського Юріївського монастиря. У 1709 р. повернувся в Київ.

щется, не умеющий читати латини или польшины (...), обаче не слышим, дабы кий прельстился к западному папежскому учению и хвалил бы е, но гнушаются, еко схизматическими, и слышати тамо о тех прелестях и о самом папе не хотят. И еще церковь, мать свою, ответами противу римлянам защищают»³⁰⁵. Автор сміливо заявив, що «яко не вредят нам польские и латинские книги, но еще и разум подают»³⁰⁶. Він вважав київських учених, письменників не тільки першими й найкращими захисниками православної церкви, а й учителями росіян: «Всего 40 лет не збольшим, как Никон святейший патриарх завел (біблию) и с малороссийская біблія Осторожская печати напечатал: (а до того времени) какие у нас книги бывали? и бібліи не бывало и едва о ней слышали»³⁰⁷.

Схоже, у Батурині використали у своїх цілях приїзд в Україну у 1691р. небожа єрусалимського патріарха Досифея архімандрита Хрисанфа, який збирав подаяння на Гріб Господній. Довге перебування архієрея у гетьманській столиці, спілкування з І. Мазепою, українськими церковниками, щедрі дарунки гетьмана вплинули на його оцінки діяльності братів Ліхуд. 24 жовтня 1694 р. Хрисанф відправив з Батурина у Москву новому патріархові Адріану листа, у якому піддав різкій критиці греків і зажадав їхнього звільнення від навчання росіян, бо «если сии проклятые волци (Ліхуди.— Авт.) избавятся, еще не буди, в школу бы паки не входили за то, что змий всегда зол и добра от него не будет»³⁰⁸. Патріарх Досифей, який прислав Ліхуд у Москву, завдяки архімандриту Хрисанфу теж розгнівався на своїх підопічних* і вимагав того ж³⁰⁹. Ліхуди були відсторонені від навчання, що втішило Батурина, бо саме від них зазнали переслідувань та осуду провідні діячі української церкви. Як свідчить лист Хризанфа від 14 січня 1696 р. І. Мазепі, між архімандритом та гетьманом були встановлені дружні стосунки, перший обіцяв повідомляти «про все, що тільки буде нового в Константинополі» свого «pana patrona й добродія, до мене вельми милостивого»³¹⁰.

Після обрання В. Ясинського київським митрополитом його місце у Києво-Печерській лаврі зайняв наближений довірник гетьмана — генеральний суддя М. Вуяхевич. Хоч це було негативно сприйнято патріархом Адріаном³¹¹ (у листі до І. Мазепи він дивується, що обрано архімандритом чоловіка «гораздо в старости сущаго и еще монашескаго одеяния не приемлющаго»), Батурин не прислухався до поради з Москви, «еже бы избрата в туу чудотворную лаврю во архимандриты иного кого, аще не из Печерского монастыря, то и из иного, священномонаха, архимандрита или игумена»³¹². Найповажнішу церковну установу України мала очолювати «своя» людина гетьмана. Новий архімандрит самочинно почав видавати літературу,

* Хрисанф доповів патріарху, що спадок ієродиякона — грека Мелетія за його заповітом належить Гробу Господньому, а Ліхуди використали його на побудову училища у Москви. Крім того, вони більшість навчальних дисциплін викладали латиною.

не питаючи на те згоди патріарха, не поминаючи на титульних листах царів. «Прешедшаго убо 7200 лета печатаныя литургии в малую тетрадь в вашем тамо Киево-Печерском монастыре, которая и у нас зде обвишася, в них же многое несогласие в речениях и чинах обретеся,— картав М. Вуяхевича Адріан,— и не токмо зде печатанным прежде литургиям, но и вашим преждним непоследователю есть. (...) А тако бы неподобало творити, зане еще и сам ты у нас самолично благословения не приял еси, а уже точию за твоим велением книги издаются, еже весма непристойно и дерзновенно»³¹³. У своїй відповіді патріарху архімандрит Києво-Печерської лаври вдав, що вперше чує про якісь заборони: «Сие же всем бысть известно, яко по сие время без препятия невозбранно было всякие книги по нашему малороссийскому обыкновению печатать, ныне же в велицем недоумении суще, ужасе бо нас наш архипастырский милостивый отеческий указ, яко ни малой какой книжицы без вашего архипастырского милостиваго указу не печатать»³¹⁴. Подальші рядки цього послання засвідчують, що лише недавній генеральний судя, як людина І. Мазепи, міг наважитися на висловлення протесту цензурній практиці, яку Московський патріархат намагався нав'язати Київській митрополії. «Аще нам, богомолцем вашим, на всякую и малейшую книжицу по благословение посылати к вам, нашему премилосердому отцу и архипастырю,— викладав свої резони М. Вуяхевич,— то в святой обители всякому строению монастырскому пре- велие препятие будет»³¹⁵. Це, мовляв, трапиться через те, що продаж книжок — одна з головних статей доходів лаври; якщо ж кожне видання перед друком возити у Москву, то можливості друкарні випускати літературу для продажу значно зменшаться. При цьому архімандрит послався на патріарха Йоакима, при якому ніби «невозбранно было всякие книги не описуяся к нему всесвятейшему отцу и архипастырю нашему печатать»³¹⁶. М. Вуяхевич розраховував, що новий патріарх був непосвячений у заборонні грамоти свого попередника, а також царів, а тому просив «по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновению». Ці міркування, як виявилося, не були програшними. Патріарх Адріан не мав серйозної освіти, а тому й не міг надто заглиблюватись у правильність чи неправильність тих чи інших доктричних постулатів, висловлених у нових книжках. Як справедливо зазначав його сучасник, згадуваний нами вище Г. Домецький, Адріан «письма святаго мало учился и книг святых мало читал,— только и съумеет обедню отслужить»³¹⁷. У Москву пробивати «волю» лаврської друкарні їздив намісник Брянського Новопечерського монастиря Іоанн Максимович³¹⁸, поет і проповідник, добрий знайомий І. Мазепи. Його місія була вдалою. Патріарх Адріян у лютому 1693 р. фактично пішов на поступки лаврській друкарні: «Не возбраняем же вам в типографии вашей Киево-Печерской обычанных книг в чине церков-

ном печатати, справливаяся с греческими и словенскими книгами, еже бы было в ползу, аще и по той страны наречию»³¹⁹. Доставляти ж у Москву друкарі мали «большие книги читательные и новоисправленные или новопреведенные, и те такожде да соглашаете с древними истинными святыми отец книгами, и в благочестивом нашем православии сущими, со всяким искусством, ежебы не дати вины ищущым тоя, но впользе истинного восточного святыя церкве учения тяя да издаются»³²⁰. Новий дозвіл, по суті, скасував усі попередні обмеження і повернув лаврській друкарні вільний статус, оскільки тепер архімандрит мав визначати як значимість того чи іншого видання, так і те, чи варто з ним попередньо ознайомлювати патріарха. Тепер будь-яку книгу, яка могла викликати невдоволення у Москві, можна було списати на її статус «звичайної». М. Вуяхевич вклав значні власні кошти у видання лаврської друкарні. За час його архімандритства побачили друком світ «Полуустав» (1691 р.), «Молитвослов» (1691 р.), «Служебник» (1692 р.), «Новый Завет с Псалтырем» (1692 р.), «Псалтырь» (1693 р.), «Молитвы» (1693 р.), «Акафисты Иисусу Христу и Богоматери» (1693 р.), «Акафисты с прочими спасительными мольбами» (1693 р.), «Венец молитв» (1694 р.), «Служба» (1694 р.), «Апостол» (1695 р.), «Минеи-Четыи» (1695 р.), «Акафисты с каноны» (1695 р.), «Служба св. Николаю чудотворцу» (1696 р.), «Требник» (1697 р.), «Псалтырь с кратким толкованием» (1697 р.), «Акафисты» (1697 р.), «Каноны Богородицы» (1697 р.)³²¹. Більшість цих видань мала вишукане й дорогое оформлення.

Дискусія 1688–1689 рр. у Москві, звинувачення українських церковників у єресі породили протест у вигляді написання творів на релігійні теми, богословських праць, які доводили, що в Київській митрополії свято бережуть православні традиції. Іноземець Адам Зерникау, оселившись у гетьманській столиці, написав за підтримки гетьмана працю «Про походження Святого Духу від Святого Отця»³²². Тут же, у Батуринському Крупицькому монастирі, ієромонах Макарій Васильович Осніцький до 1692 р. зібрав і вигравив усі твори св. Єфрема Сиріна. Він уклав з них збірник, а також виготовив подібний із бесід апостола Павла (14 послань)³²³. Свої записи ієромонах узгодив з митрополитом і надіслав патріарху Адріану для надання згоди на друк. Після поїздки в Москву у 1689 р. Д. Туптало виклав свої міркування щодо спірних положень дискусії у трактаті «Рассуждение о пресуществлении святейшей евхаристии»³²⁴.

Випускник Києво-Могилянської колегії Самійло Мокрієвич³²⁵ у 1687 та 1689 рр. брав участь у Кримських походах. Завдяки сприянню І. Мазепи він кілька років сотникував у Чернігові. Після смерті батька став володарем Слободи³²⁶.

Вивищення Мокрієвичів у старшинському середовищі, наділення головних представників родини селами, грунтами і званням значного

військового товариша спонукало Самійла Мокрієвича створити своєрідну віддяку гетьманові. У 1697 р. він написав книгу «Виноград, домовитом благим насажденый, в ньому ж наслідник віков всіх бысть убиенный...»³²⁷. Її видали у Троїцько-Льїнському монастирі. Віршовану збірку присвячено «гетьманові Іоанну Мазепе, бл(а)гому домовиту винограда малороссийского, м(и)л(ос)тивому своему добродееви, оферованный от наинижшого подножка Самоила Мокреевича»³²⁸. Поет на другій та третій сторінках оспівав герб І. Мазепи, його знатність. В інших віршах С. Мокрієвич подав поетичну версію Книг Буття та Євангелія від Матвія, виклав свої міркування про страсті Христові, помістив молитву до всіх святих та додаток на похвалу Божку і церковному статуту.

У 1700 р. гетьман попросив ченців Батурина Крупицького монастиря перекласти для нього і для мирян тлумачник Григорія Двоєслова на книгу Іова. Невдовзі він вийшов друком під заголовком «Толкованіе Григорія Двоєслова на книгу Іова за щасливого владения Его Царскаго Пресветлаго Величества войска Запорозскаго обоих стран Днепра гетьмана ясновельможнаго его милости пана Іоанна Стефановича Мазепы его ж коштом и иждивенiem преведеся сія духовная книга на спасеніе его и всех чтуших и пользу приемлющих от нея»³²⁹.

Таким же чином виходять «Канон Пресвятой Богородицы Осмогласный» (1697), «Псалтырь» (1697) та «Октоих» (1699). У них гетьмана названо «изрядным ктитором и благодетелем святыя обители Печерская Киевская»³³⁰.

Апокрифи про мучеників, подвижників церкви, їхні діяння, дискусії про віру були дуже популярними у старшинському середовищі, церковних колах доби Мазепи. Звістки про це знаходимо у щоденниках П. Орлика, «Літопису» С. Величка, поетичних творах кінця XVII ст. Гетьман опікується написанням і виданням «Житій святих» Д. Туптала. Відразу після церковно-духовної реакції, що пішла з Москви, Мазепа надав прихисток йому для спокійної та безцензурної роботи у 1690–1692 рр. під Батурином, де письменник з натхненням пише «Четьї-Мінєй», зустрічається з керманичем України. Д. Туптало, завершивши громіздку справу у 1705 р., не забув у післямові згадати свого благодійника. Письменник подарував своєму покровителю «Руно Орошенное» видання 1696 р.³³¹. У присвяті, вміщений у книзі, він висловлює подяку Мазепі за добудову Троїцького собору, пожертву до нього дорогоцінного кіота. Саме за його правління ця книжка перевидавалася у Чернігові у 1689, 1691, 1696, 1697 та 1702 рр. і користувалася великою популярністю.

Чернігівська та інші друкарні коштом І. Мазепи здійснили кілька видань Євангелія, які він при нагоді подарував Лубенському монастиреві, православним Сирії³³², Верхратському монастирю біля Рави-Руської³³³ та іншим релігійним закладам.

Великий інтерес викликає «Книга чесної непорочної Євангелії, світильника, що сяє й освітлює»*, виданої у січні 1708 р. коштом гетьмана в Алеппо³³⁴ арабською мовою. На звороті заголовної сторінки цього видання зображене герб І. Мазепи. На думку С. Маслова, на верхньому щиті зображена голова херувима³³⁵. Хоча, на нашу думку, це і можливе зображення обличчя самого гетьмана. У «Книзі чесної непорочної Євангелії» вміщено кілька віршів на пошану зверхника України, написаних грецькою та арабською мовами³³⁶.

«Сию книгу святую душеспасительных евангельских благовествований надал ясновельможный его милость пан Иван Мазепа,— зроблено запис у Євангелії 1698 р.,— гетман войск его царского пресветлого величества запорожских до монастыря Домницкого при образе чудотворном пресвятыя Богородицы под городом Березною будучого»³³⁷.

З передмови до Євангелія «Апракос» (друкарня Печерської лаври, 1707 р.) довідуємося, що його основу склав старовинний рукопис, подарований гетьманові архімандритом зі Святої Афонської гори. І. Мазепа як «Церкви Православной Восточной Благочтивый син» попросив митрополита Варлаама Ясинського перевірити текст реліквії і доручив пічерському архімандритові Йоасафу Кроковському його передруковувати³³⁸.

До рук книголюба І. Мазепи у кінці XVII ст. потрапила безцінна духовна пам'ятка українського народу — Пересопницьке Євангеліє, яке у квітні 1701 року³³⁹ він передав у збудований гетьманським коштом у Переяславі кафедральний собор. Подібних видань потрапило до активного шукача і позінавувача стародруків, богословських, філософських праць, художніх творів багато. Книгозбиріння гетьмана щороку повноважалася виданими у Чернігові, Києві та інших місцях книгами.

Про неї із захопленням згадує Пилип Орлик: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багатоілюстровані стародавні рукописи! Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було в Україні»³⁴⁰.

Коли посол Франції Жан де Балоз у 1704 р. відвідав гетьманську резиденцію, то був вражений не тільки тим, що з німцями-лікарями гетьман розмовляв німецькою мовою, з італійськими майстрами — італійською, а з ним — польською та латиною. «Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті,— а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки»³⁴¹. Посол пересвідчився також у тому, що гетьман регулярно отримував і читав французькі та голландські газети.

* Повна назва «Книга чесної непорочної Євангелії, світильника, що сяє й освітлює, що належить чотирьом апостолам і євангелістам — богословам, вони суть: Матвій і Марко благовісники, Лука та Іоанн провозвісники. Надруковане тепер знову коштом преславного пана Івана Мазепи, гетьмана, з надією на відплату та прощення, і це року Християнського тисяча сімсот восьмого, місяця січня».

За прикладом гетьмана збирали духовну літературу і його соратники, співпрацівники. Так, у реєстрі майна П. Полуботка згадуються «Два Барониushi руссия, Жития Святых Отец, дві, Гербор великий, Описание порядка державного, Часослов московский, Меч духовный, Псалтир велика под червоною оправою, Требник великий, Книга польская, подгатином оправленная, Тріодь постная, Спекулум Саксонум, Синонима велика, Кнапиуш великий, Панагирик польський, Философия панская, Книги для записок четыре, Калепин великий, Літопись, писаний Св. Димитрия Ростовскаго, Книга для записи, Книга записи руки покойного пана, Книга мир с Богом, Книга аптечная, писана уставом, Другая философия писанная, Реторика покойного пана, Регламент, Книжка латинская, оправленная білою оправою, Ілотропион, Паракліс в червоної оправі, Псалтир паничева зелена чверткова, Акафист жолтый, Часослов старый»³⁴². Генеральний суддя Сава Прокопович створив власну рукописну книжечку, у яку записував апокрифи про Богородицю³⁴³.

Ознайомившись у 1689 р. з проблемами, конфліктом у друкарні Чернігова³⁴⁴, І. Мазепа у подальшому сприяє створенню для неї «паперні»³⁴⁵ при чернігівській архієпископській кафедрі. Дослідники датують початок функціонування папірні у с. Білиці під Ямполем 1689 р.³⁴⁶. А це містечко з довколишніми селами та хуторами було тоді ранговим володінням І. Мазепи³⁴⁷. Отже, гетьман вирішив проблему з виробництвом паперу для книг за рахунок доходів, що йшли на забезпечення гетьманських установ. Очевидно, саме з цієї папірні поставляли продукцію у Чернігів*. Крім цієї папірні, гетьман заснував ще одну у самому Чернігові. Фабрика з млином виробляла папір, як згадувалось, «под пресвітлим издревле сенаторским родовитым гербом»³⁴⁸ І. Мазепи**. Водяні знаки на папері поетичної книги «Зерцало от писания Божественного» (1705 р.) на деяких аркушах мають форму герба гетьмана. Найпевніше, паперова продукція млина тоді була вперше представлена «поважному зрінию» правителя Гетьманщини у вигляді збірника панегіричних присвят та інших творів³⁴⁹. Поет, префект колегіуму Антоній Стаковський, у багатьох віршах, вміщених у «Зерцалі», не приховує своїх симпатій. Яскравий тому приклад «Молитва за гетьмана Мазепу»:

«Наш пророче, предтечо, святий Ioанне,
Що з неплідних родився, ти Бога посланець.

* В описі Новгород-Сіверського намісництва зазначається, що є «гребля монастиря катедри Чернігівської на р. Білиці, при ній фабрика паперова».

** У книзі «Зерцало от писания Божественного» вміщено відчіність за допомогу у побудові паперового млина: «Подает катедра богоспасаемого града Чернигова всім обрітающимся в вселенной, и посліднему роду от папірні, по вашому панскому благоволению построеннї и рейтментарским преповажным потверждением в вікопомніє літа укріпленной, папір под пресвітлим, издревле сенаторским родовитим гербом Ясне Велможности Вашої».

Тобі благодать нам молитися дана.
 Славного гетьмана покрий Іоанна!
 Немає понад тебе з рожденних жінками,
 Почуй отож моління, принесене нами,
 Даруй йому у світі честь велику, славу,
 Вінцем крій довголітнім голову по праву»³⁵⁰.

Піклувався Мазепа й про інших діячів культури, мистецтва. Не випадково йому присвячують свої книжки І. Орновський («Музя роксолянська», 1688), С. Яворський («Луна голосу, що волає в пустелі», 1689), П. Орлик («Алцід російський», 1695), П.Армашенко («Театр зголовеної слави», 1699). «Добродію і ктитору» І. Мазепі завдячують у передмовах до трагікомедій професор Київської академії Феофан Прокопович («Володимир», 1705 р.), літератор Лаврентій Горка («Йо-сиф Патріарх», 1708 р.).

Гетьман задовольнив прохання поета, пресвітера соборної Успенської церкви у Полтаві Івана Величковського про надання йому пльги – несплати податку з власного млина і спрямування «тую часту війскову ку вспартю господарства своєго»³⁵¹. Після смерті літератора це право він передав його дружині³⁵².

Отримавши у 1688 р. від А. Барановича лист, у якому він «веліде залецдал и хвалил»³⁵³ рукопис Опанаса Зарудького, гетьман, зустрівшись з автором і ознайомившись із написаною «книжицею» (очевидно, віршованим літописом подій³⁵⁴), вирішив «в награду тих его праць, а то других добрых дыл повабляючи, найменовалем ему дати село Чорторию»³⁵⁵.

У 1700 р. до І. Мазепи приїжджає «давній конфідент з міста Львова»³⁵⁶ Данило Братковський, автор книги поезій «Світ, переглянутий по частинах». Д. Братковський розмірковував у ній про головні цінності життя, на теми моралі:

«З одних палаців вже самі руїни,
 А іншим тільки зводять красні стіни,
 Хоч і порожні простоять убого.
 Не мають люди страху перед Богом!
 А чи не краще зводити шпиталі,
 Щоб нещасливих стіни ті приймали?
 Шпиталі будуєш – чиниш так, як треба,
 Палац будуєш тим собі на небі»³⁵⁷.

Поет ознайомив гетьмана з ганебними явищами переслідування православних на Правобережній Україні. Очевидно, він та І. Мазепа обговорили під час зустрічі плани об'єднання українських земель, бо в наступні місяці «конфідент» брав активну участь в агітації за повстання проти польської влади.

Загалом таланти, здібності багатьох провідних діячів церкви та культури кінця XVII – початку XVIII століть змогли проявитися повною мірою завдяки дружбі, контактам з гетьманом, його активній підтримці освіти, книгодрукування в Україні.

Розділ V

ПАНЕГІРИКИ НА ЧЕСТЬ КЕРМАНИЧА

Література України другої половини XVII ст. творилася в умовах дії стереотипів, ідеалів, що складалися

під впливом поетичних концепцій, стилевих способів написання творів у Західній Європі. Програми вітчизняних освітніх закладів передбачали навчання спудеїв пітиці. Саме в колегіях під впливом прочитаних курсів поетик студентство пізнавало закони віршування, римування. Згідно з ними головна мета поезії — повчальна й розважальна³⁵⁸. Крім вимог граматичної правильності, ясності змісту та дотримання розміру вірша, поетики націлювали авторів на красивість, елегантність, вишуканість мови³⁵⁹ іхніх текстів. Ці орієнтири, а також зразки латинської, польської літератури вплинули на домінування у тодішньому літературному житті України стилю бароко³⁶⁰. «Характерною ознакою його є надзвичайно гіпертрофований розвиток словесно-декоративного орнаменту,— дає визначення цьому явищу С. Маслов,— у художньому творі на перше місце висувається форма — вишукані, штучні метафори, несподівані порівняння, ефектні антитези. Запозичені в ренесансу образи античної міфології та історії посідають видатне місце в реквізиті барочних форм»³⁶¹.

Особливо популярною формою вираження поетичної майстерності в Гетьманщині був панегірик. На думку М. Сумцова, це було «красномовне свідчення занепаду духовного життя»³⁶². Ор. Левицький теж вважав його негативним явищем, «пишним пустоцвітом» людиноугодовства, що йшло від шкільної схоластичної науки, яка давала вихованцям збочені ультра-шляхетські поняття та смаки³⁶³. Протилежну оцінку згаданому дав Г. Сивокінь, який поширення панегіричного віршування у реаліях тієї доби пояснював прагненням літераторів «возвеличити достойних, довести, що й Україна не бідна дія-

чами розумними, сильними, благодійними»³⁶⁴. Погоджуючись з останнім твердженням, ми додамо до нього й своє міркування: панегірики за відсутності газет, інших засобів інформації були найзручнішою почесною формою вішанування ювілярів, героїв війни; вони писалися й до певних урочистих дат, розташовували піднесеним, пишномовним стилем герби знатних осіб, виконували функцію подяки за меценатство, добродійність. Попит на подібні твори духовного возвеличення був значним у правлячих колах, бо пишномовне віршування з елементами гіперболізації становило своєрідну конкуренцію матеріальним благам, які мали провідні представники еліти. Крім того, поети у панегіриках не тільки розважали свого героя красномовністю, а й засобом перебільшення прагнули показати, якими вони хочуть його бачити й далі. Тобто в такий спосіб досягалась повчальна мета, орієнтована поетиками XVII ст. Мовою метафор, порівнянь поет міг сказати набагато більше, ніж у звичайній чолобитні.

Віршоскладання панегіристів стимулювалось передусім не стільки їхнім особистим бажанням комусь догодити улесливим словослів'ям (хоча й таке мало місце), скільки потребою певних суспільних груп виразити своє ставлення кращим представникам влади, зверхнікам, духовним лідерам. Панегірична поезія в Україні виконувала й функцію офіційної, застосованої для дипломатичних потреб, залагодження складних проблем *.

Перший панегірик на честь І. Мазепи був написаний у 1688 р. поетом Іваном Орновським «Musa Roxolańska o triumphalne slawie u fortunie pana Jana Masepy hetmana Woysk J. cark. M. Zaporoskich» («Муз роксоланська про тріумфальну славу та фортуну пана гетьмана Івана Мазепи...»). Він був виданий того ж року в Чернігові, що й зазначено на обкладинці книжечки.

Поет-панегірист І. Орновський народився у 2-й пол. XVII ст., закінчив Київську колегію³⁶⁵, належав до симпатиків Варлаама Ясинського, Лазаря Барановича та іншого кола. Його перша книга «Niebieski Merkuryusz...» («Небесний Меркурій») теж була видана у Чернігові (правдоподібно у 1686 р.)³⁶⁶. У ній прославляється Станіслав Голинський.

* Так, вирішуючи питання про підпорядкування Києво-Печерської лаври безпосередньо патріарху, В. Ясинський через посередництво І. Мазепи направив царям панегіричне писання під заголовком «Божію милостію пресвятейшим и державнейшим Богом венчанным благочестивейшим православным монархам, великим государям нашим царям и великим князям Ioannu Алексеевичу, Петру Алексеевичу и великой государине, всея Великія и Малыя и Белыя Rossii самодержцем, и многих государств и земель, восточных и западных и северных, отичем и дедичем и наследникам и государям и обладателям, их царскому пресветлому величеству, нашим всемилостивейшем великим государям. Во время всесветлого праздника царственного, тридневного воскресения царя царствующих Господа Бога и Спаса нашего Icusa Christa, смиреннопокланяємо приношениe трех венцев молитвенных дванадесятозвездных, приличных трем святым заступникам их царского пресветлого величества тезоизменитых. От святыя великия чудотворная Лавры Печерской Киевской. В лето от сотворенія міра 7196, от претворенія же 1688».

Немає сумніву, що «Musa Roxolańska» – чернігівське вітання Гетьмана Барановича, його оточення Івану Мазепі до 50-річного ювілею гетьмана. Воно готувалося заздалегідь, оскільки у березні козацьке військо мало відбути у похід. Крім того, у Чернігові знали про можливий приїзд гетьмана до міста у січні 1689 р. Сам І. Мазепа 19 січня повідомляв з Глухова В. Голіцина, що «без всякого омедлення виезжаю в Чернігов, хотящи **по моему обещанию** (видлення наше.– Аvt.) поклонитца чудотворному пресвятыя Девы Богородицы образу; который прошлого году чудесным действием своим показався, превеликими поставляетца делы, не точию хромии и слепии в своем поклонении при нем исцеляютца и прозирают, но и мертвии в живых обретаютца, яко и недавно в прошлых числах на нескольких детех то предивное чудо показалося»³⁶⁷. Як видно з інших документів, гетьман у кінці січня, зокрема 29-го, перебував у Чернігові³⁶⁸. Отже, саме тоді й була нагода вручити ювілярові панегірик. Гетьман підтримав Л. Барановича у його прагненні жити незалежно від київського митрополита, фактично «пробив» у Москві ставропігію Чернігівській архієпископії. Тож успішне вирішення цього питання дуже порадувало архієпископа, і він широ бачив в особі нового правителя Гетьманщини людину, яка варта похвали, компліментарного пишнослів'я.

Важливо відзначити, що в панегірику «Musa Roxolańska» на звороті титульного аркуша вперше вміщено начерк герба гетьмана³⁶⁹. Він ще мав незакінчений вигляд. Тобто це означає, що в Чернігівській друкарні подали свою концепцію бачення герба зверхника України. Це був варіант, який пізніше не закріпився і не використовувався у писаннях, присвячених гетьману.

На початку 1689 р. друкарня Києво-Печерської лаври видрукувала панегірик «Echo głosu wołajęcego na puszy...» («Віддуння голосу, що волає в пустелі...»). Його створив перший «лавроносний пійт», як тоді називали викладача філософії та теології Київської колегії, Симеон Яворський³⁷⁰ (після постригу в ченці – Стефан.– Аvt.). Як і панегірик «Musa Roxolańska», «Echo głosu» не був особистою забаганкою автора. Це теж було вітання до 50-річного ювілею гетьмана архімандрита Києво-Печерської лаври В. Ясинського з ченцями, керівництва Київської колегії. Гравер І. Щирський зробив сім ілюстрацій – коментарів герба І. Мазепи. Припускаємо, що він і був його першим автором. Правдоподібно, що спочатку С. Яворський був ознайомлений з варіантом герба, який схвалив гетьман, а вже потім, натхнений його образами, символами, зробив поетично-панегіричне «прочитання» побаченого, з'єднав його з найближчими реаліями:

«Куди, Місяцю *, роги ти сунеш, скажений!
Знати, з пекла самого женеш, навіжений.
Відай: глянець на зблідлій твоїй шкірі темній
На фатальнее схоже затемнення певно.

* Йдеться про мусульман, ординців.

Але скоро засвітить нам Марсове діло,
 Вождя славного блисне гербове світило,
 Бо звичайне звитяжця не створює майво,
 А Планета, повніща великого сяйва.
 Саме нам, роксоланам, тріумф обіцяє
 Та, що Місяць вождевий ясний укріпляє,—
 Повна, теж наче Місяць, пречиста Марія,
 Від якої потерта в Платотів самих шия.
 А тепер лоб трацької змії вихрватий
 Від отого тріумфу не буде без страти.
 Сам Іван-бо під сонцем правічним панує,
 Що його Зоря славна, вождя, знаменує,
 Додає до звитяжства великої сили,
 І турецькій він гідрі насилил могили.
 Куди, місяцю трацький, ти роги справляєш,
 Знай, від більшого менше світило згасає,
 Та ж планету гетьманську фортуна помітить
 І проміння ясне на обличчі засвітить.
 Згаснуть іскри костриська малого, що прищуть,
 Скоро блиски вождеві на нього заблищуть.
 Пожиток посполіті в ділах більший мають,
 Як вузлом нероз'язним в єднанні бувають»³⁷¹.

У процитованій тут частині великого панегірика чимало промовистих деталей, які були зрозумілими для головного героя та його сучасників.

I. Мазепа у жовтні 1688 р. під час переговорів з Ф. Шакловитим у Батурині запропонував російській стороні розпочати похід проти ординців 1 лютого 1689 р., аби протягом місяця дійти до Криму. Він аргументував це тим, що зимовий похід ліпший для військ, ординці у такий час не зможуть отримати необхідну допомогу. Весна ж і літо – несприятливі для ведення бойових дій, позаяк полкам було б важко просуватися під час повені, а потім терпіти нужду від спеки і браку води. У квітні, пропонував український зверхник, найкраще вже повернатися додому. Гетьман обіцяв виставити на війну до 50 тисяч реєстрових козаків та «тысяч с шесть» сердюків і компанійців. Зауважи гетьмана стали визначальними для московських царедворців. «Одразу ж було наказано написати до всіх воєвод у містах листи з наказом відправити до Сум як до місця загального збору всіх дворян, офіцерів, списоносців, солдатів і загалом усіх тих, які належали до солдатського складу, – записав у своєму щоденнику 28 жовтня П. Гордон. – Було призначено термін [прибууття] 1 лютого для перших, 10-го – для других і 25 лютого – для решти з погрозами, що якщо хтось не з'явиться у цей час, то його майно буде передано [до казни].

Якби російське військо зібралось у встановленому місці за мазепинським планом, то підсумки другого Кримського походу були б набагато результативніші, ніж намічалося. Але через зволікання, погану організацію головні сили В. Голіцина прибули в Охтирку на Сум-

щині лише 19 березня 1689 року. Вони, крім того, були погано забезпечені. Головнокомандувач російських полків, у яких налічувалось 112 066 чоловік, 350 гармат, наступного дня скаржився у Москву, що «денежная ваша великих государей казна... мне, холопу вашему, не пришла», а тому «ратным людям рейтаром и городовых полков солдатом дать нечего».

Іван Мазепа зустрів свого патрона у Севську ще 3 березня. З В. Голіциним та з думним дворянином С. Неплюєвим він обговорив деякі деталі майбутнього походу. Разом вони, зокрема, вирішили «для оберегания Киева и Переяславля и иных Поднепровских городов от неприятельских приходов Белгородской орды, быть ратным людем за Днепром двутысячам и стать под Черным или под Лебеденым лесами в крепких и пристойных местах». На Правобережжя згодом були направлені російський полк стольника і воєводи Опанаса Алексєєва, Київський та Переяславський полки під командуванням полковників Григорія Коробченка та Якима Головченка.

Дочекавшись у Батурині вістки про прихід на Сумщину головного союзницького війська, гетьман 17 березня вирушив з полками на з'єднання з ним. Вже в дорозі, 20 березня, І. Мазепа зустрів свій 50-річний ювілей. Отже, панегірик, написаний напередодні походу («скоро засвітить нам Марсове діло»), був сповнений віри, що гербова «Зоря славна», яка «знаменує» вождя, додасть йому «звитяжества великої сили, І ту-рецькій він гідрі насипле могили». Усі складові герба – місяць, зоря, якір у вигляді хреста з літерою V на верхівці – оспівані автором як символи передбачуваного успіху, майбутньої перемоги. Для С. Яворського, як і його патронів, наставників у Києві, військова акція проти Криму вважалась не тільки справедливою, необхідною проти «кримських щуляк», які забирали в неволю цілі українські села, а й подію, важливою для Європи. Адже Османська імперія своїми загарбницькими війнами завдавала клопоту багатьом європейським країнам, їхньому православному населенню. Послаблення турків через розгром підлеглого їм Кримського ханства давало надію на докорінну зміну ситуації на півдні України, ліквідацію постійного вогнища небезпеки. Саме тому в панегірику є про це такі красномовні рядки:

«Показати те світу, що непереможні
Кавалери діяльні, до бою спроможні»³⁷².

Панегіричний твір С. Яворського, крім талановитого поетичного осмислення засобами метафори, порівняння місії зверхника України, сповнений і філософських роздумів про війну та мир, буття і смерть. При цьому поет вдається до парадокального міркування:

«Кого час у Книгах Вічності лишає?
Того, хто мужньо крівцю розливає»³⁷³.

І далі пояснює, чому так відбувається:

«Той запис (кров'ю.— Авт.) ворог буде вишивати,
Нас уславляти».

Тобто значна перемога над ворогом ціюю тисяч життів залишить у пам'яті, а відтак і в історії і переможених, і переможців справжній незабутній слід, який кожна з сторін буде цінувати по-своєму. У такий спосіб С. Яворський ніби закликає гетьмана до активних дій, операцій, незважаючи на жертви:

«Нехай Марсових порох очорнить пір'їни
І до хмар, тріумфальний, хитливо полине»³⁷⁴.

Слава, за С. Яворським, звикла лежати не на матраці, а «на кривавім плаці». Крім того, наголошує поет, «зnamenito плодоносить нива Домів тих, котрі вічну славу двоять В шляхетських вояж»³⁷⁵.

Ще один панегірик, адресований І. Мазепі, написав у 1695 р. Пилип Орлик. Його «Alcides Rossiyski, triumphalnym laurem ukoronowany» («Російський Алцід, вшанований тріумфальними лаврами») того ж року видано у Вільно. У центрі віршованого твору — оспівання головного натхненника взяття Казикермена, Тавані, Аслам-Кермена. Сюжет для панегірика навіяли важливі події середини 90-х років XVII ст., що тримали в напрузі люд України, не залишали сторонніми усіх її патріотів.

У 1695 р. відбувся перший похід царського війська на турецьку фортецю Азов. Одночасно з ним було послане 100 000 військо під командуванням Бориса Шереметєва та Івана Мазепи до прикордонних кримських фортець. Роз'єднані угруповання мали розпорощити сили противника і не дати їм можливість діяти об'єднаним фронтом. Цей задум загалом спрацював. Хоча не вдалося взяти Азова, козацька та російська армії здобули фортеці Казикермен, Мустріт-Кермен, Аслам-Кермен, Муберек-Кермен. Особливо результативно була облога Казикермена, до якого союзницьке військо підійшло увечері 24 липня. Наступного дня, як пише літописець С. Величко, «в четвер, тільки засвітало, гетьман звелів сердюкам і городовим піхотним військам ступати в ім'я Господнє під казикерменські стіни, і те військо охоче, з радісним серцем скочило на воєнний промисел і без великого спротиву ввійшло в казикерменські садки й огорodi, бо хоч і вийшло з Казикермена супроти козаків кількасот яничарів, однак їх відразу ж було розбито і загнано в Казикермен, а козаки, починивши там-таки, непоодаль казикерменських стін, шанці, невідхідно залягли в них для подальшого воєнного промислу». Вночі українські і російські полки атакували зусібіч фортецю. Крім того, після вилазки обклали її плетеними кошами із землею, виставили мортири, гармати. Завдяки цьому наближенню і прихистку гармашів усі наступні п'ять днів фортеця піддавалась нищівному артилерійському обстрілу. Був виведений з ладу гарматний арсенал оборонців. Вогонь знизу не давав можливості їм належно відповідати наступаючим. Практично всі казикерменські гармаші загинули. Захисники фортеці не могли як відступити водним шляхом, так і отримати по ньому допомогу — запорожці, козаки Чернігівського та Київського полків зайняли позицію на Дніпрі на

чайках, човнах. І. Мазепа, бачачи, що ядра навіть важких гармат не можуть зруйнувати міцні мури, наказав «війську своєму котити земляний вал до казикерменських стін, такий широкий і високий, щоб ним можна було засипати й казикерменський рів і, порівнявшись зі стінами, легко вломитись у місто» (С. Величко). Це та здійснений підкоп під мур, одночасне бомбардування обложених бомбами, поставило їх перед необхідністю здатися.

І. Мазепа та Б. Шереметев, оглянувши 30 липня взяту фортецю, розбиті гармати, визнали, що все це легше зруйнувати, ніж у короткі строки полагодити. Після знесення мурів Казикермена вони залишили на острові Таванському у найближчій фортеці Мустріт-Кермен, яка здалася без опору, гарнізон із стрільців та сердюків під загальним командуванням охотницького полковника Ясликовського. Незабаром козацьке військо було розпушено по домівках – козаки поспішали додому збирати хліб. І. Мазепа ж повернувся у Батурино 30 серпня.

У панегірику П. Орлик висловлює своє захоплення цими значними перемогами гетьмана як захисника православного українського люду. У його творі присутній символічний персонаж Відлуння («Ехо»)³⁷⁶, який, ніби доповнюючи автора, від місця геройчної звитяги об'єктивно веде оповідь про славні діла війська, керованого мужнім зверхником.

Уславлюючи І. Мазепу як славного полководця, П. Орлик, услід за С. Яворським, теж дає поетичне тлумачення герба гетьмана. Фактично його символіка виводить сюжетну лінію викладу матеріалу. Панегірики 1689-го та 1695 рр. перегукуються із роздумами про «золотий» та «залізний» віки.

П. Орлик завершує свої віршовані рядки латинським прозаїчним підсумком про те, що зроблено «величним російським Алцідом» для української церкви: обвів кам’яною стіною Печерську лавру, позолотив верх Печерської церкви, збудував кам’яні церкви в Миколаївському та Братському монастирях³⁷⁷. Зазначимо, що на той час більшість із цих будівництв ще не були завершені, але поет не вважав негожим видати бажане за дійсне, оскільки поетики подібний прийом допускали.

Відомий ще один панегірик на честь І. Мазепи, виданий у Чернігові до 60-річчя гетьмана. Це – «Theatrum Glorie» («Театр Слави»), який написав випускник Києво-Могилянської колегії Петро Армашенко³⁷⁸.

Крім цього, І. Мазепі присвячено ще чимало панегіричних посвят, трактувань його герба. Основний мотив їх написання – меценатська діяльність гетьмана, його сприяння діячам культури, церкви, мистецтва.

«Молитвослов», виданий у 1692 р. у Чернігові, вміщує на звороті титульного аркуша герб гетьмана та чотирирівш на його адресу Лаврентія Кршоновича, ігумена, а з 1697 р.– архімандрита Чернігівського Іллінського монастиря. Він славився також за часів архієпископства Л. Барановича видавничими справами, вмінням оформляти гра-

вюрами книжки, писати панегірики*. Л. Кршонович як «значна и учена персона в духовенстві черніговском» листувався з І. Мазепою, гетьману у 1702 р. надав Кршоновичу універсал на право утримувати при монастирі друкарню³⁷⁹. Очевидно, саме за це архімандрит, видавши у 1703 р. «Полуустав», присвятив його зверхнику України.

У 1696 р. Чернігівська друкарня видала доповнене видання «Руна Орощенного» Д. Туптала. Письменник, вдячний гетьману за співпрацю, допомогу при виданні «Житій святих», подякував йому в посвяті за завершення будівництва Троїцького собору та пожертвування коштовного кіота. Книжка вміщує герб І. Мазепи та його поетичне трактування:

«Гедеону іноді образ цей наслідний –
Місяць, Зоря і руно,— він бува побідний.
Бо Зоря і Місяць тут його орошало.
Що ж бо Місяць і руно значить і Денниця **?
Перемоги образ це – Марія Дівиця.
А як Місяць і Зоря тут руно оросять,
То Мазепі на врага знак побід приносять³⁸⁰».

Багато віршів присвятив І. Мазепі префект Чернігівського колегіуму Андрій (Антоній) Стаковський. Вони вміщенні у книжці «Зерцало от писания Божественного»³⁸¹, виданій у Чернігівській друкарні у 1705 р. Йому належить панегірик хресту, який містився у зображенії герба І. Мазепи³⁸²:

«З хреста у домі наук початки бувають.
«Бо і чого ми почнем?» – звичайно мовляють.
І не диво, як сама мудрість безконечна
Божа світові хрестом явлена конечно.
Хрест-бо мудрим є хвала, а Хреста хто любить,
Той правдивого ества мудрості не губить.
Ну а твій гербовий Хрест, велиможний гетьмане,
Учням золотим ключем мудрості постане.
А що відчинивсь палац тих наук забутих,
Чи ясніше розказати: у непам'ять збутих,—
Влада це твого Хреста, що сюди Камени ***
У чернігівські внеслись мудрії Аtenи.
Стародавня Цитня **** те блиском учинила,
Що і світло від наук золоте розлилось.
Фосфор волі гетьмана в сонце покерує,
Вицьої мудроти день його ласку вчує.
Чим же твій гербовий Хрест нас ударував був?
Щоб ліцей оцей постав, дозвіл нам подав був.

* Л. Кршоновичу належить панегірик «Redivivus phoenix, illustrissimus ac reverendissimus Lazarus Baranowicz. Archiepiscopus Czernihaiensis, Novgorodensis etc.», надрукований у Чернігові у 1683 р. Він видав також «Тріядь цвітна» (1685), «Modlitwy dzienne у поспє» (1689), «Молитвослов треакафістний» (1691), «Молитвослов треакафістний» з посвятою І. Обидовському, підручник з риторики (1698).

** Денница – зоря.

*** Музи.

**** Назва острова.

Тож, вельможний пане, те дати тобі маєм:
Квітом цих нових наук скроні увінчаем.
І по марсових ділах, від крові скажених,
Ти спокійно у богинь візьми пальми вчені.
Не нестимем золота ми, коштовні ваги,
Ті, що ними розлились Люзітанські Таги,
Ні далекий Калекут в перлах неубогих
З нами під покірні тут ляже твої ноги;
І Сідонських не несем, тирських пурпур збори,
Щоб поважним гонорам прикрашатись впору,
А що в домі цім наук праця всім керує,
То тобі Мінерва все радо зофірує...»³⁸³.

Цей твір проникнутий почуттям вдячності гетьманові за надання дозволу щодо відкриття Чернігівського колегіуму, сприяння в побудові навчальних приміщень. А. Стаковський висловлює впевненість, що завдяки цьому «світло від наук золоте розлилось» і навчання дадасть необхідних знань тим, хто прагне здобути освіту в Чернігові. Не оминає поет і «тербового» мотиву в іншому поетичному творі:

«Від Якова яскрава Зоря в гербі сяє,
В хресті Мазепів славне місце собі має,
Від Якова Христа тут зоря знаменує,
Христос, у Вас вселившись, тріумфи готує.
Все добре, наче Місяць, пробува на віки,
Вас уздостоїть жити, де ангельські ліки»³⁸⁴.

Також А. Стаковський продовжує цю тему в поезії «Милість ясновельможна, пане Іоанне...», де символіка гетьмана трактується як оберіг:

«Хрест, Зоря, також Місяць в тебе є знаменням,
Пристановище звісне, захист на щодення»³⁸⁵.

У арабському Євангелії, виданому коштом І. Мазепи у січні 1708 р., на перших сторінках уміщено пишномовну панегіричну посвяту * гетьманові³⁸⁶.

* Текст її у перекладі з арабської такий: «О, високий пане, що перевишуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепо, що охороняєш грані Руси, ти заслугував на хвалу від арабів, віра яких вища тих, що ганьблять їх і сміються з них. А тому, що слава твоя, безсумнівно, є сповна для віри чистої, праведної і святої, то ти даруєш їм з високости своєї, яко ласку, божествений текст у пречистій Євангелії. ЗАПИТАННЯ. О, хто буде нам за помічника і дасть цю чесну книгу, що обдаровує освітою, має в собі добру вість і має словеса благовіщування Господа нашого Ісуса? Хоча з'ясувалося правдиве походження наше й найточніше встановлено, що ми є сини арабів, але по вірі підлягаємо ми всечеснішому престолу Антіохійському. ВІДПОВІДЬ. Іван Мазепа, гетьман, той, що вславився щедротами й істочив блага і милості; він піднісся мудрістю начальствування над Руссю Малою, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщує в собі славу її і заразом є честю для неї; він, що звеличив величність її вище від високості небесної; він від лишків властивих йому чеснот, що напувають душі, скоро вони запрагнуть, оголосив для нас своїм коштом дорогоцінну книгу на славу Господню з найбільшою ретельністю, що виявилася в нього. А тому, що обдарував він нас від щедрот своїх, нехай щедро прийде на нього довговічність. Молитвики за Вашу високу особу сонм священнослужителів та мирян православної віри, що мешкають у землях арабських».

Низка панегіричних творів доби Мазепи присвячена небожу гетьмана Івану Обидовському. Однак і в них постійні герої — дядько небожка, гербові символи хреста, місяця, зорі. З нагоди одруження у 1698 р. І. Обидовського з Ганною Кочубей П. Орлик написав книгу-панегірик «Hippomenes Sarmaski» («Гіппомен Сармацький»), а С. Яворський — «Весельное казанье, при благословенном венчании Иоанна з Обедова Обедовского, стольника и полковника Нежинского в церкви Свято-Троицкой Батуринской, названное Виноград Христов». У першому творі прославляється гетьман в образі Алціда (Алкіда) (так називався Геракл.— Аѣт.), який дає приклад мужності, військової мудрості своєму небожу:

«...І Дарданелли попелом встелить він булавою,
Алцід правдивий б'є нещадливо гідру у бою.
Він дільним чином і гарним поскоком
Іде на зброю в кривавім бою,
Страшно потрусиТЬ не раз Перекопом,
Його-бо справи у Книги слави впишуть віки,
На Крим ходив він і скородив він трацькі ріки.
Он Казикермен ѹ Таванськї зунти
Російські потуги взяли, а відъмуги
З Лерни Стамбула гнав у Трапезунти.
На славу вічну геть кровотічну хвилю зганяє,
Йому-бо лаври встеляють маври, як бій вчиняє (...)
При тім гетьмані тремтить в Дивані Махмет строгий,
Карк ѹому збили, руки зломили — біжать ноги.
Отож хрест лавром таки заквітуете,
Коли в Стамбулі засвищуть куї —
Там він Горгони ординські звоює»³⁸⁷.

У панегірику одна з двох робіт відомого гравера І. Щирського представляє елементи з герба І. Мазепи. У весільному ж «казанїї» С. Яворського — нові додаткові штрихи у розумінні-трактуванні гербової символіки гетьмана. Поет наголошує, що вона невипадкова:

«Хрест на кітві (якорі.— Аѣт.) ствердився при обох світилах (місяці та зорі.— Аѣт.) —

Биявляється віри пресвятої сила.
Марно тож витікають злочестивих ріки,
Хрест нерушний на кітві буде навік-віки»³⁸⁸.

Винятком щодо панегіриків про І. Обидовського є хіба що книжечка І. Орновського * «Bogaty drogich kamieniu Speza» («Скарбниця дорогої каміння»), видана у 1693 р. у Чернігові. Як нам видається, вона була приурочена до завершення навчання небожка гетьмана і містить філософські міркування про буття, а також побажання племіннику

* І. Орновський відомий ще написанням книги «Bagaty Wiridarz» («Багатий сад»), яку видано у 1705 р. у Києві. Панегіричне писання присвячено родині харківських полковників Захаржевських.

I. Мазепи — «Не заносся, людино, тебе це обманитъ», «Хизуватися пишно не варто, небоже»³⁸⁹.

Панегірики про гетьмана, як і про інших діячів його епохи (на-приклад, «Wieniec Triumfalny» * [«Вінець тріумфальний» (початок 1700-х рр.)] Ф. Криницького³⁹⁰, на герб Переяславського полковника Івана Мировича І. Щирського [1698]³⁹¹, на честь миргородського полковника Данила Апостола «Прогностик щасливий»[1695]³⁹², «Sława heroicznych dzieł...» [«Слава геройчних справ...» Бориса Петровича Шеремети...», 1695] П. Терлецького³⁹³, на обрання В. Ясинського митрополитом київським та день його народження — «Arctos» [1690] та «Belnia neubuywiaćcey chwały w herbowym xięzycu» С. Яворського [1691]³⁹⁴, «Apollo Sauromatski przy weselnim akcie..Simeona Lizohuba... z Iriną, sugḡ Jana Skoropadskiego, wojsk Zaporoskieh generalnego assauly...» [«Аполлон Сарматський, або весільна акція... Семена Лизогуба ... з Іриною, дочкою Івана Скоропадського, військ Запорозьких генерального осавула»] І. Орновського [1703]³⁹⁵, «Insigne Honorem in gentilico Krokovsciano» ** І. Нарольського [1708]³⁹⁶), «Domus sanientae illustrissimo ac reverendissimo patre Joasapho Krokowski» А. Хмарного [1708]³⁹⁷, сповнені аллегоричних образів, порівнянь з давньогрецькими та біблійними персонажами. Їхні автори ніби змагаються у використанні тропів, фігур, «уподібнення, порівняння з Ахіллом, Гектором, Тезеєм, Аяксом, левом, вогнем, блискавкою»³⁹⁸, як того вимагали діючі тоді закони поетичного мистецтва. Ці гіперболи, перебільшення сприймались як поетична норма, а не улеслива надмірність у возвеличуванні неординарних особистостей.

За практикою доби правління І. Мазепи панегірики писалися переважно польською та частково латинською мовами. Досить плідно в цьому плані працювали поети-панегіристи, що жили в Чернігові або співпрацювали з діячами чернігівського культурного осередку. Досить сказати, що Чернігівська друкарня до 1700 р. видала сім панегіриків³⁹⁹, які, крім текстового матеріалу, вміщували й чудові графічні ілюстрації. Поширювались панегіричні твори у вузькому колі — в основному зачитувалися на старшинських банкетах, весілях, урочистих церемоніях. Таким чином вони ставали надбанням елітарного прошарку суспільства — керманичів Гетьманщини, кращих достойників української церкви.

Як герой панегіриків гетьман І. Мазепа постає перед нами передусім як людина багатогранна — вождь і мислитель, військовий діяч і державотворець, меценат і захисник православ'я, фундатор церков і просвітник. У звязку з поразкою повстання 1708–1709 рр. в офіцій-

* Панегірик присвячено одруженню Василя Коцубея (сина генерального судді Василя Коцубея) з Анастасією Апостол, дочкою миргородського полковника Данила Апостола. Панегірист вітав випускника Києво-Могилянської академії від імені всіх класів, у яких довелося прочитати нареченому.

** Панегірик присвячено Йоасафу Кроковському.

ній вітчизняній літературі післямазепинської доби відбулося переосмислення діянь керманича України, нав'язане оцінками Петра I («злодей», «иуда», «изменник», «лицемер», «сатанин син»). Однак антипанегірики хоч і засуджують на догоду переможців гетьмана як зрадника Петра I, все ж не звинувачують його у гріхах, притаманних І. Самойловичу. «Той же попович,— писав автор літопису Самовида, — зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбогатіл, барзо гордий стал не тілько на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшол з жадною палицею; также и духовенство священници, хочай би який значний, мусіл стояти непокритою головою. А у церкві ніди не йшол дари брати, але священик до него ношовал»⁴⁰⁰. За іншим, віршованим, свідченням І. Самойловичу ставилась у вину недовірливість до оточення:

«А всі в тебе за нізащо почтені
І зостали в подножі знижені.
Сини твої горделиві збитечне
Укоряли добрих людей безпечне.
А хто тиснет браттю свою і дручить,
Своїх речей недобр конець получить»⁴⁰¹.

Віршоване викриття І. Мазепи, приписуване * С. Яворському⁴⁰², містить так званий «вопль России», у якому не автор від себе й української людності виносить негативні судження про гетьмана-покровителя церков і монастирів, а «мати бедна» (тобто Росія.— *Авт.*). Отже, з точки зору правлячої Москви керманич України виглядає як «син бысть неблагодарний», бо його російська держава «возлюбих тя, яко мати», «яко чадо, носих во утробе». Він же на неї «смертная сплете... сети», «люте снедающ матерню утробу», «изостри...люты зубы»⁴⁰³. Усе це відповідало царсько-офіційній викривальній схемі бачення вчинку гетьмана, який вирішив порвати з осоружним йому режимом підневолення. Мати-Росія «не познах лиса, ангела видом, прелестию беса»:

«Мнех, яко агнец, но волк ядовитий,
Овчео лестно кожео покритий,
Сладкий языком, но мерзкий дэлы,
Утаи на мя пагубные стрелы.
Сахарь во устах и сладкие слова,
В сердцу желчь, в руках погибель готова»⁴⁰⁴.

Належність змісту цих поетичних викривальних рядків «матери бедной России» дещо вилічиває С. Яворського (якщо він їх писав!), бо місцевість патріаршого престолу лише віршованою мовою озвучив позицію, оцінки Петра I, оприлюднені в указах 1708–1709 рр. Тобто це була однобока правда сильної сторони, яка виграла Полтав-

* Аргументи дослідників з цього приводу базуються на припущеннях, які викликують сумніви своєю доказовістю.

ську битву й не дала можливості Україні вирватися з пут неволі. Реальнішою ж матір'ю I. Мазепи була рідна Батьківщина, заради якої він справді був «лісом» у стосунках з поневолювачами, грубими порушниками Переяславських домовленостей царської влади з гетьманом Б. Хмельницьким.

Відмінність критичного осмислення доби правління I. Самойловича та його наступника у роки, що йшли відразу після їхнього гетьманування, досить прозора: першого при багатьох його позитивних якостях негативно оцінювало духовенство, оточення, простолюдя за пихатість, зарозумілість, скнарість (його пожертви на церкву, розбудову монастирів не набули такого потужного імпульсу, як пізніше); іншому ж докоряли у відступництві від Москви здебільшого вимушено, на догоду царям, перестраховуючись від можливих звинувачень у приятелюванні зі «зрадником». При цьому не піддавалися сумніву «панегіричні» оцінки військової, культурницької діяльності I. Мазепи, бо вона все-таки була плідною і відчутною для багатьох. Це є красномовним свідченням того, що панегіристи хоча й користувалися засобами гіперболізації, перебільшення у зображенні його особи, все ж не грішили проти істини і загалом давали об'єктивний портрет керманича України.

Розділ VI

ГЕТЬМАНОВА «ДУМА»

Найщиріше порозуміння І. Мазепи з літераторами його доби відбувалося насамперед на ґрунті тонкого відчуття гетьманом вартості поетичного слова. Незважаючи на високу посаду, він сам віршував, викладав на папері мовою художніх образів сокровенні думки. Тому й небайдуже ставився до тих, хто мав поетичний хист. Гетьман у буквальному значенні слова «просуває» їх на високі церковні або урядові посади — маємо на увазі зокрема Варлаама Ясинського, Івана Максимовича, Данила Туптала, Стефана Яворського, Гедеона Одорського, Пилипа Орлика, Григорія Новицького,— заохочує талановитих віршувальників земельними наданнями тощо. Разом з тим він як поет виявляє своє обдарування набагато сильніше, потужніше, ніж сучасники. Висока посада не дозволяла йому говорити віршованими рядками про потаємне і наболіле відкрито. Поетичний талант, однак, шукав ствердження, реалізації. Його «Дума» — лаконічний патріотичний маніфест, у якому образно передано дух, суперечності життя в Україні на зламі XVII—XVIII століть:

«Всі покою щире прагнуть,
А не в еден гуж тягнуть,
Той на право, той на ліво,
А все братя, тото диво!
Не маш любви, не маш згоды
От Жовтої взявши Воды;

През незгоду всі пропали,
Сами себе звоевали
Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати
І річами керовати!

На корабель поглядимо,
Много людей полічимо:
Однак стирник сам керуєт,
Весь корабель управуєт;
Пчулка бідна матку маєт,
І оное послухает.
Жалься, Боже, Україны,
Що не вкупі маєт сыни!
Еден живет ис поганы,
Кличет: «Сюда Атаманы!
Ідім матки ратовати,
Не даймо ей погибати!»

Другій Ляхам за грош служит,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старен'кая!
Чом ти вельми слабень'кая?
Розно тебе розшарпали,
Кгды аж по Дніпр Туркам дали,
Все то фортель щоб слабіла,
І аж в конець сил не міла».
Третій Москві юж голдуєт,

І ей вірне услугует;
Той на матку нарікаеть,
І недолю проклинаеть:
«Ліпше було не родити,
Нежли в таких бідах жити!»
От всіх сторон воругують,
Огнем, мечем руйнують,
От всіх не маш зъчливости,
А ни слушной учтивости;
Мужиками называютъ,
А подданством дорікаютъ.
Чом ты братов не учила,
Чом от себе их пустила?
Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо отбувати!
Я сам бідный не здолаю,
Хиба тяжко заволаю:
Ей, Панове Енералы,
Чому ж есте так оспали?
И вы, Панство Полковники,
Без жаднои політики,
Озьмітесь всі за руки,
Не допустіть горкoy муки
Матці своєй болш терпіти!
Нуте врагов, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острых шабель добувайте,

А за віру хоч умріте,
И вольностей бороніте!
Нехай вічна будеть слава,
Же през шабли маем права!»⁴⁰⁵.

Перш ніж аналізувати зміст «Думи», розглянемо таке важливе питання, як належність її перу І. Мазепі. В. Кочубей у доносі зазначав, що архімандрит Никон «дал мні оную (пісню.— Авт.) и ради в спряту добром держати»⁴⁰⁶, «и сказал ему, что ту пісню скомпоновал он, гетман»⁴⁰⁷. Вказівка генерального судді, який додав до звинувачувальних пунктів віршовані рядки зверхника України, дуже важлива для визначення автора тексту. Вона дає передусім свідка патріотичного писання, яке закликало до боротьби за українські вольності. Отже, І. Мазепа мав довірника, якого ознайомив зі своїм твором. Можливо, їх було більше. Але В. Кочубей називає одного. Для того були, очевидно, якісь причини, нам невідомі.

Хто був архімандрит Никон, якому гетьман міг довіритись у найпотаємнішому? Зрозуміло, що це — невипадкова людина. Гетьман не міг, не ризикуючи своїм життям і становищем, дати прочитати свій крамольний для Москви твір будь-кому.

Соратник І. Мазепи, вірогідно, був родом з Гадяча⁴⁰⁸, бо коли очоловав Донський монастир, до нього приїжджав родич, козак Гадяцької сотні Матвій Іваненко⁴⁰⁹. Також він у Гадяч посилає ієродиякона Спиридона зі служками провідати своїків. Запустілій і занебаний московський Донський монастир був відроджений на початку 1680-х рр. старанням царівн Катерини та Софії⁴¹⁰.

Першим архімандритом його в кінці 1683 р. став Никон, якого поставив патріарх Йоаким, запросивши до Москви вченого ченця з України. Українець у свою чергу запросив до обителі братію з Києва та Чернігово-Сіверщини. У монастирі також зупинялись для прожиття київські вчені-ченці, запрошені для організації у Москві освітніх установ⁴¹¹.

Діяльний архімандрит випросив у 1684 р. у царів право на риболовлю у річці Камі, подбав про підпорядкування обителі монастиря св. Іакова Чудотворця⁴¹². Усі свої прохання він мотивував тим, що «братьи многое число, а во всяких монастырских потребах скучно»⁴¹³. За п'ять років його архімандритства монастир обновився, набув авторитету і значимості.

Під час Першого Кримського походу, за велінням царів і за благословенням патріарха, з обителі була відправлена до війська чудотворна ікона Богородиці. Її супроводжували в Україну архімандрит Никон із священиками та дияконами⁴¹⁴. Усі вони стали свідками зміщення І. Самойловича й приходу до влади І. Мазепи.

Підтримка архімандритом царівн Софії, С. Медведєва, схоже, загострили стосунки його як представника київської школи православ'я з патріархом. Він був зарахований до противників Петра I⁴¹⁵.

і, мабуть, коли побачив, що партія Софії програє, попросився на моління до Новгорода-Сіверського. Можливо, в такий спосіб він намагався порятувати С. Медведєва, бо 31 серпня взяв останнього у свій почет⁴¹⁶ і покинув Москву. Деякий час до 3 вересня архімандрит і втікач перебували у с. Микуліне Новодівичого монастиря⁴¹⁷, очікуючи розв'язки у російській столиці. Та звідтіля надходили новини не на їхню користь. Тому вони продовжили рух по вотчинах Донського монастиря. На запитання зацікавлених «кто едет?» відповідали: «Донській архімандрит со свитою»⁴¹⁸. Зрештою, про це стало відомо прибічникам Петра I. Навздогін утікачам був посланий загін, очолюваний капітаном Михайлом Даниловим⁴¹⁹. Йому було наказано арештувати ченців С. Медведєва («вора и изменника и всякого зла начинателя»), Арсенія та архімандрита Никона. Чотирі дні опозиціонери переховувались у Бизюковому монастирі, та 13 вересня їх усіх знайшли⁴²⁰. Архімандрита Никона, за царським указом, відправили в Тихонову пустинь під Ярославлем, де він деякий час утримувався під караулом⁴²¹. Згодом, 23 жовтня, команда Наришкіних, розглянувши чоловитну запідозреного, відпустила останнього в Україну. Причентність його до місії ченця Донського монастиря Соломона*, як показують події 1689 р., вельми вірогідна. Нова брутальна і репресивна влада, нетерпимість патріарха до релігійних поглядів православних українців змусили Никона, як і його братію, засумніватись у недавніх щирих православних захисниках, задуматися про перспективу кабального і нерівноправного союзу України з Московією. Становище обох запідозрених – екс-архімандрита Донського монастиря та гетьмана І. Мазепи, – по суті, було однаковим. Недавно приязна Москва дихала на них ворожим духом.

Повернувшись в Україну, Никон деякий час перебував серед ченців Києво-Печерської лаври⁴²². І. Мазепа не забув про свого довірника. Уже в 1691 р. ченці Гадяцького монастиря за явною «підказкою» з Батурина обрали Никона своїм настоятелем. Однак новий патріарх Адріан не затвердив їхній вибір. На представлення київського митрополита В. Ясинського він дав таку відповідь: «Никона, бывшаго зде донского монастыря архимандрита, по свидетельству неких к нам, где ли в монастырь в архимандритах быти да не попустиши, и священствовать убо ему, в том сущему виновну, не подобает»⁴²³. Причина такої відмови, як зазначав патріарх, – «свидетельство неких к нам». Він не уточнював, які саме провини мав Никон. На нашу думку, йшлося не про участь його у змові царівни Софії. Саме у 1690–1691 рр. велося розслідування справи Соломона. Російська резидентура у Польщі якраз дізналася, що чернець пішов до Львова з Донсь-

* Соломон возвів восени 1689 р. таємне послання гетьмана І. Мазепи до польського короля Я. Собеського з пропозиціями почати у союзі з кримчанами війну проти Московії. Очевидно, він був у складі поочту архімандрита. Після арешту останнього виконав завдання гетьмана.

кого монастиря. Отже, на Никона лягла тінь підозри в організації його місії. У «Літопису» С. Величка у нотатках за 1695 р. згадується особа «строїтеля печерської лікарні ієромонаха Никона»⁴²⁴, якого I. Мазепа посылав до патріарха Адріана. Незважаючи на сувору заборону з Москви, опального отця невдовзі обрали настоятелем Троїцького Печерського лікарняного монастиря⁴²⁵.

У 1700 р., як довідуємося із щоденника Д. Туптала, Никон «принял архимандрію Елецьку, Черниговську, ноябрври 21 дня, на Введение пресвятыя Борогодиць»⁴²⁶. Тобто I. Мазепа (а саме з його відома обирались і призначались на церковні посади в Гетьманщині духовні отці) повернув Никону те становище, яке він займав у Москві. Архімандрит очолював ченців Єлецького монастиря до 1702 р.⁴²⁷.

I. Мазепа видав йому універсал, у якому суворо забороняв монастирським селянам Надинівки переходити в підсусідки до козаків і не сплачувати податків обителі⁴²⁸. Далі він перехав до Новгород-Сіверського у зв'язку з призначенням настоятелем тамтешнього Спаського монастиря. Відомо, що архімандрит Никон після поразки мазепинців у 1709 р. «добровільно уступил архимандрію, будучи хорым»⁴²⁹.

Помер він 1 лютого 1710 р.⁴³⁰. У село Шибіринівку згодом віддали його дар з написом: «Сие евангелие всечестного отца Никона архимандрита Всемилостиваго Спаса обители Новгородсеверской дано за отпущение грехов его, по смерти его»⁴³¹.

Деталі біографії архімандрита вказують, що певний час він був у статусі переслідуваного Москвою, і завдяки гетьманській підтримці отримав належне йому місце в українській церковній ієархії. Подібні знаки уваги – явна ознака не тільки симпатії гетьмана, його співчуття Никону, але й їхнє порозуміння довкола питань, які не могли афішуватись загалу: йдеться насамперед про проблему здобуття незалежності України. Саме тому I. Мазепа надав довірнику можливість ознайомитися з текстом своєї «Думи». Отже, Никон – фігура, яка є достеменним свідком потаємного бачення керманичем України планів, орієнтирів на майбутнє.

Підстави для припущення, що «Дума», приписана В. Кочубеєм гетьману для підсилення звинувачень доносу, спростовуються змістом поезії. Авторство I. Мазепи підтверджується, зокрема, рядками:

«Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати
І річами керовати!».

Тобто лише гетьман міг так звисока звертатись до наближених, нагадуючи їм, що корабель у морі управляється не масою людей, а «стирник (капітан.– Авт.) сам керуєт», і йому тому «дано всеє знати». Якби «Думу» писала людина оточення I. Мазепи чи його сучасник, він, напевне, закидав би керманичу в порушенні демократичних традицій, нехтуванні волі старшин (про це йшлося на Бендерській комісії

1709 р.), а не виправдовував позицію втасманичності, авторитарності у вирішенні державницьких завдань. Голос гетьмана вгадується і в таких рядках:

«Я сам бідный не здолаю,
Хиба тяжко заволаю:
Ей, Панове Енералы,
Чому ж есте так оспали?».

Якби ліричний герой «Я» був просто рядовим громадянином, то він звертався б долати труднощі не тільки до полковників, усіх старшин, а й до найвищої посадової особи Гетьманщини. Та в цьому контексті не може здолати проблему залежності від поневолення сусіньою державою саме «сам бідний» гетьман. Отже, й ці промовисті деталі засвідчують його текстове авторство. Заувага американського історика Кларенс А. Меннінг про те, що І. Мазепа написав «Думу» на початку 1670-х років, служачи у П. Дорошенка⁴³², як випливає з вищеписаного, далека від істини. Адже із змісту патріотичного твору постає нам образ передусім громадянина-керманиця, який стурбованій недалекоглядністю підлеглих полковників, відсутністю у них державницького мислення.

Головна ідея «Думи» — заклик до повстання проти поневолювачів, до єдності патріотичних сил в ім'я державності України. Щоб підвести до цієї актуальної думки, автор змальовує непривабливі реалії, у які потрапили українці з часів Хмельниччини: руйна на теренах Гетьманщини, панування трьох орієнтацій, постійні старшинські незгоди. Внаслідок останніх мати-батьківщина роз'єднана, розшматована. Її сини з огляду на різні обставини служать інтересам Польщі*, Московії, Туреччини**. При цьому кожен вдає, що саме він приносить найбільшу користь Україні. Це злободенне питання, як видно з листа П. Орлика до С. Яворського, по-справжньому непокоїло І. Мазепу, і він у своїй відповіді на звернення польського короля Станіслава Лещинського повідомляв останнього, що «в Украині и начальныи и подначальныи, и духовныи и мирскии, як розные колеса, не в единомыслии суть согласии, и едны благоволят в протекции Московской, другии склонны суть до протекции Турецкой, третии смакуют себі побратимство Татарское, чинячи тое з врожоной к Полякам антипатии»⁴³³.

Найпевніше, написання «Думи» — болюча реакція І. Мазепи на перемир'я, досягнуте між «Священною лігою» та Туреччиною у Карловиці (1698 р.) («Розно тебе розшарпали, Кгды аж по Дніпр Туркам дали»), російсько-турецький Константинопольський мир 1700 року. Бо у прийнятих договорах не враховано інтереси української сторони. Козацькою територією розпорядилися на свій розсуд володарі прикордонних держав.

* С. Палій, С. Самусь та низка гетьманів, призначених польською владою для утримування влади на Правобережній Україні.

** Петрик та інші ханські гетьмані, зокрема Іван Богатій.

Під час допиту В. Кочубей доповнив своє свідчення про «Думу» важливою деталлю про те, що архімандрит Никон «отдал, де, ему ту песню тому лет с десять»⁴³⁴. Тобто, очевидно, вона була написана у 1698–1699 рр. Як свідчать документи того часу, І. Мазепа поривався в ті дні відійти від Москви *, але, мабуть, не наважився піти на це через незгоди у своєму близькому оточенні.

* Особливо сприялий для цього момент настав у 1698 р., коли велике українсько-російське угруповання почало спільній похід до Перекопу. У той час у березні майже 150 стрільців утекли з Азова до Москви, де увійшли в контакт з опальною царівною Софією. Вона звернулася з посланням до полків іти до неї, аби поставити її знову правителем. Певне, ці заклики потрапили й до війська, яке вирушило разом з гетьманським контингентом у похід на Очаків. 17 червня повсталі азовські стрільці зустрілися з висланими проти них царськими полками. Бунт, тільки-но розгорнувшись, невдовзі був жорстоко придушений. Розслідування мало у своєму розпорядженні свідчення про те, що стрільці, які були в Україні, почувши про заколот, збиралися теж іти на Москву. Перше вони бажали розправитися з Тихоном Стрешневим за те, що той зменшив їм хлібне жалування, а також з боярином і воєводою Олексієм Шейним за приборкання бунтівників. Нарікали вони й на головного російського воєначальника в поході: «Боярин князь Яков Фед. Долгорукий выбил нас в дождь и слякоть; чем было нам татар рубить, пойдем к Москве бояр рубить». Ці реалії показують, чому військовий похід 1698 р. не ряснить бойовими операціями, ініціативою їх проводити. Мазепа при цьому не квапився зраджувати царя: хитання, бродіння російському війську йому було на руку. Смута в Росії могла не тільки позбавити влади «заблукого» в Європі Петра I, а й за допомогою ображених стрільців, яким у першу чергу боліли свої проблеми, набриди часті виснажливі походи, безболісно вирішити головні українські питання. Похід завершився нічим. «И теперь стоять нам под Кызыкерменем и Таванском невозможно,— сповіщало командування союзницького війська московських зверхників,— люди от недостатка продовольствия разбегаются; запас на пять месяцев на подводах привезти сюда трудно, а те, которые отправлены были на судах, пропали в порогах, и здесь ни за деньги не купить, ни саблею ничего достать невозможно. Поэтому лучше назад воротиться».

Значні зусилля росіян та українців були витрачені на полагодження, посилення фортець Тавані та Казимерена. Якраз під час виконання цих робіт на розташування російських військ напала кримська кіннота. Козаки та стрільці, зірвавшись з місць, відігнали нападників. Наступного дня полтавський полковник Іван Іскра, переслідуючи зі своїми полчанами та з козаками інших полків ординські загони, на одному з курганів помітив сигналі татарського вістуна-парламентера, який списом вказував, що везе важливе послання. Як з'ясувалося, воно було адресоване гетьману І. Мазепі. Його написав ханський козацький гетьман Іван Богатій. Від імені хана він просив українських козаків відступити від московського війська і не допомагати йому, коли кримчани чинитимуть напад. Як повідомляє учасник походу С. Величко, гетьман те листовне ханське бажання відкинув і заховав непорушну вірність православному монарху. Втім, як видно з інших, більш посвічених джерел, Мазепа тоді ж мав інтенсивні контакти з ворожкою стороною. У 1698 р. Кримським ханством правив Селім-Герей, з яким гетьман планував розпочати війну проти Московії ще у 1690–1691 рр. З доносу Данила Забіли 1699 р. дізнаємося про те, що під час кампанії 1698 р. до тaborу Мазепи був надісланий ще один татарин, який «подлинно прислан был с листами от солтана, и будто его милость господин гетман, поступая хитрым способом, ті листы утаил перед боярином, его милостью князем Яковом Федоровичем Долгоруковым». Донощик також свідчив, що керманич України «под Аслан-Керменем въезжал... за обозы против неприятелей бусурман, и то будто чинил не для бою, но для свидания с салтаном». Донос 1701 р. фіксує слова родича гетьмана, кіївського полковника Костянтина Мокієвського, який, бувши п'яним, кричав на одній з вечірок: «Так не тиляко полковники, але и сам пан гетман измінник, що хотіл з под Казикермена утікати ... да я то ще твои войска задержал, а он мене за тое трохи шпакою не пробыл».

«Дума» І. Мазепи написана за типовим для того часу зразком віршованого публіцистичного твору, у якому головна увага автора надається висловленню своїх ідей, думок ритмічною мовою. У цьому виді творчості зображенальні засоби, гіперболи, порівняння не затуманюють зміст. Вони прості, наближені до народнопісенного вираження бачення реалій доби.

І. Мазепа ніби користується улюбленою фразеологією своїх літераторів-сучасників, їхнім посиланням до Ісуса Христа. Наприклад, гетьманове «Жалься, Боже, України, Що не вкупі маєт сыны!» перегукується з рядками Л. Барановича «Боже, дай згоди святої Вкраїні, Нехай Україна у січі не гине!»⁴³⁵ чи Й. Шумлянського — «Жалься, Боже, на гетьмана...»⁴³⁶.

У писаннях другої половини XVII ст., народній творчості був популярний образ стражданальної матері-України. Як правило, ці твори присвячені трагічним сторінкам недолі багатьох українців, які потрапляли в полон до ординців, незахищенності сіл і містечок від навали ворогів:

«Українонька, матінко моя.
Ах, як тяжка бідоњка твоя...
Кров'ю красніють озера, броди,
Кров течет в ріках — не питай води...»⁴³⁷.

Крім цього, Мати-Україна фігурує як героїня в поезіях, спрямованих на осудження прихильників польської протекції. Прикметний у цьому плані вірш Андрія Герасимовича «Плач Малої Росії»⁴³⁸:

«Всі маткою називають,
а не всі за матку мають:
Другий хочеть загубити,
в ложці води утопити.
Бо чи треба горшої муки,
як подати ляхом в руки?»⁴³⁹

І. Мазепа, по суті, розвиває цей же мотив про нужденну неньку-Україну. Але він іде далі попереднього автора, який бачить щасливою батькіщину лише «под рукою царей славних, самодержців православних»⁴⁴⁰. Гетьман-поет формує нову ідеологію у забезпеченні кращого буття «Матки» «без жадної політики» — вона не в протекції сусідніх держав, а у вибороненні її волі, незалежності. При цьому І. Мазепа не має ілюзій, що їх подарують Україні. Тому він закликає наближених набивати самопали, готовувати гострі шаблі для здобуття Української державі самостійного статусу.

У тих умовах подібний заклик був революційний. Він міг визріти лише в серці справжнього патріота України, який знав її історію, глибоко відчував необхідність врегулювання питання політичної самостійності для козацтва на їхню користь лише радикальними заходами боротьби.

Розділ VII

ДУХОВНІ ПОБРАТИМИ

У житті діячів Гетьманщини кінця XVII ст. значне місце займала релігія. Неідеальні реалії залежності від Московії, перебування в напруженому очікуванні навали ординців з Криму, корисливе зазіхання Польщі на територію гетьманату постійно вимагали їхнього звернення до небес.

У «Думі» гетьмана не випадково є слова-звертання «Жалься, Боже, України». Аби він прислухався до українців, І. Мазепа, як і його найближчі, замість величних палаців будував церкви, видавав релігійну літературу.

Значні дари І. Мазепи багатьом монастирям засвідчують як його духовні пріоритети, так і добрі стосунки з настоятелями обителей. Подібною його турботою були оточені й ректори, викладачі Київської, Чернігівської колегій. Звідси – дружні, побратимські стосунки гетьмана з багатьма діячами його доби. Час мазепинського правління ряснно вродив інтелектуалами, потенціал яких у першій половині XVIII ст. у великих масштабах був використаний Петром I для реформування освіти, культури Росії, «прорубування вікна в Європу». У попередніх розділах ми вже частково висвітлювали співпрацю І. Мазепи з В. Ясинським, М. Вуяхевичем, Л. Барановичем. Нижче ж детальніше знайомимо з тими лідерами духовного, культурного життя України, кого шанував і цінував гетьман, сприяв, допомагав їм у прояві творчої потенції.

МОНАСТИРСЬКИЙ ІНОКЕНТІЙ (? – 17.I.1697). Ігумен Свято-Троїцького Києво-Кирилівського монастиря (1681–1697), як довідуюмось з одного донесення 1696 р., «тайно пересыпается с Шумлянским, а в Батурин ездит мало не каждую неделю»⁴⁴¹. І. Мазепа справді мав добрі стосунки з І. Монастирським, цінував його думку

як богослова, колишнього професора Львівської колегії, автора курсу філософії⁴⁴². Ігумен до того ж підтвердив своїм підписом акт обрання у 1687 р. нового гетьмана⁴⁴³.

У 1689 р. I. Мазепа звернувся до нього з проханням висловити свою думку про «Манну» Сильвестра Медведєва, який ставив під сумнів деякі канони, запроваджені московським патріархом Йоакимом.

I. Монастирський як уповноважена духовна особа від українських церковників іздив у складі великого гетьманського посольства в 1689 р. до Москви⁴⁴⁴ «ради состязания и изъявления правды о пресуществлении святых Даров»⁴⁴⁵. Хоча в дискусії з московськими вищими церковними ієрархами аргументи ігумена Кирилівського монастиря Інокентія як знавця Святого Письма, поборника православ'я виявилися переконливішими, переможена сторона, скориставшись двірським переворотом і падінням царівни Софії, яка підтримувала С. Медведєва, вирішила встановити істину огульним запереченням постулатів київського теолога, звинуваченням його у збоченні. Гострий обмін думками завершився прокляттям I. Монастирського. Супротивники бачили в ньому не здібного вченого, філософа, а ворога християнства.

Московські церковники не тільки спалили «Манну» С. Медведєва, а й за наказом патріарха Йоакима знишили всі українські книги, що суперечили московським⁴⁴⁶.

Релігієзнавча суперечка торкалася й особи I. Мазепи. Перед страхою С. Медведєв посвідчив: «А книгу о Манне я написал по приказу царевны, и та книга послана была к гетману Ивану Степановичу и к киевским властям к свидетельству и с нею другая греческая книга, и в Киеве на обличение греческой книги написана обличительная книга (I. Монастирского.— Авт.) и прислана князем В. В. Голицыным»⁴⁴⁷.

Незважаючи на прокляття, спалення книг, ігумена Інокентія зауважили гетьманській підтримці не репресували і не відсторонили від управління монастирем. Натомість саме йому духовенство доручило після смерті митрополита Гедеона у травні 1690 р. бути головою церковного собору і керувати процесом вибору нового митрополита. Опозиційного до московських церковників ігумена I. Мазепа заохочував наданням значних коштів на розбудову монастиря⁴⁴⁸.

Завдяки їхній дружбі та співпраці духовний заклад став другим за багатством і значенням після Києво-Печерської лаври⁴⁴⁹. У 1692 р. I. Монастирський на прохання В. Ясинського зустрівся з гетьманом, аби обговорити питання про відкриття у гетьманській столиці Батуринської протопопії і заснування архімандрії⁴⁵⁰. У кінці серпня 1695 р. I. Монастирський та префект Києво-Могилянської колегії С. Яворський повідомили I. Мазепу щодо виконання його доручення про «заспокоєння суперечок поміж священиками і тамтешніми жителями»⁴⁵¹ у Переяславі, передали йому кореспонденцію про церковні справи на Правобережжі.

Помер ігумен 17 січня 1697 р. 18 січня І. Монастирського відспівував його друг Дмитро Туптало.

БАРАНОВИЧ ЛАЗАР (1616–1693). Чернігівський архієпископ не приховував задоволення від зміщення І. Самойловича, бо, як писав він в одному з листів, «утеснен был многими от него обидами, многими скорбами и неисповедимыми печалями»⁴⁵². За збіgom обставин новообраним гетьманом став його учень. Адже І. Мазепа навчався в Києво-Могилянській колегії у 1650–1657 рр., коли ректором у ній був Лазар Баранович.

Останній мав значний вплив як у церковному, так і в суспільно-політичному житті Гетьманщини. У 1657, 1659–1661, 1670–1685 рр. він був місцеблюстителем Київської митрополичної кафедри⁴⁵³.

Думка впливового архієпископа враховувалась при виборі гетьманів, призначенні воєвод, наданні всіх духовних посад на Лівобережній Україні⁴⁵⁴. Автора кількох богословських трактатів⁴⁵⁵, книг поезій, проповідей шанувала і творча громадськість. Занепокоєний зневаженням православ'я у Польщі, Л. Баранович, як і багато українських церковних діячів, бачив порятунок у збереженні віри, у протекції Москви над Києвом, який через агресивні наміри сусідніх держав, старшинську боротьбу за лідерство мав недостатньо сил для самостійного існування. Разом з тим архієпископ був рішучим противником втручання Московського патріархату у справи Київської митрополії⁴⁵⁶, російської присутності в Україні. Сучасники доносили в Москву слова Л. Барановича: «Надобно нам того, чтобы у нас в Малой России и нога московская не была»⁴⁵⁷.

Старий і впливовий архієпископ саме через ці погляди, самостійність мислення, авторитет був проігнорований як кандидат на посаду київського митрополита І. Самойловичем⁴⁵⁸.

І. Мазепа, прийшовши до влади, відразу підтримав Л.Барановича у підпорядкуванні Чернігівської архієпископії безпосередньо патріарху⁴⁵⁹, а не митрополиту Гедеону, залежному від Москви. Це дозволяло чернігівському архієпископу зберігати певну незалежність у церковних ділах. Саме через це у 1689 р.⁴⁶⁰ Йоаким погрожував Л. Барановичу судом за ігнорування осуду С. Медведєва, підтримки ідеології духовної влади Москви.

«Писали мы к тебе,— зазначав патріарх,— желая ведать согласие и единомыслие твое к св. восточной церкви и к нам, архипастырю твоему; и твое боголюбие, презирая и в ничто полагая нас, отца и архипастыря твоего, по прошествии многоного времени едва отписал, и то не по своей мудрости; мы тебя спрашивали об одном, а ты отвечал о другом. Мы тебе предложили от востока, а ты, отскочивши в противную сторону, говоришь от запада; и простому человеку стыдно так говорить; вместо того, чтоб противопоставить нам обычай, преданный св. отцами, ты толкуешь о своем застарелом обычae и о новшествах, обретающихся неосмотренно в новосочиняемых ваших книгах. Изъяви

нам все искренно и немедленно, да не обнаружится пред нами твое непокорство и презрение. Или ты один вне власти, нам данной? (...) Коли ты нас о себе не известишь, не смей священнодействовать до совершенного о тебе суда; да знаешь главу и отца твоего и да научишься не быть презорлив и непослушлив к архипастырю своему и восточной церкви святой. Если же будешь согласен с св. восточной церковью и объявишь немедленно свое согласие и единомыслье с нами, то священнодействуй невозбранно»⁴⁶¹.

Обставини 1688–1690 рр. єднали гетьмана і старого архієпископа не тільки церковно-політичними справами. У своїх збірках віршів, проповідей Лазар Баранович сповідував ідеал людини, здатної згуртувати український народ, вказати йому шлях до кращого життя, до національної злагоди⁴⁶².

Боже, дай згоди святої Вкраїні,
Нехай Україна у січі не гине!⁴⁶³ –

такий лейтмотив його поезії «Світ стрясають грози на людській слόзи». Ці рядки співзвучні «Думі» І. Мазепи, якого непокоїло те ж саме.

Гетьман, маючи велику бібліотеку, поповнював її всіма книжковими новинками. Завдяки ж Л. Барановичу – книговидавцю, автору понад 1500 віршів⁴⁶⁴, Чернігів у другій половині XVII ст. подарував світу найбільшу кількість поетичних збірок українських літераторів. До речі, Чернігівська друкарня видала 1 листопада 1687 р. першу книгу з посвятою новообраниму гетьманові. Це був «Молитвослов»⁴⁶⁵. На початку 1689 р. І. Мазепа відвідав Чернігів і був посвячений у проблеми Чернігівської друкарні, де якраз помер управитель Лукаш і припинилося книгодрукування. У посланні від 7 лютого того ж року в Батурин Л. Баранович детально інформував гетьмана про зазіхання на посаду управителя друкарні друкаря-невдахи Семена Ялинського⁴⁶⁶, про книговидавничі справи загалом. У кінці 1691 р. здоров'я архієпископа погіршилось. І. Мазепа спільно з немічним Л. Барановичем погодили питання про призначення архієрею помічника щодо управління Чернігівською єпархією.

З вересня 1693 р., як повідомляє Чернігівський літопис, «Лазар Баранович, архиєпископ черніговский, умер; жив літ всіх 77, правил престол 37, погребен в катедрі черніговской за лівым крылом»⁴⁶⁷.

УГЛИЦЬКИЙ ФЕОДОСІЙ (ПОЛОНИЦЬКИЙ) (?–1696). 2 січня 1688 р. помер відомий український письменник, культурний і церковний діяч, ігумен Єлецького монастиря Йоаникій Галятовський. На вакантне місце в обитель Л. Баранович невдовзі запросив Ф. Углицького, котрого висвятив у архімандрити⁴⁶⁸. До цього він 24 роки був ігуменом Київського Видубецького монастиря⁴⁶⁹. Його перехід з обителі, яку підняв з руїн, був спричинений, наймовірніше, не стільки прагненням до підвищення, як конфронтацією церковників у Київській митрополії й небажанням підлягати митрополиту Гедеону.

У біографії Ф. Углицького є ряд моментів, які дозволяють припустити знайомство його та І. Мазепи як спудеїв ще у 1650-ті рр. Перед набуттям церковного чину він навчався у Києво-Могилянській колегії за ректорства А. Барановича⁴⁷⁰. Брат ігумена Євстафій Полоницький служив у війську гетьмана І. Виговського⁴⁷¹ (Степан Мазепа з сином Іваном Мазепою, як відомо, часто виконували дипломатичні завдання останнього.— Авт.) Згодом, 30 березня 1663 р., Ян Казимир надав йому шляхетське звання та герб. Є повідомлення, що і Феодосій теж після навчання спочатку пішов разом з братом під козацькі прaporи в українське військо⁴⁷². Поразка І. Виговського у 1659 р. змусила багатьох його прибічників по-новому визначитись, пристосовуватись до змінених реалій. Можливо, саме тоді й прийняв чернечий постриг Ф. Углицький. Кандидат І. Виговського митрополит Діонісій Балабан (обраний 6 грудня 1657 р.— Авт.) висвятив його в архідиякони при Софійському соборі. Деякий час молодий церковнослужитель був намісником митрополичого дому. Але переслідування Д. Балабана, якого Москва не визнавала митрополитом, змусила його підлеглого знайти прихисток у Батуринському Крупицькому монастирі. У 1662 р. Ф. Углицького призначено ігуменом Корсунського Онуфріївського монастиря⁴⁷³.

Ставленик Москви, місцевлюститель Київської митрополії єпископ Мефодій в одному з доносів царям характеризував його як симпатика Польщі, П. Дорошенка та Й. Тукальського⁴⁷⁴. Останнього всупереч царській волі у 1663 р. обрали митрополитом у Корсунському монастирі⁴⁷⁵, де ігуменував Ф. Углицький. Мефодій зазначав, що Феодосій «был в измене и его, епископа, поносил»⁴⁷⁶. Але після арешту у 1664 р. польським урядом Й. Тукальського, внаслідок переслідування православних архієреї Правобережжя шукали захисту на Лівобережжі, у московській владі. Правобережне духовенство йшло на компромісне замирення з одіозною фігурою місцевлюстителя Київської митрополії. Відбулася зустріч Мефодія з ігуменом Феодосієм і єпископ «вины его отдал»⁴⁷⁷.

І. Брюховецький, будучи у 1665 р. в Москві, скаржився на місцевлюстителя за те, що той призначив ігуменом Видубецького монастиря відомого царського ворога⁴⁷⁸. Вже з цих ранніх біографічних відомостей про Ф. Углицького довідуюмося про непрості обставини, в яких формувався характер православного діяча. Про його потенціал як випускника колегії, одного з учасників державницьких змагань за волю України, знову І. Мазепа, а тому, ставши гетьманом, він не випадково, сподіваючись на співпрацю, всіляко сприяв правобережцю. Після відвідин Чернігова І. Мазепа 10 лютого 1689 р. видав універсал, згідно з яким Єлецькому монастирю було надано додатково село Мощенку⁴⁷⁹.

На прохання ігумена гетьман дарував духовній обителі право осадити Лемешівку «людми тогобочними заграницчними»⁴⁸⁰. Високі

інтелектуальні якості архімандрита виявились у підготовці за дорученням Л. Барановича відповіді-роз'яснення патріарху Йоакиму про перетворення Святих Дарів⁴⁸¹.

I. Мазепа у 1689 р. взяв Углицького з собою у поїздку до Москви⁴⁸². Архімандрит Єлецького монастиря став свідком неприйняття верхівкою московської церкви поглядів, релігійних тлумачень діячів української церкви.

1691 р. хворий Л. Баранович погодив з I. Мазепою кандидатуру свого наступника. У жовтні того ж року гетьман звернувся до патріарха Адріана сприяти у затвердженні Ф. Углицького помічником чернігівського архієпископа в управлінні Чернігівською єпархією⁴⁸³. Це прохання було задоволене в листопаді 1691 р.⁴⁸⁴. Через декілька місяців I. Мазепа знову писав до патріарха. На його думку, через хворобу Л. Барановича треба «в ту єпархию освятити архиєпіскопа и подати пастыря, сего добродеятельного, вашему архипастырству сведомаго, а нами избранного (виділення наше.— Авт.), мужа, пречестнейшаго архимандрита Елецкаго Черниговскаго Феодосия Углицкаго»⁴⁸⁵, «в божественных книгах искусна»⁴⁸⁶.

Подібними зверненнями гетьман турбував і царів. У Москві 11 вересня 1692 р.⁴⁸⁷ Ф. Углицького було висвячено в єпископи, а через два дні, 13 вересня,— в архієпископи Чернігова та Новгородка (Новгород-Сіверського.— Авт.). 9 грудня він відвідав Батурина і подякував своєму покровителю⁴⁸⁸.

Після смерті Л. Барановича I. Мазепа прохав царів та патріарха посприяти, аби помічник чернігівського архієпископа очолив єпархію, бо він «своими добротами може украсити церковь и благоусмотрением устроить дел правление»⁴⁸⁹. Згодом Москва ствердила кандидатуру висуванця гетьмана⁴⁹⁰.

Новий архієпископ енергійно взявся за справи в єпархії. У співпраці з I. Мазепою він пожавив церковне будівництво. Архієпископ Феодосій освятив гетьманську новобудову у Домницькому монастирі⁴⁹¹. Тоді ж I. Мазепа виділив 10 тисяч золотих на відбудову кафедрально-го монастиря у Чернігові і 10 тисяч золотих — на завершення добудови Троїцького собору⁴⁹², в якому у 1695 р. архієпископ з нагоди відкриття спровів урочисту відправу. Ченці Іллінського монастиря були при цьому переселені в новозбудовані келії. Обитель отримала назву Троїцько-Іллінський монастир. Архієпископ дав лист-благословіння дружині померлого стародубського полковника Семена Самойловича Марії Сулимовій на будівництво жіночого монастиря⁴⁹³.

Доброзичлива духовна атмосфера в єпархії приваблювала багатьох православних з Правобережжя та співчуваючих їм. Так, 14 січня 1694 р. до Ф. Углицького звернувся із Смоленського воєводства хорунжий Домінік Полубинський, який вирішив порвати з римською вірою і «привернутися до батьківської релігії»⁴⁹⁴. Архієпископ надіслав його прохання гетьману. Незабаром шляхтич прийняв православ'я у

Чернігові, одружився з дочкою знатного товариша Карпа Мокрієвича і отримав посаду городового отамана у Стародубі⁴⁹⁵.

Добродіяня Феодосія Углицького не завершилися з його смертю 5 лютого 1696 р. Похований у Борисоглібському соборі, він не раз у наступні століття привертав увагу громадськості. У XIX ст. навіть була заведена книга про зцілення віруючих, які зверталися по допомогу до Ф. Углицького.

9 вересня 1896 р. православна церква проголосила його святым.

МАКСИМОВИЧ ІОАНН (1651–1715). I. Мазепа був безпосередньо причетний до появи ще одного святого. Після смерті Ф. Углицького визначилися три претенденти на посаду керівника Чернігівської єпархії: ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крішнович, архімандрит новгород-сіверський Михайло Лежайський та настоятель Єлецького монастиря Іван Максимович. У листопаді 1696 р. ігумен Л. Крішнович «покірно»⁴⁹⁶ просив I. Мазепу посприяти йому у здобутті вищої духовної посади: «Не зволі відкинути, ваша велиможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашої велиможності ласку»⁴⁹⁷. Та уповноважені представники гетьмана 24 листопада 1696 р. обрали зверхником єпархії архімандрита Іоанна Максимовича (Васильківського)⁴⁹⁸. Симпатії гетьмана до останнього не випадкові. По-перше, три представники родини майбутнього святого займали впливове становище на Гетьманщині. В універсалі від 1688 р. батька I. Максимовича, Максима Васильківського, I. Мазепа називав «вигодним нам чоловіком і в ділі воїсковом около виборанья індукты працуючим»⁴⁹⁹. Його син Іван Максимович служив у Гетьманщині охотницьким полковником. Брат останнього Дмитро у Батурині фактично виконував роль скарбника.

По-друге, Іоанн Максимович на той час уже заявив про себе як здібний церковний діяч. Він народився в Ніжині⁵⁰⁰. Талановитого випускника Києво-Могилянської колегії керівництво навчального закладу запросило викладати спудеям латинську мову⁵⁰¹. Згодом він прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі й кілька років займав у ньому посаду економа, одночасно будучи проповідником колегії.

У 1678 р. ченці духовної обителі обрали його послом у Москву до царя Федора Олексійовича з проханням, аби останній у разі татарської агресії, якої очікували, відрядив до Києва своє військо й надав прихисток монахам⁵⁰². З 1681 по 1695 рр. I. Максимович був намісником Брянського Свенського монастиря, який цар передав у підпорядкування Києво-Печерському монастирю «для тихаго и безмольного пристаніща в нужное воинских браней время»⁵⁰³. У 1695 р. Ф. Углицький за узгодженням з Батурином запросив його очолити Єлецьку обитель.

По-третє, архієрей імпонував гетьману виразною проукраїнською позицією. Мешканці Брянська, місцеві поміщики скаржились на

нього за те, що він вигнав з обителі «священников московских и дияконов и крылошан»⁵⁰⁴, а на їхнє місце набрав українців. У монастирі намісник насаджував київські норми співіснування ченців, відправи релігійних обрядів. Крім того, І. Максимович писав вірші, проповіді, що теж багато чого важило для І. Мазепи. Тому гетьман і звернувся 1 січня 1697 р. «от всего тамосущаго жительства»⁵⁰⁵ у Москву з проханням затвердити свій вибір. Патріарх Адріан висвятив І. Максимовича в архієпископи.

У Чернігові завдяки плідній співпраці з І. Мазепою таланти архієрея набули ще більшого розквіту, насамперед це виявилося у книговиданні, створенні в єпархії духовно-освітнього центру. На гроші, виділені гетьманом, і за його благословенням у 1700 р. І. Максимович заснував Чернігівський колегіум. Був збудований навчальний корпус з класами, дзвіницею, трапезною, службами, папірнею для друкарні⁵⁰⁶.

І. Мазепі як фундаторові першого вищого рівня освітньо-просвітницького центру на Лівобережжі (про його участь засвідчувала закладна дошка, вмурована у стіну навчальної установи) у 1705 р. був піднесений збірник «Зерцало от писания божественнаго»⁵⁰⁷. Гетьману-ектитору з приводу відкриття колегіуму присвячено також п'ять книг, два панегірики⁵⁰⁸.

І. Максимович, натхнений започаткуванням «чернігівських Афін», плідно займався віршописанням. Його друковані поетичні твори-книги («Алфавит, рифмами сложенный» – 1705 р., «Богородице діво» – 1707 р., «Отче наш», «Осьмъ евангельскихъ блаженствъ»⁵⁰⁹ – 1709 р.), а також філософська праця «Феатрон»⁵¹⁰ (1708 р.) призначалися передусім для спудей колегіуму і мали ознайомити їх з повчальними легендами, переказами, думками, ідеями. У них він закликав молодь ретельно вивчати надбання предків, батьків⁵¹¹, а викладачів колегіуму – виховувати у спудей високі почуття, гуманність, любов до ближнього⁵¹².

Авторитетного на Гетьманщині архієпископа, незважаючи на те, що він старався після поразки І. Мазепи засвідчити у віршах свою радість від перемоги Петра I, у 1712 р., коли активізувались репресії проти родин мазепинців, було висвячено тобольським і всього Сибіру митрополитом.

Старого архієрея, брати якого та небіж взяли участь у повстанні І. Мазепи, фактично в такий спосіб усунули з України. Він опинився в Тобольську, де перебували на засланні шведи, чимало родин мазепинців. І. Максимович і на новому місці подібно «чернігівським Афінам» зайнявся впорядкуванням, формуванням Тобольської слов'янно-латинської школи⁵¹³, яка дала можливість здобути непогану освіту дітям репресованих старшин. За його ініціативою була відкрита православна духовна місія в Пекіні. Не полішив він і літературних справ. 1714 р. у його перекладі вийшла теологічна праця «Іліотропіон».

Перебуваннядалеко від батьківщини негативно позначилося на самопочутті митрополита. 10 липня 1715 р. він помер. Російська православна церква у 1916 р. визнала його святым.

КРОКОВСЬКИЙ ЙОАСАФ (? – 1718). С. Величко, занотуючи в «Літопису» події 1695 року, зазначав: «Гетьман же, за згодою зі згаданим преосвященим отцем митрополитом (В. Ясинським.—Авт.), збудувавши в Переяславі великим коштом і старанням чудову кафедральну муровану церкву Вознесіння Господнього, дбав ретельно як у пресвітих монархів, так і у святішого патріарха про благословення, щоб при тій Вознесенській церкві в Переяславі було поставлено єпископа, оскільки єпископська кафедра була там з давніх віків»⁵¹⁴. Того ж року, 9 березня, І. Мазепа звернувся до патріарха Адріана з проханням висвябити в єпископи Переяславської єпископії ігумена Миколаївського монастиря і водночас ректора Києво-Могилянської колегії Йоасафа Кроковського⁵¹⁵. Він повинен був стати головним помічником київського митрополита з огляду на його «старечу неміч»⁵¹⁶. Царі, патріарх дали на це згоду⁵¹⁷. Адріан повідомив В. Ясинського, щоб новообраний архієрей «на оновленому престолі» «був співслужитель престолу Київської митрополії на визначеных умовах та на місці, щоб зручніше йому було прислужувати митрополії»⁵¹⁸. З цих переговорів, прохань видно, що І. Мазепа заздалегідь турбувався передусім про наступника митрополита. Він волів бачити на вищій церковній посаді в Києві людину високоосвічену, філософа, професора. Ректор Й. Кроковський 11 січня 1694 р. добився в Москві царської грамоти, аби його Києво-Могилянська колегія була визнана вищим навчальним закладом як для України, так і для Московії, щоб у ній навчали «філософской и богословской науке детей великороссийских и малороссийских всяких чинов жителей»⁵¹⁹. Після смерті Мелетія Вуяхевича Й. Кроковський з 1697 до 1708 рр. очолював Києво-Печерську лавру⁵²⁰. Його найбільше захоплення у той період – друкарство. Архієрей писав передмови до книжок⁵²¹, дбав про їхнє ошатне оформлення. За часів його правління лаврою збудовано нове приміщення для друкарні, він придбав великий друкарський верстат і видав близько 40 книжок⁵²². Найцінніші з них – «Патерик Печерський» (1702 р.), «Євангеліє» (1707 р.), «Четъї-Мінєї» Д. Туптала (1705 р.). Симпатії І. Мазепи до Й. Кроковського як церковного діяча вилились у щедрих пожертвуваннях на лавру. Завдяки фінансовій підтримці гетьмана у 1698–1701 рр. оновлено прадавню Троїцьку⁵²³ церкву, збудовано церкви Всіх Святих⁵²⁴, Феодосіївську⁵²⁵, Здвиженську⁵²⁶, зведені високі кам'яні монастирські мури з вежами (Онуфріївською, Івана Кушника, Малярною, Південною⁵²⁷). Після смерті В. Ясинського на протекцію І. Мазепи у Москві 15 серпня 1708 р. Й. Кроковського було висвячено в митрополити⁵²⁸. Він повертається в Гетьманщину у дні, коли український генералітет визначався щодо майбутнього повстання. З'явившись у жовтні 1708 р. у Борзні

до «вмираючого» гетьмана, який у такий спосіб відтягував рух залишків свого війська на з'єднання з російським, Й. Кроковський був посвячений у плани старшин. І. Мазепа попросив митрополита написати невдовзі після від'їзу йому листа – ніби з підтвердженням, що «оное елеосвящение было»⁵²⁹ (тобто здійснено релігійний обряд над помираючим.— *Авт.*). Це прохання ієарх виконав. Отриманий лист гетьман відразу направив царю «во уверение о крайней своей немощи»⁵³⁰ і таким чином не виконав наказ іти з полками на з'єднання з армією Б. Шереметєва.

11 листопада 1708 р. Й. Кроковського у супроводі царських наглядачів привезли до Глухова⁵³¹. Його та інших церковників примусили взяти участь у наспіх організованій церемонії анафемування І. Мазепи. Цікаво, що митрополит не підписав акт вибору гетьмана⁵³². Не він, а протопоп А. Заруцький очолив анафемування. Схоже, Й. Кроковський чинив пасивний опір царській акції і був задіяний у «театральній виставі» з примусу.

У 1718 р. у Росії викрили протипетровську змову, яку очолював царевич Олексій⁵³³. Багатьох царедворців стратили. За підозрою у підготовці заколоту був заарештований і Й. Кроковський, бо він не тільки листувався з царевичем, а й скликав опозиційний до церковних реформ Петра I Собор українських ієархів⁵³⁴. Митрополита намагалися доставити в Петербург⁵³⁵. Якийсь час арештанта утримували в Архангельському монастирі, де він і помер⁵³⁶. Митрополита поховали у Тверському Преображенському соборі.

ОДОРСЬКИЙ ГЕДЕОН. У Батуринському Крупицькому монастирі, розташованому поблизу гетьманської столиці, гетьман говів, постійно брав участь у хрестному ході 9 травня⁵³⁷. У духовну обитель призначалися настоятелі за узгодженням з ним. У квітні 1704 р. архімандритом монастиря став Г. Одорський. Родом він був з Білорусі, народився у Вітебському воєводстві⁵³⁸. Його батько, стольник і городничий, Данило Довмонт Одорський, на початку 1688 р. переїхав до Києва під протекторат гетьмана І. Мазепи⁵³⁹. До цього часу Г. Одорський, ймовірно, закінчив Львівську єзуїтську колегію й навчання в Оломоуці (Моравія)⁵⁴⁰.

Прийнявши чернечий постриг, він багато літ був архімандритом Онуфріївського Михайлівського монастиря Мстиславської єпархії (Білорусь). Після 1686 р. Білоруська православна єпархія була без єпископа, а тому, на неодноразові вимоги Москви до Варшави дати дозвіл православним вільними голосами обрати церковного ієарха, польський король вирішив це питання на свою користь. 20 вересня 1689 р. Ян III Собеський видав уніату Г. Одорському привілей на Білоруську православну кафедру⁵⁴¹. Його мали висвятити сочавський митрополит Досифей та єпископи – львівський Йосип Шумлянський та перемишлянський Інокентій Вінницький. Проти цього рішуче виступила білоруська шляхта. Вона поставила Г. Одорському умову: «Если ты

хочешь быть нашим православным епископом, то не посвящайся в Польше от тех, кого мы имеем в подозрении относительно их склонности к унии. Тебе следует принять епископское посвящение от нашего православного митрополита, живущего в Киеве»⁵⁴². Ознайомившись с цими аргументами, польский король дав згоду, щоб його обранець відправився до київського митрополита⁵⁴³.

Проте з'їзд православних 12 січня 1690 р. не обрав уніата Г. Одорського в єпископи⁵⁴⁴. Того ж року він переїхав до Києва, де, прийнявши православ'я, став ченцем Києво-Печерської лаври. 1691 р. білоруса призначили тут казнодієм (проповідником.— Авт.)⁵⁴⁵. Під 1693 р. він уже згадується в документах як ієромонах лаври⁵⁴⁶.

Протягом 1693–1697 рр. Г. Одорський мешкав у Москві, сподіваючись, що його знання, освіта належно будуть затребувані російськими зверхниками, духовною владою. Надії на це не справдилися. Навпаки, до нього стались з підозрою як до «схизматика», докоряли йому за навчання в єзуїтських колегіях. Це змусило Г. Одорського написати чоловитну з проханням дати йому можливість повернутися у Київ, де він не відчував подібного безглузого тягара звинувачень. Чернець просив дозволу зустрітися із гетьманом Мазепою⁵⁴⁷. Художника і поета, викладача відправили з Москви до Батурина з указом, у якому наказано «над ним (Одорським.—Авт.) смотреть накрепко, чтобы он, живучи в том монастыре, жил в благочестии православные християнские веры постоянно, и с приезжими б ис полской стороны, как з духовными, так и з мирскими людьми, не знался, и ни о чем в Полскую сторону и ни с кем не списывался; а в Польшу и в Литву и никуды за рубеж ево, Гедеона, не отпускать; да и сам бы он, Гедеон, в Польшу не уехал, и тою над ним приказать смотреть со осторожностью»⁵⁴⁸. Подібний «паспорт» з наказом «о самом бдительном надзоре» за чернцем⁵⁴⁹ для Мазепи важив багато: не без протекції останнього влітку 1701 р. Г. Одорський зайняв належне йому місце в церковній ієрархії України – став ректором Києво-Могилянської академії та настоятелем Братьського Богоявлensького монастиря. При ньому становище святої обителі та навчального закладу значно зміцніло. Велику допомогу у вирішенні економічних проблем академії надав І. Мазепа, який універсалами 1702 р.⁵⁵⁰, 1704 р. підпорядкував під управління монастиря відібрани раніше маєтності та надав нові. Саме при Г. Одорському восени 1703 р. був закладений фундамент головного корпусу навчального закладу. Гетьман, буваючи у Києві, навідувався сюди, аби пересвідчитися, як витрачаються кошти, виділені ним на будівництво⁵⁵¹.

У 1703 р. за ректорства Г. Одорського в академії навчався небіж І. Мазепи Андрій Войнаровський, який при приїзді у навчальний заклад дядька з митрополитом, знатними особами виголосив промову⁵⁵².

Після спалення 2 листопада 1708 р. Батурина у Батуринському Крупицькому монастирі драгуни Меншикова провели «спустощу-

вальний общук» . При цьому дзвіниця, настоятельські та братські келії, гостинний двір були вищент зруйновані⁵⁵³.

Г. Одорський, як повідомляє синодик обителі, «неизвестно куда девался, с того времены в сем монастыре архимандрия уничтожена»⁵⁵⁴. Незнання місцевих ченців про долю архімандрита було пов'язане, очевидно, з тим, що він якийсь час переховувався, а у 1712 р. був схоплений і відправлений на заслання в Архангельську губернію разом зі своїм челядником Іваном Видковським та лохвицьким проптопопом Іваном Рогачевським⁵⁵⁵. Вони мали відбути на поселення в Соловецький монастир. Але через сурову зиму були затримані в Архангельську. Місцеве керівництво вирішило їх використати з користю для міщан. Як довідуюмося з тогочасного документа, «по приготову бывшаго вице-губернатора Курбатова велено ему, Рогачевскому, быть в Архангельске префектом во вновь учрежденных школах»⁵⁵⁶. Засновником їх (у 1713 р.) і ректором (з 1715 р.) став Г. Одорський⁵⁵⁷.

В Архангельську він написав «Катехізис», положення якого вкладав «в школах архангелогородских, в общую пользу всем православным христианом, в искоренении Богу противного расколу, наипаче где в Примории через плевосеятельного врага умножившагося»⁵⁵⁸.

Помер Г. Одорський, очевидно, на засланні.

РОСТОВСЬКИЙ ДИМИТРІЙ (ДАНИЛО ТУПТАЛО) (1651 – 1709). Відомий український просвітитель, православний святий народився у грудні 1651 р. у містечку Макарові на Київщині в родині козацького сотника Сави Григоровича Тупталы⁵⁵⁹. І. Мазепа не міг не знати останнього, бо той служив у правобережного гетьмана, був три роки у полоні в Польщі й у 1673 р. відпущеній королем, який «дал к Петру Дорошенку листы»⁵⁶⁰. Найімовірніше, гетьман особисто запізнався з його сином, випускником Києво-Могилянської колегії Данилом Тупталом, раніше 1687 р. Талановитий проповідник-інтелектуал сподобався Івану Самойловичу, який і запросив його у лютому 1679 р. до себе (І. Мазепа у той час був при дворі гетьмана). У Батурині, як зазначав Д. Туптало, він був «весъма милостиво принят»⁵⁶¹. Тут він прожив до вересня 1681 р.⁵⁶², в 1682–1683 рр., а потім і в 1686 р. очолював Батуринський Крупицький монастир. І. Мазепа з пошаною ставився до його «послушания писати жития святых»⁵⁶³ і, ставши гетьманом, надавав усіляку підтримку реалізації цієї місіонерської ідеї.

Д. Туптало як висвячений у 1669 р. в диякони митрополитом Й. Тукальським⁵⁶⁴ (його не визнавала ні Варшава, ні Москва) був прихильником боротьби української церкви за збереження своєї автономії та самобутності⁵⁶⁵. Він взяв участь у дискусії, ініційованій патріархом Іоакимом з метою звинуватити українських церковників в уніатстві, на боці київських ієрархів. Ігумен Батуринського Крупицького монастиря Димитрій Туптало у 1689 р. давав з цього приводу роз'яснення І. Мазепі⁵⁶⁶.

Патріарх Йоаким ревниво стежив за ініціативою київських церковних діячів створити найповніше видання життєписів Божих угодників. Вихід першої частини «Четъїх-Міней» у світ без відома Москви обурив патріарха. Йоаким забороняв «до нашого указу под нашим архипасторским запрещением и под церковною казнию тех книг отнюдь не раздавать»⁵⁶⁷ і наступні видання здійснювати лише після його попереднього перегляду.

У щоденнику Д. Туптала за 1689 р. натрапляємо на одинн красномовний запис: «Того ж... года, июля 21 дня, с ясновельможным гетманом Иваном Мазепою, выехал я из Батурина в столичный царствующий град Москву. С ним ездил и преподобный отец Иннокентий Монастырский, игумен Кириловский, киевский, и я грешный там же с двумя дияконами, Петром и Ефремом»⁵⁶⁸. Тобто це означає, що український зверхник взяв з собою як своїх довірників, так і найбільш освічених представників духовенства для участі у релігійній дискусії з патріархом та його прибічниками. Батуринський ігумен став свідком прокляття свого приятеля І. Монастирського, патріаршого невдоволення. Все ж літописець-подвижник випрохав у Йоакима благословіння «продолжат писания житий святых»⁵⁶⁹.

Повернувшись до монастиря, невдовзі, у лютому 1690 р., ігумен усамітнився у скитку біля церкви Святого Миколая⁵⁷⁰. У 1691 р., як повідомляє він у щоденнику, «соорудил... себе келию новую в пустине для спокойнейшаго писания житий святых»⁵⁷¹. Наступного року літописець «оставил игуменство Батуриńskое для спокойнейшаго житий святых писания и на скитку целем оселем»⁵⁷².

Д. Туптало був вдячний гетьману за надання обителі земельних володінь, а також права з 1691 р. збирати податок з торговців хлібом у гетьманській столиці⁵⁷³. Це допомагало йому менше перейматися господарськими справами. Письменник подарував своєму покровителю «Руно Орошенное» 1696 р. видання⁵⁷⁴. Гетьман допоміг Д. Тупталу реалізувати ще один задум. У Київському Золотоверхому Михайлівському монастирі з 1108 р. знаходилися мощі Святої Варвари⁵⁷⁵. «Генваря 13 дня, во вторник 1693 года,— записав у своїх нотатках літописець,— перенесена бысть славно в монастырь Батуринский часть мощей св. великомученицы Варвары самая персь вложенная в серебряный образ. По многому моему молению и старанию немалому ясновельможному Ивану Мазепе, гетман их царского пресветлаго величества, отдал оную в монастырь наш»⁵⁷⁶.

У 1695 р. за сприяння гетьмана вийшла друга книга «Четъї-Міней». І. Мазепа надіслав її патріарху Адріану, який, на відміну від попередника, позитивно оцінив роботу Д. Туптало. «Похваляє наша мірність добротворців,— писав вищий духовний ієрарх Московії з приводу отримання книги,— хвалимо тих, хто сприяє добру, а найбільше, коли поєднується начало твердого обов'язку, яке ґрунтуеться в громадянстві добродійністю,— цього мають досягти; так твоя любов, не тільки причетний до цього, але чиниш так часто»⁵⁷⁷.

Незважаючи на прагнення Д. Туптала усамітнитись у Кирилівському монастирі, де був архімандритом його однодумець і товариш І. Монастирський, 1694 р. він прийняв запрошення очолити Глахівську Петропавлівську обитель. Відспівавши 18 січня 1697 р. у Києві панахиду по І. Монастирському⁵⁷⁸, письменник декілька місяців займав посаду останнього. А вже у червні його постановили архімандритом Єлецького монастиря, «дабы таковый благоразумный и трудолюбивый муж паче же речши, светильним, не был сокрыт под спудом»⁵⁷⁹. У вересні 1699 р. відбулося нове призначення – Д. Туптalo очолив Спасо-Преображенську чоловічу обитель у Новгороді-Сіверському⁵⁸⁰. Очевидно, подібні часті переміщення були пов'язані з прагненням ченців мати впливового й відомого архієрея, який користувався заступництвом гетьмана. Тільки за два роки управління Єлецьким монастирем Д. Туптала отримав від І. Мазепи 300 золотих, дозвіл на утримання млина біля Копачова, продаж на чернігівських та авдіївських поромних переправах горілки, охоронні маєтні універсалі на володіння селами Авдіївкою, Горбовим, Серединкою, Надинівкою та іншими⁵⁸¹. Великі пожертви на обитель дала і старшина.

Авторитетного просвітителя всупереч його волі царським указом у 1701 р. викликали у Москву і 23 березня висвятили на митрополита тобольського та всього Сибіру. Петро I, побачивши, як він тяжко сприйняв призначення і занедужав, змінив своє рішення. У січні 1702 р. Д. Туптала було направлено у Ростов митрополитом ростовським⁵⁸².

Письменник і на чужині продовжив свою просвітницьку працю. На жаль, у Росії були інші умови церковного життя, ніж в Україні. Петро I обклав духовенство непосильними податками, на що митрополит скаржився в одному з листів: «Я, грешный, пришедши на престол ростовской паствы, завел было училище греческое и латинское, ученики поучились года два и больше, и уже начинали было грамматику разуметь недурно; но, попущением Божиим, скудость архиерейского дома положила препятствие, питающий нас вознегодовал, будто много издерживается на учителей и учеников, и отнято все, чем дому архиерейскому пытаться, не только отчины, но и церковные дани и венечные памяти»⁵⁸³. Про беззаконня, свої образи писав він і С. Яворському⁵⁸⁴.

У Ростові Д. Туптalo завершив четверту книгу «Четвї-Міней» та інші богословські й драматичні твори.

Сумні звістки з України 1708–1709 рр. підірвали його здоров'я, і 28 жовтня 1709 р. святитель помер.

ЯВОРСЬКИЙ СЕМЕН (чернече ім'я – Стефан) (1658–1722). Майбутній філософ, поет, церковний діяч народився в містечку Явора Перемишльського повіту Руського воєводства, тепер с. Явори Турківського району Львівської області⁵⁸⁵. Родина Яворських у часи Руїни знайшла прихисток у селі Красилівці, що недалеко від Чернігова. У квітні 1702 р. С. Яворський подарував тамтешній церкві Покрови пре-

святої Богородиці Євангеліє «за спасение души родительки своей Ефимии, в том пречестном храме опочивающим»⁵⁸⁶. Батьки віддали здібного до навчання сина у Києво-Могилянську колегію. Велику роль у його освіті відіграв ректор, пізніше митрополит В. Ясинський, який, як згадував С. Яворський в одному з листів, «с младых лет меня выкорьмил, он меня в научение давал, он до всяких добродетелей мне был предводителем...», он десятилетнему моему в школах братских киевских труду был пособником»⁵⁸⁷. Після навчання у Києві талановитий юнак вивчав філософію, теологію у Львові, Любліні, Познані, Вільно. 1685 р. у Чернігові вийшла його книжечка «Геркулес після Атланта»⁵⁸⁸. Схоже, її автор тоді ще продовжував свої студії. Невідомо, коли саме він повернувся до Києва, де став викладачем філософії, теології. Очевидно, його праця в колегії почалася за правління І. Мазепи. Гетьманові присвячена друга книга С. Яворського «Відлуння голосу, що волає в пустелі»⁵⁸⁹, яка вийшла у Києві 1689 р. Саме тоді І. Мазепі виповнилося 50 років і поет бажав йому перемоги у тільки-но розпочатому Другому Кримському поході⁵⁹⁰.

У тому ж році І. Мазепа посприяв, аби в колегії було відкрито богословський клас⁵⁹¹, учні якого мали вчитися чотири роки. У цьому продовжував навчання небіж гетьмана Іван Обидовський, який у серпні 1691 р. на публічному диспуті успішно захистив Conclusiones Theologicae⁵⁹². Разом з ним у вересні того ж року іздив до царів префект з викладачами. У посолській книзі також згадується про приїзд у Москву від київського митрополита вчителя філософії та богослов'я ієромонаха Стефана Яворського для повідомлення государеві про потреби Київської митрополії⁵⁹³. Згодом він став префектом.

Завдяки студіям небожака І. Мазепи в колегіумі, небайдужості гетьмана до поетичної творчості між ним і С. Яворським зав'язалися приязні стосунки.

Префект-поет, читаючи у 1691–1693 рр. філософський курс, для обґрунтування своїх тез згадував у цьому й покровителя навчального закладу: «Супозиція є формальною і є замінником слова замість речі, яку означає. Так, людина є розумною істотою. Звідси видно пояснення помилкових (суджень), наприклад: вождь є односкладове слово, а найясніший Мазепа є вождь, отже, найясніший Мазепа є односкладове слово»⁵⁹⁴. Гетьман у 1695 р. прохав С. Яворського та І. Монастирського виїхати у Переяловчу і розібраться у конфлікті «поміж священиками і тамтешнimi жителями»⁵⁹⁵. Виконавши це доручення, префект від імені свого та ігумена Кирилівського монастиря проінформував І. Мазепу про примирення сторін і вирішення інших справ. При тому у листі було віддано належну шану гетьману як керманичу за успіх українського війська у боях під Казикерменом. «...Ти перетворив вигострені шаблі на пощерблені, а знеслій гордій думі бусурманській мужньо притер роги», – зазначалось у листі⁵⁹⁶.

С. Яворський, схоже, уже був тоді добре шанованим філософом, поетом-проповідником як у Батурині, так і в Чернігові. Саме йому доручили виголосити поховальну промову на похороні архієпископа Ф. Углицького⁵⁹⁷. Фактично він виступив з великим філософсько-богословським трактатом про земне і божественне призначення людини.

Проповідницький дар С. Яворського цінував Й. I. Мазепа. У 1698 р. гетьман попрохав⁵⁹⁸ його виголосити урочисту проповідь на шлюбній церемонії Івана Обидовського та Ганни Кочубей. Проповідь настільки сподобалась усім присутнім, що керманич України дав кошти, аби її було видано в Чернігівській друкарні. Вдячний автор на першій сторінці книжечки «Виноград Христов» зробив припис-присвяту: «Його царській пресвітлій величності війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьману ясновельможному його милості панові Іванові Стефановичу Мазепі, моєму премилостивішому панові і захисникові і благодійникові найсвітлішому»⁵⁹⁹.

У 1700 р. вирішилось питання про утворення Переяславської єпархії. За погодженням з І. Мазепою митрополит В. Ясинський прислав до патріарха Адріана на затвердження її зверхником дві кандидатури – ігумена Золотоверхого Михайлівського монастиря Захарія Корниловича та Стефана Яворського, який перед цим став ігуменом Пустинно-Миколаївського монастиря⁶⁰⁰. Останнього попросили виголосити проповідь на похороні боярина А. Шеїна. Московська верхівка, Петро I були вражені красномовством київського ігумена і філософа⁶⁰¹. Цар наказав Адріану висвятити його архієреєм однієї з російських єпархій. У день посвячення на митрополита рязанського С. Яворський заховався у Донському монастирі і категорично відмовився їхати на церемонію⁶⁰². Зрештою, після втручання царя йому таки довелося підкоритися волі московської влади.

Того ж року помер патріарх Адріан і Петро I призначив С. Яворського екзархом святішого патріаршого престолу, наглядачом і адміністратором⁶⁰³ патріархату. За його сприяння 26 вересня 1701 р. цар видав грамоту про надання Київському колегіуму статусу академії. Того ж року С. Яворський також очолив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві. Він реформував її за зразком вищого навчального закладу, у якому понад десять років викладав сам. С. Яворський, користуючись наданими повноваженнями, помітно пожававив книгодрукування в Москві. Екзарх запросив до російської столиці для співпраці багатьох здібних українців.

Відірваний від України, С. Яворський дуже тужив за нею. Приїхавши у 1706 р. разом з царем до Києва, він просив, щоб його залишили тут⁶⁰⁴. Але Петро I йому відмовив. Тоді екзарх звернувся до впливового сенатора Тихона Стрешнева, аби той переконав усе ж таки в цьому царя. «Был я у него не один раз,— доповідав Петру I боярин,— и много было с ним разговоров: и милостью твою я его

обнадеживал, и гневом грозил»⁶⁰⁵. С. Яворський у такий спосіб бажав уникнути використання його в інтересах перетворення церкви у ще один слухняний приказ. У завуальованій формі він як філософ-проповідник у нових творах протестував проти підпорядкування церковників світській владі. Зберігся лист єкзарха від 19 грудня 1706 р. до Д. Туптала, де красномовними є рядки: «Помолися, святителю Божий за полонених, серед яких і я є»⁶⁰⁶. Автор послання скаржився на «нелегкостерпний» спосіб життя у Москві, «що й розум засліпив, і здоров'я відняв, і душу пошкодив... Ось що побуджувало мене шукати Київської кафедри, не заради кафедри, тому що я вже маю кафедру, яка є першою в ієрархічному значенні... Але заради відпочинку і спокійного життя, у якім я зміг би лишити нащадкам який-небудь, бодай незначний твір свого незначного розуму»⁶⁰⁷.

Однак обставини змушували його всупереч власним поглядам коритися наказам Петра I, бути слухняною маріонеткою в його руках. За царською вимогою він разом з вищими архіереями 12 листопада 1708 р. в Успенському соборі⁶⁰⁸ піддав анафемі І. Мазепу. Важливо при цьому зазначити, що С. Яворський, віддалений від Батурина, не був посвячений у плани мазепинців, а тому їх перехід на бік шведів, представників іншої віри, міг сприйняти як відступництво від православ'я. Екзарх був дуже принциповий у відстоюванні релігійних постулатів. Він навіть звинувачував у ересі відомого київського філософа і богослова Феофана Прокоповича, намагався перешкодити його духовній кар'єрі⁶⁰⁹.

У доволі непросту ситуацію потрапив місцеблюститель у 1722 р. Свого часу він благословив у ченці Василя Левіна, якому у монастирі дали ім'я Варлаама, піклувався про нього. Останній же 19 березня 1722 р. на базарі, залізши на дах однієї з крамниць, почав кричати: «Он не цар Петр, а антихрист, антихрист!»⁶¹⁰. На допіті в Преображенському приказі у Москві арештант заявив про свої зустрічі з митрополитом Стефаном, показав його лист і додав, ніби С. Яворський скаржився, що Петро I – іконоборець, що він змушував місцеблюстителя запроваджувати синод і як той пручався. На очній ставці з найвищою духовною особою Росії він підтверджив сказане. Через кілька тижнів після цього зізнання і допиту хворий С. Яворський 22 листопада 1722 р. помер.

СТАХОВСЬКИЙ АНТОНІЙ (орієнтовно 1671,1672 – 27 березня 1740). Майбутній святий (канонізований у 1984 р.⁶¹¹) народився в Ріпках⁶¹² на Чернігівщині в родині священика. Орієнтовно у 1693–1695 рр.⁶¹³ він завершив навчання в Києво-Могилянській колегії (тобто одночасно з небожем І. Мазепи Іваном Обидовським). Здібного випускника у 1699 р. бачимо кафедральним казнодієм⁶¹⁴ (проповідником.– Аvt.). І. Максимович призначив його, мабуть, як приятеля гетьманського небожа, з перших днів діяльності колегіуму префектом навчального закладу і своїм намісником.

Антоній Стаковський написав для спудеїв курс риторики «Ключ знання» з додатком драми, віршів, кантів⁶¹⁵. Саме в його творах зустрічаємо найбільше поезій, присвячених І. Мазепі, його гербу.

У 1705 р. вийшла книга префекта «Зерцало от писания Божественного» з посвятою гетьманові як фундатору колегіуму. Поет не скupиться на поетичну хвалу керманича України:

«Милість ясновельможна, пане Іоанне,
Предостойний нам Богом поданий гетьмане,
Хрест, Зоря, також Місяць в тебе є знаменням,
Пристановище звісне, захист на щодення.
Перший взяв ти імення між нас Кавалерства
У свій рід, свому роду славу взяв лицарства.
Діви, старші, юнацтво, нашії всі діти —
Ми бажаєм, добро щоб міг ти наслідити.
Успіх май і державствуй на премногі літа,
За труди в нагороду з неба візьмеш світла»⁶¹⁶.

(Переклад В. Шевчука).

Чесноти, добродіяння І. Мазепи детально висвітлені також в інших поетичних творах префекта.

У 1709 р. А. Стаковського було висвячено в архімандрити Новгород-Сіверського монастиря. З 1713 р. він став архієпископом чернігівським. У січні 1720 р. ієромонах з Новгорода-Сіверського Порфирій побачив у небі видіння, яке намалював. Малюнок з літерою П, обличчям, схожим на Петра I, іншими символами⁶¹⁷ розповсюдився Гетьманчиною. Якраз у цей час в Україну приїхав О. Меншиков, який, зводячи рахунки з І. Скоропадським за пасивність у вирішенні його земельного спору, надумав оголосити побачене крамолою. У листі кабінет-секретарю Олексію Макарову він скаржився на архієпископа Антонія, який нічого не зробив, аби покарати ієромонаха, позбавити його духовного сану. «Но понеже он того не учинил, — зазначав О. Меншиков, — вызволяя себя тем, что будто того, чтоб видимаго пута без семи соборов сана лишить невозможно. Чего ради, да изволите ваша милость о всем, о сем в благовременный час донести его царскому величеству, и что изволит повелеть, прошу нас уведомить»⁶¹⁸.

Архієпископа терміново викликали до Петербурга, де він з'явився 1 вересня 1720 р. 14 лютого 1721 р. Синод зробив запит Петру I: «Черниговский архиепископ, ежели получил прощение, во свою ему епархию онаго отпустить ли?»⁶¹⁹. Цар поставив красномовну резолюцію на цьому зверненні: «Лучше определить в Тобольск»⁶²⁰. Тобто фактично йшлося про заслання архієрея. Уже 5 березня того ж року він був висвячений у митрополита тобольського і Сибіру, а 7 грудня прибув до Тобольська. Поет і церковний діяч майже двадцять років займався на чужині просвітництвом, пропагандою православ'я. За його сприяння в Іркутську у 1725 р. було відкрито російсько-монгольську

школу, яка готувала православних місіонерів для Монголії та Китаю, збільшено термін навчання у Тобольській слов'яно-російській школі, збудовано чимало храмів та монастирів⁶²¹.

ВАСИЛЕВИЧ ВАРЛААМ (? – 1711). У заснованому І. Мазепою Домницькому монастирі («коштом нашим новофондуючого»⁶²²) став ігуменом його довірник отець Варлаам Василевич. Про нього майже нічого не відомо. Проте, безперечно, гетьманську обитель, яку І. Мазепа взявся самостійно облаштувати «из самого фундаменту»⁶²³, очолила близька йому по духу і планах людина. Уже у 1696 р. відбулося офіційне відкриття монастиря⁶²⁴, у якому був збудований храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці, келії.

Гетьман купив «до тоєй обителі... млин, поля и сіножати»⁶²⁵, дозволив побудувати млин на річці Тетіві⁶²⁶, надав «для помагство-вания в роботі монастирській господарські село Дурні в уезді Береза-нском будучое»⁶²⁷, а також «озера Локнистянские»⁶²⁸. Варлаам Василевич, за оповідями місцевих жителів, зробив чимало, щоб гетьманська обитель зайніяла належне місце серед інших монастирів⁶²⁹. У 1704 р. отець Варлаам став архімандритом. Він очолив Свято-Троїцький Іллінський монастир у Чернігові⁶³⁰. 1711 р. Варлаам Василевич помер⁶³¹.

КАЛАЧИНСЬКИЙ (Колачинський), чернече ім'я ПРОКОПІЙ (р., м. н. невід.— р. см. невід.). Як записав у своєму літопису С. Величко, Калачинський після навчання у Києво-Могилянській колегії «виїжджав для науки з Києва до Польщі»⁶³². Повернувшись він в Україну, зрікшись вимушеного уніатства. Ця звістка була приемною для митрополита В. Ясинського. Останній з цього приводу надіслав давньому знайомому листа, в якому, зокрема, писав: «Я дуже тішуся духовно, що Боже провидіння твою превелебність перенесло, ніби виноградну лозу з Єгипту, від супротивних до саду святої православної церкви, і радий був би мати завше твою превелебність присутньою перед моїми очима, бо, як кажуть, любов перемагає зором, як могутність ділом»⁶³³. Митрополит проінформував про те, що з'явилася «вакансія філософії в колегії», а відтак було б добре, якби колишній її випускник поділився зі спудеями «високістю науки і силою розуму».

З листа дізнаємося, що Калачинський перед приїздом до Києва не мав власних книг і цим переймався. В. Ясинський на це зауважив, що відсутність своїх підручників не така вже й біда, «оскільки в бібліотеці братській київській повно філософій і друкованих, і навіть писаних»⁶³⁴. Проте, схоже, Калачинський все ж вважав за необхідне мати власні наукові праці, розробки дисциплін. Приступивши у 1691 р. до викладання у Києво-Могилянській колегії, він одночасно розробив два курси лекцій: «Комора ораторського мистецтва кандидатом красномовства в колегіумі Могилянському запропонована 1691 року» та «Підручник риторики для українського ритора,

різnobічним матеріалом заповнений, на трибуну Києво-Могилянську представлений 1692 року»⁶³⁵. Під 1693–1695 рр. Калачинський згадується як професор філософії, автор курсу «Піраміда наук, на якій усякий інтелект, що випробовує себе в Арістотелевому змаганні,увічується, запропонована на Києво-Могилянському Олімпі 1693 року, після того, як вічна Мудрість на Олімпі славної Голгофи змагалась біля піраміди хреста»⁶³⁶.

Талановитий ритор, філософ був помічений у Батурині (на початку 1690-х рр. у Колегіумі вчився небіж гетьмана І. Обидовський). У 1696 р. Калачинського обрали ігumenом Густинського монастиря⁶³⁷. І. Мазепа посприяв розширенню монастирських володінь, вирішенню будівельних проблем. Схоже, саме за короткий час настоятельства Калачинського в Густинському монастирі за кошти гетьмана пожвавилася реалізація багатьох проектів густинських ченців⁶³⁸.

Ієромонах Мелетій та ієродиякон Арефа 20 жовтня 1766 р. зробили про обитель «Ведомость...», у якій зазначили, що «другую церков каменную во имя Успения Богоматере и при ней трапезу, келарню и другую трапезу малую з сінми, каменные ж, и поварню и хлебню, каменные ж, и льох для содержания варива огородного и хлеба сооружил гетьман Иоанн Мазепа»⁶³⁹.

Весною 1697 р. Калачинського за погодженням з Батурином призначили ректором Києво-Могилянської колегії, водночас він став професором богослов'я й настоятелем Братьского Богоявленського монастиря⁶⁴⁰. Завдяки співпраці з І. Мазепою йому вдалося поліпшити матеріальне становище спудів та професорів⁶⁴¹. За підтримки гетьмана й митрополита В. Ясинського Калачинський порушив перед Москвою питання про перетворення колегії в академію й підтвердження за нею прав як вищого навчального закладу⁶⁴².

І. Мазепа та ректор погодили план будівництва нового двоповерхового корпусу. Його проект відобразив на панегіричній гравюрі відомий майстер І. Щирський, який виготовив її до дня народження Калачинського⁶⁴³. Реалізувати задум довелося вже наступним керівникам академії.

У березні 1701 р. Калачинський склав із себе повноваження ректора і очолив Пустинно-Миколаївський монастир у Києві. Ця обитель була фактично новостворена гетьманом у 1690-х рр. За його кошти у 1696 р. недалеко від Києво-Печерської лаври був збудований великий Микільський собор⁶⁴⁴. Біля нього постали нові келії, у три поверхі кам'яна дзвіниця⁶⁴⁵. На нове місце й переселили з «ветхого монастиря Святоникольського»⁶⁴⁶ ченців. На нашу думку, Калачинський очолив «гетьманський» монастир якраз після завершення будівництва і впорядкування території останнього. Ігumenську посаду він обіймав до 1706 р.⁶⁴⁷ (хоча, можливо, й до 1709 р.). Вказівка З. Хижняк про те, що Калачинський повторно очолив Густинський мона-

тир, не підтверджується докладнішими студіями про цю обитель⁶⁴⁸. Можливо, у ній він закінчив свій життєвий шлях, «маючи 70 чи 80 літ», як простий чернець після відповідних подій 1708–1709 рр.

БОБОЛИНСЬКИЙ ЛЕОНТІЙ (? – 1717). Леонтій Боболинський народився у м. Новгороді-Сіверському⁶⁴⁹. До 1693 р. закінчив навчання у Києво-Могилянській колегії⁶⁵⁰. Отже, як її випускник він був знайомий з небожем І. Мазепи І. Обидовським, який саме тоді завершував свої освітні студії у Києві.

Здібний вихованець колегії деякий час ніс у навчальному закладі службу наставника церковної і цивільної історії⁶⁵¹. Водночас він прийняв чернечий постриг у Києво-Видубецькому монастирі⁶⁵². У Чернігові 23 квітня 1699 р. він завершив написання історичної праці «Літописець си есть Кройніка з розних авторов и гисторыков многих, дыалектом русским есть написана в монастыру Свято-Троєцуком Илинском Черніговском иеромонахом Леонтием Боболинским, законником монастиря Видубицкого Київского»⁶⁵³. За традицією тих літ він скомпліював і переписав український хронограф другої редакції⁶⁵⁴, частково доповнивши написане оповідю про Чигиринські походи 1677 і 1678 рр. та інші події з життя України. На нашу думку, подібна значна робота була узгоджена не тільки з церковними ієрархами, а й з І. Мазепою, якому хотілося детальніше дізнатися про часи правління Володимира, славне минуле столиці Київської Русі Києва. Адже гетьман прагнув повернути Україні ті атрибути державності, які вона мала в XI ст. Можливо, що одна з копій літопису й адресувалась йому. Л. Боболинський в усякому разі вмішує у хроніку послання І. Копинського до Я. Вишневецького 1631 р., у якому формулюється ідея Києва як «другого Єрусалима»⁶⁵⁵. У цьому впевнює подальше співробітництво Л. Боболинського з соратником І. Мазепи, архімандритом Никоном, з яким вони разом опинились у Новгород-Сіверському монастирі. Тобто це були близькі по духу, інтересам люди.

БРАТКОВСЬКИЙ ДАНИЛО БОГДАНОВИЧ (бл. 1640 – 26.11.1702). С. Величко, оповідаючи про події 1700 р., зауважив, що «був у гетьмана Мазепи давній конфідент з міста Львова... благочестя святого нерушний блюститель Данило Братковський»⁶⁵⁶. Літописець не знов про мету приїзду «чоловіка ученого та поета» в Батурин, однак не засумнівався, назвавши його давнім довірником. Отже, Д. Братковський знався, приятелював з І. Мазепою ще до гетьманства останнього.

Чимало біографічних подробиць з їхнього життя справді підтверджують вищесказане. Д. Братковський походив зі старої православної української шляхти Брацлавського та Волинського воєводств⁶⁵⁷. Одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства був його дід Богдан, а старостою у 1675–1677 рр.– батько, якого теж називали Богданом⁶⁵⁸. Відомо, що мати І. Мазепи довгий час рахува-

лася членом цього братства, в реєстрі якого вона записана як «Марина Мазепина, подчашина Черніговская»⁶⁵⁹.

Ревні охоронці православ'я на Волині Братковські послали свого сина навчатися до Києво-Могилянської колегії⁶⁶⁰. І саме тут, очевидно, вперше запізналися І. Мазепа та Д. Братковський. Можливо, вони разом також навчалися в Італії⁶⁶¹. Їхні життєві шляхи перетнулися й у дворі польського короля. І. Мазепа був у Яна Казимира покоєвим. Д. Братковський теж рахувався якимось чиновником при дворі, бо король у 1660-х рр. призначив його секретарем польського посольства в Москві⁶⁶².

Вихований на православних традиціях, він активно відстоював доктрини віри впродовж усього життя. 9 грудня 1679 р. брацлавський підстолій Д. Братковський спільно з житомирським хорунжим князем Вацлавом Четвертинським і київським чашником Андрієм Гуловичем поклялися боротися за православ'я і ніколи не зраджувати йому⁶⁶³. Складаний польським королем Яном III Собеським у Люблині з'їзд «примирення» представників уніатів та православних завдали останнім не приніс владі бажаного результату.

Д. Братковський активно сприяв тому, аби посли на сейм у 1699 р. включили питання про свободу православного віросповідання. Проте вони цього не зробили. Через те поборник віри зібрав у Волинському і Київському воєводствах 54 підписи українських шляхтичів під текстом протесту, у якому ганьбилися посли⁶⁶⁴. Ці дії, однак, не змінили ситуацію на краще – все залишалося без змін. Від безсила Д. Братковський перебрався з Луцька до Львова. Мабуть, там у нього зародилася ідея поділитися наболілим з українським гетьманом. Як оповідав С. Величко, І. Мазепа підтримав його зусилля в боротьбі за православ'я⁶⁶⁵. Більше того, вони мали «в том согласие»⁶⁶⁶.

Відразу після поїздки в Батурин Д. Братковський зайнявся активною політичною діяльністю, присвяченою визволенню Правобережжя України від польського панування. 1701 р. у Фастові він брав участь у нараді полковників Самуся, Палія, Абазина, Іскри, причому – не як запрошений шляхтич чи пасивний споглядач, а як рівноправний учасник. Таку роль йому в зібранні міг забезпечити лише І. Мазепа як найбільший авторитет для правобережніх полковників. Схоже, Д. Братковський озвучив у Фастові таємний далекосяжний план гетьмана у вигляді тексту відозви до правобережного люду. Уп'ятьох вони підписалися під нею. Головна ідея відозви – звернення до православних українців Правобережжя із закликом до повстання⁶⁶⁷.

З цим документом Д. Братковський пішов по селах і містечках. Агітатора під Заславлем помітив польський підрозділ. У затриманого знайшли відозву та листівки⁶⁶⁸. Уже 17 жовтня 1702 р. відбувся суд Волинського воєводства, який розглянув справу арештантів. Через те, що венденський підчаший Д. Братковський мав шляхетне походжен-

ня, судовий процес над ним затягнувся. Зрештою, 25 листопада військовий суд виніс йому смертний вирок⁶⁶⁹. Перед смертю 13 листопада Д. Братковський написав заповіт, у якому тепло відгукнувся про гетьмана І. Мазепу.

Поета і патріота було страчено 26 листопада 1702 р. на центральному ринку м. Луцька. Як стало пізніше відомо С. Величку, його «було по-тиранському розтято за сім разів»⁶⁷⁰.

Мазепин довірник залишив по собі збірку віршів «Світ, переглянутий по частинах», видану чотирьохтисячним накладом 1697 р. у Krakovі. 83 поезії, як згадує козацький літописець, складено «красно й утішно» «польським ритмом»⁶⁷¹. Головна тема віршів – критика польських порядків, панства.

Розділ VIII

МУРБОТА ПРО ОСВІТУ

Старшинська верхівка часів гетьманування Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного здебільшого була неписьменною. Та й Конотопські статті 1672 р. при обранні гетьманом Івана Самойловича підписали замість генерального обозного Петра Забіли, генерального судді Павла Животовського, генерального осавула Івана Лисенка, полковників Дмитрашка Райчи, Пилипа Уманця, Дем'яна Гужеля, Івана Дуб'яги, Петра Рославця, Івана Сербина, Семена Остряка іхні довірені особи⁶⁷².

I. Мазепа, отримавши у 1687 р. гетьманську булаву в результаті старшинського перевороту та протекції фаворита царівни Софії В. Голіцина, не мав можливості сформувати команду відданих йому освічених однодумців напередодні Коломацької ради. Адже опозиціонери Самойловича заздалегідь розподілили відповідні уряди. Серед них було теж чимало неписьменних діячів.

Залежність від їхнього ситуативного настрою змушувала гетьмана вже у 1688 р. думати про суттєві кадрові корекції у своєму оточенні. Фактично з того часу він розпочав формувати команду, яка б рахувалася з ним як з керманичем України та відповідала його вимогам, інтересам.

Важливим і принциповим моментом правління I. Мазепи є його ставка на людей освічених, ерудованих. Гетьман як знавець філософії, риторики, кількох іноземних мов заличував до співпраці випускників як українських, так і закордонних навчальних закладів. Але пріоритетні позиції в його оточенні займали передусім випускники Києво-Могилянської колегії, спудеєм якої він був у 1650-х роках.

Освітній рівень генеральних обозних Василя Дуніна-Борковського (†1702), Івана Ломиковського (1703–1709), генерального бунчуж-

ного (з 1694 року), а згодом генерального осавула (1701–1708) Івана Скоропадського, інших генеральних старшин [миргородського полковника Данила Апостола, чернігівського полковника Павла Полуботка, генерального осавула Андрія Гамалії, генерального бунчужного (1701–1703), генерального осавула (1707–1709) Михайла Гамалії, гетьманського дворяніна Юрія Харевича] вказує на те, що вони здобували знання у Києві.

У 1708 р. фактично всі впливові уряди в Батурині та Гетьманщині обіймали випускники Києво-Могилянської академії.

Більшість із них випробовувалися спочатку на різних посадах у Генеральній військовій канцелярії. Так, Дмитро Горленко перед призначенням у 1693 р. прилуцьким полковником довго служив канцеляристом⁶⁷³ і добре знався на латині. Шлях від рядового канцеляриста до посад старшого канцеляриста, реєнта і генерального судді у 1708⁶⁷⁴ р. пройшов Василь Чуйкевич. Подібно склалася доля і випускника Києво-Могилянської колегії Пилипа Орлика, якого у 1708 р. гетьман призначив генеральним писарем⁶⁷⁵.

Сина генерального хорунжого Юхима Лизогуба Якова після закінчення навчання в Києві гетьман забирає у Батурина і доручає йому відповідальні дипломатичні доручення у 1694 р.⁶⁷⁶ Пізніше вихованаець КМА довгі роки (1728–1749) був генеральним обозним, написав так званий Лизогубівський літопис.

Канцеляристи Яків Гречаний, Григорій Покотило, Григорій Михайлов, Самійло Величко (автор славнозвісного літопису), Олександр Дуб'яга, Іван Бородзка були заслані до Сибіру. Їхній колега Данило Болбот, який виконував різні таємні завдання гетьмана, перебув разом з мазепинцями у Бендерах та Яссах.

У випускника Києво-Могилянської колегії Олексія Туранського, який умів віршувати латиною⁶⁷⁷, І. Мазепа «всегде детей крешивал»⁶⁷⁸. На початку 1690-х гетьман призначив його глухівським сотником.

У період правління Мазепи престиж освіти в кадровій політиці гетьманського уряду зростає, а тому старшинські родини охоче направляли своїх дітей на навчання до Києва.

Як правило, здобута освіта стає запорукою їхнього подальшого просування в гетьманській ієпархії. Наприклад, після закінчення навчання в Києво-Могилянській колегії син охотничього полковника Іллі Новицького Григорій очолює полк батька⁶⁷⁹, у 1708 р. він – мазепинський резидент при польському коронному гетьманові А. Сенявському⁶⁸⁰. Про те, що свого часу це була неординарна високоосвічена людина, засвідчує його праця «Короткий опис про народ остяцький» (1715), яку він написав, перебуваючи на засланні в Сибіру за участь у повстанні.

Син Переяславського полковника Івана Мировича Федір після завершення навчання у Києві у 1708 р. стає генеральним бунчужним (згодом він обраний генеральним осавулом в уряді П. Орлика). До речі,

старший брат відомого мазепинця-емігранта Семен у 1699 р. був віце-префектом Києво-Могилянського колегіуму⁶⁸¹. Його заслали до Сибіру.

Григорій Герцик, син полтавського полковника Павла Герцика, «в науке латинской был в Киеве»⁶⁸², деякий час у 1705 р. він виконував обов'язки наказного полковника. Разом з братом Іваном він був при Мазепі у 1708–1709 рр. Г. Герцик обійняв посаду генерального осавула в уряді П. Орлика, а І. Герцик – генерального хорунжого. Братья неодноразово брали участь у відповідальних дипломатичних місіях мазепинців.

Представник лубенської старшини Федір Нехимовський, здобувши вищу освіту в Києві, потрапляє в коло найближчих промічників І. Мазепи. На прохання гетьмана він складав таємні дипломатичні депеші. У листопаді 1708 р. І. Мазепа і Карл XII відрядили його з посланням до польського короля Станіслава Лещинського⁶⁸³. Після полтавської поразки мазепинець був генеральним бунчужним, а потім (з 1730-х рр.) генеральним писарем у Пилипа Орлика⁶⁸⁴.

Чільне місце в оточенні гетьмана займали вихідці зі старшинської родини Максимовичів. За протекцією І. Мазепи у 1696 р. Чернігівським архієпископом обирають поета і книговидавця Іоанна Максимовича. Його брат Дмитро Максимович у 1690-х роках фактично був скарбником Гетьманщини, у 1708–1709 рр. займав посади генерального бунчужного, генерального осавула. Племінника останніх Івана Максимовича після навчання в колегіумі взято до Генеральної канцелярії. Гетьман за три дні до повстання послав його «з останнім привітом до царського двору, неначе на віттар московської жорстокості»⁶⁸⁵. І. Максимович був з мазепинцями до 1715 р. (генеральним писарем в уряді П. Орлика). Після повернення додому його репресували і відправили у заслання в Москву, де він, працюючи у бібліотеці Синоду, у 1722–1726 рр. уклав латино-слов'янський словник.

Перш ніж зайняти впливове становище в Батурині, пройшли повний курс навчання в Києві обидва племінники І. Мазепи – Іван Обидовський та Андрій Войнаровський. Перший здобув освіту орієнтовно у 1693 р., а другий – у 1703 р. У серпні 1691 р. на публічному диспуті в Києво-Могилянському колегіумі І. Обидовський успішно захищав свої Conclusiones Theologicae⁶⁸⁶. Відомий гравер І. Щирський виготовив йому з цього приводу оголошення у вигляді академічних тез⁶⁸⁷. У вересні того ж року молодий Обидовський з викладачами колегіуму, префектом Сілуаном Озірським, студентами А. Лизогубом і Я. Лизогубом іздили до Москви до патріарха Адріана⁶⁸⁸ з проханням надавати навчальному закладу допомогу. На зустрічі з царями вони подарували їм академічні філософські і богословські гравіровані тези, демонструючи цим, що у їхньому навчальному закладі панує дух науки⁶⁸⁹.

Оскільки у Київському колегіумі навчання тривало 12 років⁶⁹⁰, з яких чотири останні присвячувалися вивченню теології⁶⁹¹, то завер-

шальні студії племінника І. Мазепи (*Conclusiones Theologicae*) вказують, що він був у 1692–1693 рр. уже випускником навчального закладу.

Військова кар'єра майбутнього ніжинського полковника І. Обідовського почалась у Батурині. «Его царского пресветлого величества столник» відразу зайняв високий щабель у гетьманській ієпархії. 18 листопада 1695 р. у листі до Івана Забіли він дякував останньому за борошно, «высланое от вашесци мосци пана, до двору ясновельможного добродія»⁶⁹². В. Кочубей повідомляв одного прохача у листі від 27 листопада 1696 р. про те, що «о сюм теды ділі докладал его милости добродіеви и его милость пан Обідовский по тому велможного пана желанию»⁶⁹³.

Якщо П. Орлик та П. Полуботок завершили навчання у Києво-Могилянській колегії, маючи вік 21–22 роки, то вірогідно, що стільки ж літ мав і А. Войнаровський*, який там закінчив курс освіти, як зазначається у панегірику на його честь, у 1703 р.⁶⁹⁴ Як згадував А. Войнаровський, він «дійшов на Україні до зрілих літ»⁶⁹⁵. У 1703 р. він у її стінах виголошував промову у присутності гетьмана, митрополита та інших знатних осіб⁶⁹⁶. З панегірика, написаного на день його іменин 30 червня, довідємося, що у навчальному закладі А. Войнаровський займав високе становище у спудейському самоврядуванні – називався авдитором і префектом содалії⁶⁹⁷. Крім навчання у Києві, він деякий час студіював науки у Дрезденському університеті⁶⁹⁸.

Загалом гетьманування Івана Мазепи значно підвищило роль та значення Києво-Могилянської академії у суспільно-політичному житті України. Вона стала як справжнім центром підготовки кадрів для Гетьманщини, так і просвітницьким осередком, який позитивно впливав на формування духовних орієнтирів національної еліти.

Гетьман, глибоко розуміючи це важливе значення навчального закладу в житті України, всіляко сприяв його становленню, зміцненню матеріального забезпечення. Причому піклування про викладачів, студентів Києво-Могилянської колегії розпочалося фактично у перші місяці правління І. Мазепи. Так, «по росказаню ясневельможного Его милости добродія пана гетмана (в) листі его панском... вираженом»⁶⁹⁹ київський полковник Костянтин Солонина 1 жовтня 1687 р. повідомив

* Мати Андрія – Олександра Степанівна – і в третьому шлюбі з Яном Войнаровським, київським земським суддею, не була щасливою. Чоловік спонукав її стати католичкою. Але вона вважала за краще порвати з чоловіком, аніж з православ'ям. Подружжя розлучилося. Причому Олександра Степанівна забрала до себе і дітей. У 1695 р. вона померла і тому батько звернувся до гетьмана з проханням: «...Изволь меня подарить такою щастливостию, чтоб здесь в дому взирал на чада мои от родной сестры вашей милости рожденные». Не знаємо, як вирішив це питання І. Мазепа. У той час Андрій, мабуть, уже був вихованцем Києво-Могилянської колегії.

ректора колегії та ігумена Феодосія Гутуревича * про передачу Братському монастирю «два присюлка Косачовку и Лутаву, а Виповзов зоставуєм к місту»⁷⁰⁰. Генеральний військовий суд у складі наближених І. Мазепи – М. Вуяхевича, І. Ломиковського, А. Василевича, Г. Карповича і В. Гуманського – 10 грудня 1688 р. присудив віддати Братській обителі ґрунти, якими незаконно заволодів за гетьманування І. Самойловича сотник Трохим Подтереба⁷⁰¹. У 1691 р. володіння «училищного» монастиря ще зростають. Універсалом від 4 серпня того ж року гетьман надав йому «селце, називаемое Виповзов, зо всіми до него здавна належними кгрунтами, полями, сеножатми, лесами и озерами, для вспартя недостатков»⁷⁰². Це викликало заперечення обивателів Остра та Козельця, у віданні яких перебувало село. На їхній протест у Батурина І. Мазепа з обуренням писав: «Дивуемся теды мы велце тому вашему дерзновению, же такою своею прикрою супликою нам долу-чти сміете, хотячи нашу гетманскую взполную власть будущую по своей хоті уніти волю, а зась нам неволно не учинити того, что указу-ет наш рейментарной здоровый разсудок и респект; сами то призна-ете разумни люде, же есть то речь добрая и хвалебная, иж з давних часов цари и князи и инные земские владільцы и панове монастыря и містца святии наданнями своими ущедряли и убогачали, а для чего ж бы теперъ за рейтменту нашего не міло тое діятися, что есть прилично и пожиточно не только для подпоры, але и до розширеня хвалы Божкой. За такую теды вашу прикрую суплику, иж вы волю нашу знево-лити усилюете, годилобся било нам сих ваших посланних зневажити и до вас отписати сурово, лечъ як відаем, же не з совіта всего вашего товариства и поспольства, але от кильких особ тое діется, с которых часу своего обличити в том не занехаем»⁷⁰³. Далі автор листа заспокоїв обивателів, що цим наданням їм не буде закрита дорога до їхньої пущі.

На прохання ректора та ігумена Пустинно-Миколаївського та Братського монастирів Йоасафа Кроковського, з яким гетьман мав дружні стосунки, 15 червня 1693 р. у Батурині був підписаний універсал, який підтверджув-узаконив обителі всі раніше надбані землі, села, двори і дав їй нові володіння – селище Мостища, село Белмановку, ряд млинів старих і нових, зокрема «под Ивангородом о двух колах на ріці Острі у Волоховца»⁷⁰⁴. Крім того, «для вспартя того монастира Братского недостатков тамошним законником надано... пляц з лева-дою у Кудлаенчих; другий пляц на Пісочном, у Тарана купленний, ліс, гай, поля пахарнии и сіножати Мефодиевские, а особливe и от Данила прозиваемого чернца поля, сіножати, огорodi и гайки, з пасі-

* У книзі З. Хижняк «Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 pp.» (К., 2002) зазначено про нього: «Влітку 1684 р. він полишив ректорську посаду. Невідомо, де перебував до 1688 р.» (с. 94). Як видно з цитованого нами документа, Ф. Гутуревич у жовтні 1687-го, і в грудні 1688 р. ще обіймав посаду ректора (його прізвище фігурує у судовій справі Генерального військового суду).

кою им наданний, гді колвек в той же сотні Ивангородской будущии»⁷⁰⁵. I. Мазепа дозволив також I. Кроковському та братії «меди ситити и они продавати... свободно»⁷⁰⁶.

Відома ще низка універсалів, які стояли на сторожі інтересів обицелі, у підпорядкуванні якої була Києво-Могилянська колегія (14 січня 1698 р.⁷⁰⁷, 10 лютого 1704 р.⁷⁰⁸). У липні 1702 р. гетьман надав право ректору Г. Одорському заселити поблизу Фастова слободу Плисецьку, люди б якої віддавали обителі «послушания»⁷⁰⁹. 18 серпня 1703 р. I. Мазепа затвердив за академією двір міщанина Йосипа Скородки⁷¹⁰, який передав своє майно у власність навчального закладу. Гетьманським універсалом від 15 липня 1707 р. обитель отримала «містечко Стайки, со всіми, здавна до него належачими угодиями, кгрунтами, полями, лісами, рибними ловлями и перевозом»⁷¹¹. Отже, новий гетьман створив надійний підмурівок для поліпшення господарського, майнового забезпечення функціонування навчального закладу. Становище колегії вже у 1693 р. істотно змінилося на краще. У ній у 1695 р. за сприяння I. Мазепи було закінчено будівництво Богоявленського собору з придлом св. Іоанна Хрестителя⁷¹².

Ряд подробиць доби кінця XVII ст. вказує на спільну участь гетьмана, митрополита В. Ясинського, ректорів колегії у підвищенні статусу навчального закладу до рівня академії. Фактично вони спільно реалізували те почесне завдання, яке ставила перед собою козацька еліта впродовж років боротьби за вольності України. I. Мазепа у часи своєї юності знав про прагнення гетьмана I. Виговського та його близьких (батько I. Мазепи Степан Мазепа був у складі посольства на Варшавський сейм.— Авт.) відкрити академію у Києві. Це питання вносилось як важливий пункт у договір з Польщею. Він переговори з цього питання з польською владою і гетьман Петро Дорошенко, у якого служив I. Мазепа. Подібна увага до відкриття академії у Києві невипадкова. Це було своєрідною амбіцією українських зверхників, які не мислили розбудову гетьманської держави без навчального закладу вищого типу. Адже він якоюсь мірою ставав ознакою державності країни, що виборювала свою незалежність.

В. Ясинський ще за часів свого ректорства у Братському монастирі виклопотав у польського короля грамоту від 10 жовтня 1670 р., згідно з якою дозволялось «Києво-Могилянську колегію на її місцях, грунтах та давніх фундаціях відновити і в ній викладати всім прийшлим усілякі початки знань, вправи, учення та науки через професорів, отців учителів»⁷¹³. Але фактично ця грамота не мала сили, оскільки Київ насправді належав росіянам. До того ж навчальний заклад після руйнації лише відновлював свою роботу. Він не забезпечував повний академічний курс навчання. Теза В.Аскочинського про те, що Теофан Прокопович (дядько відомого просвітителя, філософа Т. Прокоповича.— Авт.), прийнявши у своє управління колегію, у 1676 р. відкрив клас богослов'я⁷¹⁴, непевна. Бо тоді насправді ректором освітнього

закладу був Сильвестр Голович. Можливо, Т. Прокопович читав богослов'я, але й сам В. Аскочинський зауважив, що тоді ж припинили викладати філософію. А це означає знову ж таки, що колегія не забезпечувала повний курс академічного навчання, у якому чотирирічний клас богослов'я був останнім. Звідси не можна погодитися з думкою В. Шевчука та М. Андрющенко про те, що Київська колегія набула фактичного статусу академії у 1676 р.⁷¹⁵.

Відбулося це завдяки старанням команди однодумців І. Мазепи лише у 1689 р., коли у навчальному закладі, крім класів пітики, риторики, філософії, відкрився клас і богослов'я⁷¹⁶. Останній предмет чотири роки (1689–1693 рр.) викладав професор Йоасаф Кроковський⁷¹⁷. Отже, саме в ті роки Києво-Могилянська колегія стала надавати повну вищу освіту і прирівнялася за ступенем надання освіти до європейських академій. Щоправда, так у ті роки не називалась. У московській документації 1691 р. її згадують як «школу»⁷¹⁸ Братського монастиря. Це не було приниженням її статусу. Просто у Москві ще не зналися на рівнях освіти, тамтешній російський навчальний заклад лише переживав час становлення.

У 1691 р. за протекцією гетьмана та В. Ясинського делегація колегії їздила у Москву до царів та патріарха з різними проханнями. Як інформував патріарх Адріан київського митрополита, він та царі «любомудраго учения всегда желательны». Однак, вислухавши прохачів, їх відправили додому з нічим, бо «челобитью еще разсудство указоположителное не определися»⁷¹⁹. Очевидно, кияни порушували питання про узаконення колегії вищого статусу, надання права викладати богослов'я. Але у Москві їх просто не зрозуміли. Патріарх Адріан, інформуючи І. Мазепу про приїзд київських учителів, зазначав у листі, що вони «хвалятся приятством» з гетьманом, а тому просив його «створити им... милость и школьному учению споможение»⁷²⁰.

Новопризначений ректор колегії Йоасаф Кроковський *, взявши рекомендаційні листи І. Мазепи та митрополита В. Ясинського, у 1693 р. побував у Москві⁷²¹ і вирішив питання, порушуване, очевидно, першою делегацією. 11 січня 1694 р. він отримав дві царські

* Як зазначається у грамоті В. Ясинського від 20 січня 1693 р., ректорську посаду Й. Кроковський обійняв на повеління гетьмана І. Мазепи. Останній зазначав у своєму листі митрополиту: «Как всегда я вседушно желаю того, дабы школ братских киевских совершенно было чиновное правление, чтобы к пожитку всей Малороссийской Украине от них добрыя происходили плоды, так и ныншнему совершененному отцев братских избранию и соборному постановлению, такожде и Вашей святыни пастырскому благословению, дабы пречестный отец Иоасаф Кроковский, игумен монастыря Никольского, при своем игуменском начале, был и ректром Братским, совершенно не спорю, понеже знаю, что он, пречестный отец Кроковский игумен Никольский, человек совершенно научен, богобоязлив, зело разумен и статечный паче иных тім обоим началом довольствовать... и правити возможет... И я даю мое соизволение к тому, дабы он принял тот ректорский начал без всякаго препятствия. Изволь честность твоя пастырское ему свое подать благословение, дабы то діло избрания не медлясь взяло свое совершенство».

грамоти, згідно з якими за навчальним закладом були закріплені маетності⁷²², надані гетьманом, підтверджено давні привілеї – приймати і надавати освіту дітям усіх станів з України, Московії «и изиних стран приходящих»⁷²³, дозволено викладати курс богослов'я та інші науки, а також заборонялося київському полковникові, війту, ко-закам та міщанам чинити ректорові, учителям та учням жодних образ та утисків⁷²⁴. Тоді ж царі призначили колегії щорічне жалування: «А ректору, и учителем тех школ... давать Нашего Царского Величества жалованья, из Нашей Царского Величества казны, в Киеве: всем обще, денег по пятидесяти рублев: да ржи Московской меры, по пятидесяти четвертей на год»⁷²⁵. Очевидно, малася на увазі плата кожному викладачеві окремо, а не всім загалом, як це зустрічаємо в історичній літературі⁷²⁶. У свою чергу і з Військового скарбу гетьман щорічно став видавати 200 рублів на навчальні потреби⁷²⁷. Таким чином робота викладача колегії (50 рублів=250 золотих) стала прирівнюватися до оплати праці генеральних старшин (генеральний військовий суддя отримував за доби Мазепи 300 золотих, генеральний бунчужний – 100 золотих, сотник – 100 золотих⁷²⁸).

Хоч царська грамота забороняла місцевій владі втручатися у життя колегії, виникали колізії, які кожна сторона трактувала на свою користь. На початку 1700 р. студенти зчинили бійку у місті. Міщани з допомогою київського воєводи направили у Москву скаргу, у відповідь на яку отримали право судити винуватців-правопорушників по «великороссийському праву»⁷²⁹. Це означало обмеження прав колегії. На клопотання І. Мазепи і В. Ясинського та за сприяння С. Яворського⁷³⁰, який потрапив в оточення Петра I, цар підписав 26 вересня 1701 р. грамоту, у якій навчальний заклад офіційно був названий академією⁷³¹.

Таким чином завдяки загостренню конфронтації між студентами та міщанами вища освітня установа України здобула той статус, який уже фактично мала і заслужила з 1689 р.

Турбота гетьмана та його соратників про становлення української академії сприяла збільшенню у ній кількості студентів. Так, якщо у 1685/86 навчальному році заняття відвідувало 240 студентів⁷³², то у 1700 р. їх уже налічувалося майже 2000 чоловік⁷³³. Розмістити стільки студентів у старих аудиторіях було важко. Тому в кінці 1690-х рр. виникає задум збудувати новий корпус навчального закладу. Проект його зображеного на панегіричній гравюрі І. Щирського, присвяченій до дня народження ректора Прокопія Калачинського (1701). Вітаючи улюбленого наставника спудей, гравер немовби оживив-окреслив його найближчі плани – розширити студентське воїнство, збудувати двоповерхове просторе і величне приміщення, до якого щодня запрошуватиме богиня мудрості, науки та мистецтва Афіна Паллада. Цей задум довелося втілювати вже його наступникові – Гедеону Одорському. Очевидно, у І. Мазепи, попри велике бажання допомагати у

всьому академії, виникали певні фінансові труднощі у забезпеченні будівництва інших важливих об'єктів (зокрема в цей час почалося зведення Чернігівського колегіуму). Та вже восени 1703 р. дійшла черга і до побудови академічного корпусу. Тоді було закладено його фундамент. Як повідомляється у записі в одній з рукописних книг бібліотеки академії, «весною 1704 года гетман Мазепа приехал в Киев *... той же весною начали строительство каменных школ и Колегии, фундамент под которые был заложен еще осенью»⁷³⁴. Письменник Яків Воронківський (1726–1774) у своєму творі «Первоначальное основание Братства церковного, школ и Киевского Братского училищного Богоявленского монастыря» теж підтверджував, що «каменных школ фундамент 1703 года в осени заложен, а 1704 года весною те школы начали муроватись коштом тогда бывшого гетмана Ивана Мазепы. Той же весны был в Киев и онъ гетман Иван Мазепа и, помедливши одинадесят день, виехал с войском козацким и с князем Галицином в Полшу»⁷³⁵. У 1705 р. Феофан Прокопович був захоплений розмахом зведення нового приміщення:

«А з усього найліпше видовище зрію:
Дім учений виводять. О, днів тих блаженних,
О, Росі! Та ж скільки мужів доброденних
Дім цей створить. Над ними, будовами тими,
Цих хоромин зиждитель Иван всеславний,
Мов накреслений, мріє...»⁷³⁶.

(Переклад Валерія Шевчука)

На жаль, невдовзі великі масштаби будівництва довелося згортасти і обмежитися побудовою лише одноповерхового корпусу навчального закладу. У 1706 р. за наказом Петра I розпочалося посиленими темпами мурування Київської фортеці **. Цей об'єкт забрав усі будівельні матеріали міста. Крім того, цар заборонив кам'яне будівництво

* У риториці професора Іларіона Ярошинецького записано, що 1704 р. префект Христофор Чарнудцький (виконував обов'язки ректора у 1706–1708 рр., був ректором з 19.07.1708 до 14.08.1709 рр.– Абт.) виголосив промову на честь приїзду «найсвітлішого гетьмана запорожців, преславного покровителя Академії Івана Мазепи».

** 4 липня 1706 р. І. Мазепа прийняв у Києві Петра I, який, оглянувши фортецю, дав вказівки щодо її зміцнення. Протягом п'яти місяців полоні з більшості полків насипали високі земляні валі. Вони терпіли нужду, бо, виконуючи важку роботу, повинні були ще й забезпечити себе харчами. У спекотне літо, відірвані вкотре від домівок, козаки з натугою виконували царські забаганки. Хоча загальне керівництво здійснював Мазепа, якого цар зобов'язав вести нагляд за зведенням валів, мурів до холодів, на будівництві були задіяні й російські офіцери. Вони зверхнью ставилися до українських старшин, козаків – за всілякі провини били палицями, ображали. «Війська було б більше, якби козаки не були так сильно роздратовані Олександром (Меншиковим), – повідомляє свій двір австрійський посол у Москві Отто Плеер. – Бо ж він силою взяв у них 6000 коней; з церков усієї України забрані приношення, гроши, набагато більше, ніж з церков Росії; цим так були нездовolenі, що гетьман Мазепа поспішив до царя, але його не хотіли прийняти...» Найболючішим питанням для Ма-

у всіх містах, за винятком Петербурга та фортечних мурів у Києві. Таким чином він намагався зосередити увесь будівельний потенціал на найважливіших, на його думку, об'єктах російської держави.

Кам'яний корпус на зображені гравюри Івана Мигури 1713 р. мав з центрального входу сім кілеподібних арок, чотирихилі дахи з подвійною залою, бароковий фронтон ⁷³⁷.

Заходи І. Мазепи щодо кардинального поліпшення матеріального становища академії, постійна увага гетьмана до питань життя вищого освітнього закладу сприяли задученню у стіни останнього передової професури, активізації наукових досліджень, написання підручників, збільшенню фондів бібліотеки. В останній у кінці XVII ст. вже налічувалось майже 3,5 тисячі книжок ⁷³⁸. У 1687 р. з'являються навчальні посібники риторики «Orator e mente Tulliana ad ubique exakte dicendum instructus in collegio Kijovomohileano anno» («Оратор, вихований на Тулліанських взірцях у Києво-Могилянському колегіумі») Сильвестра Озерського, у 1689 р.— «Rhetor roxolanus» («Ритор український») Іоанікія Валевського та анонімна праця «Ad maiorem dei gloriam praeftiosissima virginis parentis honorem statua memnosi ortu eloquentiae in publico Sarmatiae iuventuti... proponitur anno 1689» («До слави Бога, на честь найдорожчої матері Діви публічно сарматському юнакові... пропонується пам'ятна статуя на початку красномовства 1689 р.»), у 1691—1692 роках — «Promptuarium artis oratoriae candidatis eloquentiae in collegio Mohilaeanae oblatum anno 1691» («Комора ораторського мистецтва...»), «Subsidium rhetoricum variis refertum notatis roxolano rhetori ad rostra Ciiovomohilaeanae oblatum anno 1692» («Підручник риторики для українського ритора...») Прокопія Калачинського, у 1696 р.— «Triumphus cum annui...» (Тріумф на честь перемоги...) Михайла Оникімовського, у 1698 р.— «Concha novas... ad litus Botyshenisi... anno 1698» («Мушля, що містить нові і доповнені генієм нашого віку перлини ораторського мистецтва») Інокентія Поповського та «Ilias oratoria...» («Ораторська Іліада...») анонімного автора, у 1699 р.— «Classis Tulliana...» («Корабель Тулліанський...») теж аноніма, у 1700 р.— «Corticopiae artis oratoriae» («Ріг достатку риторичного мистецтва») Йосифа Туробойського, у 1701—1703 рр.— Гната Мишталського, Іларіона Ярошевича, «De arte rhetorica libri pro

---

зепі став наказ Петра I перенести Печерський жіночий монастир, де була ігуменею мати гетьмана, в інше місце.

З ранньої весни 1707 р. роботи по завершенню Печерської фортеці продовжились. У Київ прибула більшість полків з лопатами, кирками. Насипаний у 1706 р. вал за зimu і весну осунувся, а тому його спішно поновляли.

Вниз від монастиря до Дніпра інженерна служба вирішила насипати ще один вал. Фортеця потребувала багато дерну, який доводилося возити здалеку. І. Мазепа скаржився Головкіну за надмірну козацьку службу, просив повернути полки за тепла додому, аби вони привели в порядок і полкові фортеці. Але з Москви надійшов наказ про розпуск козаків по домівках лише 7 листопада. Крім Печерської фортеці, вони були задіяні також у військових кампаніях.

informanda Roxolana...» («Десять книг про риторичне мистецтво для української молоді, яка вивчає два види красномовства, для блага релігії і вітчизни преосвященним отцем Теофаном Прокоповичем, викладені в Києві, у славній і православній академії Могилянській 1706 року») та ін.⁷³⁹ Всього за доби Мазепи у Києво-Могилянській колегії, а згодом академії підготовлено понад 25 власних риторичних курсів та використано 11 запозичених за кордоном.⁷⁴⁰ У 1687–1708 рр. написано й чимало латиномовних поетик для викладання курсів теорії поетичного мистецтва – «Cytheron bivertex» (1694–1695), «Lira» (1696), «Posa inter spinas...» (1696), «Cedrus Apollinis» Іларіона Ярошевицького (1702), «Idea artis poeseos» Лаврентія Горки (1707)⁷⁴¹. У стінах академії тоді ж було розроблено понад 20 власних філософських трактатів, зокрема «Agonium philosophicum in arena Gymnasii Mohilaeanae Kijovienis orthodoxae Rossiacis...» («Філософське змагання, розпочате 7 вересня 1691 року на арені православно-руської Києво-Могилянської гімназії руськими атлетами для більшої слави того, котрий будучи вільним від гріха, пілігримом Єдинородним Сином Отця, виступив на шлях помноження слави найблаженнішої його Матері, яка ходила юдейськими узгір'ями») Стефана Яворського, «Cursus philophilicus, doctrinam Aristotelis Stagyritae ea methodo... anno 1704» («Курс філософії...») Христофора Чарнуцького⁷⁴². Крім згаданого, київські вчені підготували для студентства посібники з логіки, теології, математики та інших дисциплін (зокрема Т. Прокопович написав «Два найважливіших і найзмістовніших джерела математичних предметів, арифметика і геометрія, викладені для користі української молоді, яка навчається у Києво-Могилянській академії 1707 і 1708 року *⁷⁴³»). Додамо до цього, що до освітніх процесів в Україні підключалась друкарня Києво-Печерської лаври. Вона видала у 1705 р. навчальні книги «Грамматику» та «Артикул воинский»⁷⁴⁴.

Очевидно, гетьман фінансував написання підручників риторики «Rostra Tulliana», діалектики «Prolegomena dialecticae», філософії «Philosophia naturalis et ulfaranaturalis» та піттики «Lyra Heliconic»⁷⁴⁵, оскільки у них згадується його ім'я. У риториці Іларіона Ярошевицького «Arbor Tulliana» («Древо Тулліанське») були вміщені як кращі зразки промова спудея Володимира Ломиковського **, виголошена

* «Duo primi et uberrimi rerum mathematicarum fontes, arithmeticata et geometria in gratiam studiosae Roxolanae iuventutis in Academia Kiovo-Mohilaeanae explicatae annis Domini 1707 et 1708».

** Син генерального обозного Івана Ломиковського. Троє дітей останнього – Ілля, Михайло та Володимир – разом з батьком брали участь у антимосковському повстанні. Чернігівський обозний Павло Сантурський у 1739 р. повідомляв, що Володимир «в турецькій області, оженившись, в Малоросію с той області не возвратилася». Як видно із заповіту генерального обозного, Володимир взяв у батька без його відома «громовий взяток», але, незважаючи на це, син був прощений «во всем и за все».

для гетьмана у стінах академії у 1704 р.⁷⁴⁶, а також інші, які того ж року слухав І. Мазепа на щомісячних диспутах⁷⁴⁷. Крім цього, навчальна праця вміщує текст введення в універсальну філософію, виголошений 9 жовтня 1704 р. В. Ломиковським перед керманичем України⁷⁴⁸.

За великі заслуги гетьмана в розбудові-становленні академії у її стінах виникла ідея називатися з 1704 р. «Academia Mohilo-Mazepiana»⁷⁴⁹. Вдячна професура присвятила патрону навчального закладу ряд творів. З липня 1705 р. І. Мазепа дивився в академії виставу «Володимир» *, яку підготували для нього спудеї. Текст драми написав Т. Прокопович. Автор зазначав у прологі, що тему взяв не випадково, бо Україна – «дім Володимира», а слухачі «це ж бо Володимирові діти, народжені від нього святим хрещенням»⁷⁵⁰. Далі драматург порівняв діяльність ясновельможного ктитора з хрестителем Русі, бо І. Мазепі «зведення вітчизни цієї Володимирової після царя є від Бога вручене»⁷⁵¹. А відтак, зазначав Ф. Прокопович, «ідучи Володимировими, рівними йому перемогами, рівним про Русь дбанням, лице його, як батьківське син, на тобі показує»⁷⁵². «Отож, – звертався автор до гетьмана, – це зображення прийми від нас, як його великий наступник, замість привітання; зри себе самого у Володимирі, зри у видовищі цьому, як у дзеркалі, свою хоробрість, свою славу, свій союз любові з монаршим серцем, своє правдиве добrolюб'я, свої щирі до православної апостольської єдиної церкви католицької віри нашої ревність та дбання»⁷⁵³.

Особа гетьмана вгадується і у драмі префекта академії⁷⁵⁴ Л. Горки «Йосиф Патріарха», де в тексті твору є малюнок танцю з анограмою імені й титулу І. Мазепи Jo(annes) M(azepa) D(ux) S(upremus)⁷⁵⁵. У змісті твору йдеться про страждання біблійного Йосифа (його покохала вередлива дружина єгипетського вельможі Пантефрія), намагання згубити героя за непоступливість. На думку дослідниці М. Андрушenko, драма натякає на події 1708 р.⁷⁵⁶, коли В. Коцубей та І. Іскра давали свідчення проти гетьмана і їх за це стратили. Генеральний суддя, переконавшись у марності своєї справи, вилучивався тим, що його підбила на донос дружина, яка в такий спосіб прагнула помститися за кохання Мотрі до гетьмана. Отже, цим твором Л. Горка вилучуваве дії І. Мазепи як людини, яка виконує на землі Божку місію. Оптимістичним завершенням драми – Йосиф стає царем Єгипту – автор ніби пророкує гетьману шлях у незалежні володарі. Можливо, Л. Горка був по-

* Повна назва: «Владимер, всіх словеноросийских стран князь и повелитель, от невірия тьми во великий світ євангельский духом святым приведен в літо от рождества Христова 988, нині же в преславной Могило-Мазеповианской Киевской, привітствующей ясновельможного его царского пресвітлого величества войска запорозкого обоих стран Дніпра, гетьмана и славного чину святого Андрея-Апостола, кавалера Иоанна Мазепу, превеликого своего ктитора, на позор росийскому роду от благородных росийских синов, добрі зде воспитуемых, дійствием єже от поетов нарицается трагедокомедия, літа Господня 1705, июля 3 дня, показанный».

свячений у таємні плани старшини *, а тому й виразив їх образними засобами.

Зазначимо, що за правління І. Мазепи у стінах Києво-Могилянської колегії-академії створено й інші оригінальні драматичні твори, зокрема «Царство натури людской» (1698), «Свобода» (1701), «Мудрость предвічная», «Declamatio de Sancta Catharina» (1703)⁷⁵⁷, у яких порушувались проблеми моралі, відстоювались християнські постулати.

Гетьман надавав великого значення і розвитку освітньої справи у полках Гетьманщини. Як видно з його універсалу від 8 лютого 1704 р., на території Новгород-Сіверської сотні вже існувала мережа «школ»⁷⁵⁸. Очевидно, церковно-парафіяльні школи діяли при церквах, як, наприклад, при храмі Миколи Доброго на київському Подолі (згадується у 1691 р.⁷⁵⁹) та при соборі св. Тройці у Погарі (1690 р.)⁷⁶⁰. Були вони при церквах і в інших сотнях. Словацький посланець Д. Крман, будучи в Україні під час шведського походу 1708 р., у своєму подорожньому щоденнику не випадково записав, що в українців «Закон Божий вивчається у школах і пояснюється в церквах»⁷⁶¹. У 1696 р. І. Мазепа, задекларувавши універсалом реформу Ніжинського грецького братства⁷⁶², посприяв створенню при ньому школи для навчання дітей грецькому і слов'янському письму⁷⁶³.

У 1690–1700-х рр. у Чернігові набув розквіту культурно-освітній осередок, який ще в тому часі сучасники гордовито називали Чернігівськими Афінами, Чернігівським Олімпом. Велику причетність до нього мав І. Мазепа, оскільки він безпосередньо впливав на церковні призначення у місті, появлу тут людей, причетних до письменства. Можливо, саме завдяки цьому в місті на Десні з'явилася необхідність суперничати з Києвом у наданні освіти. У 1689 р. до Чернігова була переведена слов'яно-латинська школа з Новгорода-Сіверського⁷⁶⁴. У середині 1690-х рр. виник задум створити на її базі колегіум. Для цього в місті було достатньо сил. Як зазначав 16 листопада 1696 р. у листі до І. Мазепи ігумен Чернігівського Святотройцького Іллінського монастиря Лаврентій Крішнович, «і хоч у школах не вчив я, а міг би вчити і хотів, коли б мене чернігівський архієрей силою не примусив з послуху до свого діла, що, як розумію, стоїть вище шкільного навчання»⁷⁶⁵. Згадані слова він незабаром підтверджив ділом — закінчив у

* Орієнтовно у кінці квітня або на початку травня 1708 р. генеральний обозний І. Ломиковський, полковники Д. Апостол, Д. Горленко, Д. Зеленський після отримання від царя депеші, що донощикам «никакая вера не подастся», звернулися до гетьмана з проханням, «чтоб и о своей и о общей всіх цілости промышляя, обіщаю, при его достоинстві и при обороні прав и волностей войсковых до крове стоять, и в наибольшем нещастию не отступать его, яко вожда и рейтента своего». Старшинами була складена присяга, яку гетьман особисто відрядагував. У Білій Церкві вони присягнули йому «с целованием креста и Евангелия святаго», а потім він їм. Генералітет фактично взяв курс на підготовку антицарського повстання, вирішив продовжити розпочату Мазепою справу, підбурюючи його діяти активніше, наступальнише.

1698 р. написання підручника риторики «*Ilias oratoria, sive brevissima summa rhetoricae*»⁷⁶⁶. Тобто це є прямим свідченням того, що ще до появи Чернігівського колегіуму у місті розпочалася робота, підпорядкована створенню навчального закладу вищого типу. Вирішальну роль у цій справі відігравав I. Мазепа. Саме за надані ним кошти розпочалась кардинальна перебудова приміщень келій колишнього домініканського монастиря⁷⁶⁷. За іншими студіями, приміщення класів збудовано без уживання старої забудови⁷⁶⁸ (вони не збереглись до нашого часу⁷⁶⁹). У 1705 р. спудей, викладачі подарували зверхнику України книгу «*Зерцало*», сповнену панегіричних творів на його честь. I. Мазепа постає у них як хоробрый Геркулес, премудрий Соломон⁷⁷⁰. Його возвеличують як вождя, що піклується про розвиток освіти, церков, монастирів. Автори збірника на одній сторінці демонструють свою майстерність створенням «лабіринту» – квадрата, де в будь-якому напрямку читається фраза: «*Иоан Мазепа гетман Малороской земли*»⁷⁷¹. «Много в ясном имени твоем литер зриши, Толико вождем русским літ да проводиши», – висловлено внизу цієї «штучки» побажання.

З книги дізнаємося, що Чернігівський колегіум у 1705 р. вже мав «училищ каменних шесть, за скудость мійсца, под единым покровом». «*Зерцало*», вміщуючи на передніх сторінках посвяти I. Мазепі, вірші та графічні твори на його честь, лише на 15–16-й сторінках знайомить з передмовою «К читателю». У ній розповідається про історію виникнення колегіуму у Чернігові, причетність до цього задуму А. Барановича, Ф. Углицького, місію I. Максимовича. До приїзду I. Мазепи у 1705 р. в Чернігів у колегіумі велось навчання у трьох початкових класах – інфімі, граматиці, синтаксису⁷⁷². «А ще Бог во-схошет, и живи будем, – зазначається в передмові, – в настоящий год риторицкому учению начало положенно буде».

Таким чином, і на Лівобережній Україні зафункціонував навчальний заклад вищого типу. Це відповідало зростаючим потребам Гетьманщини мати достатньо освічених кандидатів на посади урядників, писарів. Чітка позиція у цьому питанні I. Мазепи та його прибічників сприяла розширенню мережі освітніх установ в Україні, зміцненню їхньої матеріальної бази, становленню вищих навчальних закладів.

Розділ IX

ЧЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО У КИЄВІ

Ідея уподібнення Києва священно-

му Єрусалиму, де зачиналось християнство, була популярною ще в XI–XII ст.⁷⁷³. Ідеалізація міста Божого у руській літописній традиції, церковних творах вплинула навіть на характер забудови столиці Київської Русі. Новий імпульс цієї ідеї дало відновлення у 1620 р. з допомогою козацтва гетьмана Петра Сагайдачного православної єпархії у Києві, висвячення єрусалимським патріархом Теофаном Йова Борецького митрополитом⁷⁷⁴. Останній в «Окружному посланні» 1622 р. до православних пише про «богоспасаємий град Київ, второй руский Іерусалим»⁷⁷⁵. Про Київ як «другий Єрусалим» стверджували у своїх творах епістолярії Ісаїя Копинський, Петро Могила, Феодосій Василевич⁷⁷⁶ та інші церковні діячі⁷⁷⁷. Повернуті колишній столиці Київської Русі належний їй статус, найголовнішість серед інших населених пунктів України мріяли більшість зверхників Гетьманщини (гетьман Іван Самойлович у листі до Івана Сірка та запорожців називає Київ містом, «яке є так само, як Єрусалим, гніздом усього руського православ'я»⁷⁷⁸). За доби І. Мазепи ця ідея набуває не тільки поширення, а й реального втілення. Гетьман спрямовує на відбодову, реставрацію церков, соборів Києво-Печерської лаври, Київського Братського Богоявленського, Софійського, Кирилівського та інших монастирів величезні кошти. Вони у десятки разів перевищують вкладення, ктиторство його правлячих попередників. Уже в 1705 р. Ф. Прокопович на день св. Володимира зазначав у своєму слові, що Київ «усі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном»⁷⁷⁹. У драмі «Володимир» він із захопленням пише про місто, де живе:

«Я скрізь добробчинну
Красоту бачу, наче вінці дорогії,
Бісери по всіх горах – це храми святії»⁷⁸⁰.

У цьому, на його думку, була велика заслуга двох діячів тієї доби:

«Сьомий вік тебе, граде, світила премногі
В золотій колісниці провозять од Бога.
Мужів мудрих я бачу, учительних, сильних,
Прехоробрих у бранях і багатодільних.
Серед них два найбільші великі світила
Сяють ясно. Волоссям один побілій,
Золота йому митра сивини пречесні
Прикрашає *, у другім знаменні небесні
Бачу риси: там зорі і місяць з собою **
Поєдналися разом з рвучкою стрілою.
О російська церкво! Тобі безліч світла
Від світил цих прибуде у нашії літа.
Бачу: другий вояцьку броню міцну має,
Полум'яний увесь він, натхненно палає
Гнівом. Зрю я: он купні полки отак многі
Зловорожі страхає, ламає їм роги.
Бачу й се: Махомета ворожкі гради,
Трясучись, упадають – не мають відради.
Лев якийсь *** роз'ятрився на сильного мужа,
Гострить кігті, та ярість твою не подужа,
Звіре гордий! Постішно, о вожде великий,
Йди постішно, і буде жорстокий і дикий
Хижий звір той роздертий од тебе небавом...»⁷⁸¹.

У мріях староукраїнської еліти оновлення вітчизни Русі-України мало починатися з відродження Києва – «другого Єрусалима», який мислився як величезний храм, вівтарем якого є Свята Софія⁷⁸². Саме ця ідеологія, орієнтація дає можливість зrozуміти, чому гетьман I. Мазепа не надавав великого значення розбудові гетьманської столиці. Як видно із записок-зауваг старця Леонтія, який у 1700 р. відвідав Батурина, «строене в нем поплоше Глухова и светлицы гетманские – ряд делу. И город не доброе крепок, да еще столица гетманская»⁷⁸³. У доносі Василя Коочубея теж знаходимо підтвердження вищезгаданому: «Батурина 20 лет стоит без починки и того ради валы около него всюду осунулись и обвалились». У цьому красномовному факті – не байдужість чи пасивність гетьмана. Батурин, за всіма ознаками, для нього був тимчасовою військовою резиденцією. Вона мала все необхідне для виконання гетьманських повноважень. Однак тут, крім гетьманського палацу, старенької фортеці, наблизений до гетьмана старшинський

* Варлаам Ясинський.

** Символи герба Івана Мазепи.

*** Карп XII.

генералітет не змагався у будівництві красивих хором, як це спостерігаємо у Москві, де російські можновладці мурують пишні палаці. За правління І. Мазепи практично всі головні фінансові потоки Гетьманщини спрямовувалися для розбудови Києва. Коштовий Василь Кузьменко 26 лютого 1693 р. не випадково дякував українському зверхнику за відродження давнього міста як «другого Єрусалима»⁷⁸⁴. Тобто гетьман, добре знаючи історію України, у першу чергу дбав про відродження колишньої столиці, яка мала об'єднати Лівобережжя та Правобережжя, стати не тільки справжньою православною святинею, а й головним українським містом.

Отже, навіть у цьому проявлявся далекосяжний план І. Мазепи стати зверхником об'єднаної соборної України з центром у Києві.

Великі масштаби церковного будівництва у київських монастирях розпочинаються у 1690-х роках, коли гетьман уже стверджився на своїй посаді, віднайшов дотичні моменти порозуміння зі зверхниками української православної ієрархії, а з деякими з них навіть мав утамнениченні стосунки, пов'язані зі ставленням до Москви. Цьому сприяла й співпраця нового митрополита В. Ясинського з І. Мазепою.

Мобілізація значних коштів для відновлення, реставрації давніх храмів, відбудову занедбаних і побудову нових здійснювалась двома найголовнішими шляхами: збільшенням маєтностей, підлеглих обителям; перерозподілом прибутків Гетьманщини від різноманітних податкових зборів на користь церкви.

Оскільки гетьман за діючими на той час законами займався фінансовими питаннями практично самостійно*, був непідзвітний у цьому питанні ні царським урядовцям, ні гетьманській старшині, то він розпоряджався коштами автономії так, як вважав за необхідне. Він міг дбати лише про себе та свою родину. Зрозуміло, що Мазепа не бідував. Він мав можливість жити заможно, навіть розкішно, оскільки обіймав найвищу посаду в Гетьманщині. Однак як високоосвічена людина свого часу гетьман не ставив для себе найвищим пріоритетом питання нагромадження власних статків. Як показують джерела, головні фінансові витрати зосереджувались у гетьманській скарбниці на духовні потреби, зокрема відродження київських святинь.

При цьому відзначимо, що передумовою церковно-будівельного бума в Києві стала низка універсалів, яка додала практично кожному монастиреві додаткові маєтності, підтверджувала давні. Так, гетьман, «поглядаючи... на зветшлость и за давностю часу значные руины катедральной престолной церкви митрополий Киевской, Галицкой Святой Софии, которая не может прийти до первого совершенства и оздобы»⁷⁸⁵, надав Київському Софійському монастиреві село Комарівку Ніжинського полку. Його «тяглие и посполите люде» мали від-

* У Батурині у нього були скарбники, які контролювали хід збирання податкових зборів. Але фінансами вони не розпоряджалися без його волі.

бувати повинність і заробляти кошти для відродження обителі. У 1689–1690 рр. власністю її також стають села, містечка Мурівськ, Ієрковище, Білогородка, Рословичі, Мала Бугаївка, Снетинка, Крушинка, Мархеловка, Жиляни, Трипілля⁷⁸⁶. Універсалом від 17 травня 1696 р. монастир отримав право утримувати перевіз через річку Десну поблизу Ковчина⁷⁸⁷. У 1703 р. гетьман підтвердив за обителлю право на озеро Расине⁷⁸⁸. Усе це сприяло поліпшенню фінансового забезпечення резиденції київського митрополита.

Подібні універсали отримали й інші монастири. Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві гетьман повернув млини⁷⁸⁹, села Вигурівщину, Глевахи, Малютинки та Юр'ївку, які ще колись надав ченцям Б. Хмельницький⁷⁹⁰. На прохання ігумена Сильвестра Головчича у 1693 р. I. Мазепа податки «поколюшину и покабанщину» з монастирських млинів, «в войсковой прибыток належачий», «при монастыреви вашой превелебности заховалисмо и писом нашим утвердили»⁷⁹¹. Наступного року правитель України звільнив від сплати податків до військового скарбу молдавських переселенців, які оселились у Вигурівщині, монастирській маєтності Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря⁷⁹². У 1699 р. I. Мазепа не тільки підтвердив набуті, куплені маєтності, млини, греблі, озера цієї обителі, а й, «видячи теж скудостъ во всем убожество» буття ченців, передав їм у володіння порожні селища Кривкувщину та Данилівку з перспективою заселення, надав можливість «продавати на их монастирскую потребу» мед, пиво, горілку, жителів Подолу обклав куницьким податком⁷⁹³, який ішов теж на збільшення прибутків для відбудови духовного закладу. Того ж року стверджувальним універсалом монастиреві надано право брання мита з купців за проїзд через монастирську греблю⁷⁹⁴. Уже в перші місяці свого правління, 9 лютого 1688 р., гетьман видав оборонний універсал на всі маєтності Київського Межигірського монастиря⁷⁹⁵. Крім цього, 6 лютого 1689 р. обитель додатково отримала у володіння Вишгород, Петрівці, Мощани, Холм, Демидове, половину села Козарич, млини, землі, які відносились до цих населених пунктів⁷⁹⁶. У травні 1690 р. I. Мазепа розпорядився, аби обителі віддавали «послушенство» 19 чоловік на Юськівській греблі⁷⁹⁷.

Значні маєтності були надані Київському Кирилівському монастирю. Він отримав згідно з універсалом від 26 червня 1692 р. додатково озера Жировку, Затон, Дожиравки, Домаху, Чучинку, Піщану і Подбусне⁷⁹⁸.

Києво-Печерську Воздвиженську дівочу обитель очолювала Марія Магдалина, мати * I. Мазепи. Діяльність ігумені активізувалась після

* Згадується як ігуменя Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі з 29 січня 1683 р. Тоді київському воєводі князю Петру Прозоровському надійшла царська грамота про надання їй 100 рублів з міських доходів на побудову теплої церкви та направу колодязя. Очевидно, очолила вона духовний заклад ще раніше.

обрання її сина І. Мазепи гетьманом. За його сприяння і протекції володіння монастиря значно зросли. Вирішальну роль у цьому плані відіграла поїздка Марії Магдалини до Москви у грудні 1687 р. І. Мазепа у листі царям просив їх, аби вони затвердили монаршими грамотами прохання його матері⁷⁹⁹. Государі Іоан та Петро Олексійовичі врочили зустріли ігуменю⁸⁰⁰. Черниць, що супроводжували Марію Магдалину, та гетьманських козаків також приймали на вищому рівні, всіляко їх обдарували. «А впредь то,— записано в документації Малоросійського приказу,— иных Киевских монастырей игуменьям и старицам и служкам их не в образец и на примере не выписывать (тобто не винагороджувати додатковим продуктовим пайком.— Аѣт.), потому она игуменья мать гетманская и козаки при ней гетманские, а не служки монастырские»⁸⁰¹.

За жалуваною грамотою царів від 27 січня 1688 р. Київський Вознесенський монастир отримав підтвердження на «село Ходосовку... также в Киевском же уезде на село Подгорцы, и Бугаевку, и Берки, да в Переяславском уезде на деревни Иванково и Бзово... со всякими к тем селам и деревням належащими угодьи, с мелницами, с полями, и сенными покосы, и с озеры, и с лесы, и с иными всякими угодьи»⁸⁰². Універсалом від 6 листопада 1688 р. гетьман надав * жіночій обителі у підпорядкування села Старицю і Сенківку⁸⁰³, у 1692 р. — селище Рusanів⁸⁰⁴.

Деякі старшини, підлабузнюючись до нового гетьмана, дарували обителі свої маєтності. Так, у листопаді 1688 р. «пан Федор Сулима (сват І. Самойловича.— Аѣт.) слушним правом и доброволне висоде в Богу превелебной ей милости госпожі Марії Магдалині Мазепиной, игумении монастиря девичого Киево-Печерского, село Сенковку в уезді Баришпольском найдуючоєся уступил»⁸⁰⁵.

За Київським Florівським жіночим монастирем 10 лютого 1689 р. І. Мазепа підтвердив володіння селами Дмитровичі і Вишеньки⁸⁰⁶, за Київською Пустинно-Миколаївською обителлю ствердив містечка Максимівку та Городище⁸⁰⁷.

Таким чином були створені умови для поліпшення самозабезпечення монастирів, збільшення їхніх прибутків, завдяки чому невдовзі виникла можливість відреставрувати давні храми, оновити їхні іконостаси, замовити нові ікони тощо. Отже, саме ця політика І. Мазепи у сфері духовності, культури дала поштовх енергійній церковній відбудові Києва. Тут були відновлені та збудовані: церкви — св. мучениць Софії **, Віри, Надії, Любові⁸⁰⁸ (1689 р.), Петропавлівська (1691 р.⁸⁰⁹), Різдва Іоанна Хрестителя⁸¹⁰ з дзвіницею (1691 р.), преподобного

* В універсалі говориться, що гетьман, «бачачи теж, же жителі села Стариць в уезді Гоголевском найдуючоюся поблизу мешкаючи, тогож села Сенковкі, сами того хотять и просять, абы булы в подданстві ей милости поменененої госпожі родителки и добродійки нашей монастирской», задовольнив їхнє прохання.

** На честь царівни Софії, яку в 1689 р. позбавлено влади.

Варлаама⁸¹¹ (1691 р.), Борисоглібська (1692 р.⁸¹²), Іллінська * (1692 р.⁸¹³), святої Катерини (1690-ті рр.), Петропавлівська⁸¹⁴ трапезна (1694 р.⁸¹⁵), Трохсвятительська (Василівська) (1695 р.⁸¹⁶, 1706–1707 рр.⁸¹⁷), Різдва Богородиці (1696 р.⁸¹⁸), Троїцька (бл. 1696 р.⁸¹⁹), Воскресенська ** (1698 р.⁸²⁰), Феодосіївська з теплим вівтарем в ім'я великомученика Іоанна-воїна (1698 р.⁸²¹), Воскресенська (1698 р.⁸²²) з вівтарем в ім'я апостолів Петра та Павла, Всіх Святих (1696–1698 рр.⁸²³), Миколаївська лікарняна (кінець 1690-х⁸²⁴), Трапезна Покрови Богородиці (кінець 1690-х рр.⁸²⁵), Здвиженська⁸²⁶ або за іншою назвою – Воздвиження Хреста Господнього (1700 р.⁸²⁷), Онуфріївська (1698–1701 рр.⁸²⁸), Івана Кущника⁸²⁹ (1698–1701 рр.), Спаська трапезна (1696–1701 рр.⁸³⁰), Вознесенська (1701–1705 рр.⁸³¹); муровані собори: Свято-Троїцький Києво-Кирилівський (1695 р.⁸³²), Миколаївський (1690–1696 рр.⁸³³), Богоявленський (1693 р.⁸³⁴), Софійський (1697–1700 рр.), Георгіївський (1696–1701 рр.⁸³⁵), Успенський (1690-ті рр.⁸³⁶); триярусна дзвіниця та мури Софійського монастиря (1699–1707 рр.⁸³⁷), мури Києво-Печерської лаври (1698–1701 рр.), триярусна дзвіниця Пустинно-Миколаївського монастиря⁸³⁸ (друга половина 1690-х рр.)

Значна кількість зазначених вище церковних споруд будувалась під патронатом самого гетьмана І. Мазепи та його соратників. Прикметною особливістю років його правління стала домінанція практики мурування храмів. Дерев'яні церкви швидко руйнувалися, часто згорали під час пожеж, були недовговічними. Тому при поліпшенні фінансового стану монастирів на часі постало питання про будівництво надійніших кам'яних соборів, церков, які б служили і майбутнім поколінням. Сучасник І. Мазепи поет Климентій Зіновій щодо цього дав красномовне поетичне роз'яснення переваг мурування:

«... Тесле церкви робят, тylko не так славно
(дело их древяное; и не так тривало).
А муры вечношью ся здавна называют
(которых много и по днес везде оставляют).
Ведлуг прислівия «той праве, що муруе»
(бо той тylко будинки крепкие буде).
А хто колвек древнане выставует клеце
(тое латво до гуры вшендане огнем леце).
Прето муровшиков вельми поважат треба
(и зичити им долгих лет, а потом неба)...»⁸³⁹.

Великі масштаби будівництва у Києві потребували великої кількості мулярів. До цього в Україні їхня праця застосовувалася дуже рідко. Села, містечка та міста, як правило, мали переважно дерев'яну забудову. У цьому зв'язку гетьман звернувся по допомогу до російських зверхників, під управлінням яких був приказ кам'яних справ.

* Коштом родини Гудим.

** Збудована у 1670 р. на кошти міщанина Михайла Грека і перебудована у 1698 р. на кошти міщанина Михайла Рудзинського.

Саме з нього до Києва направлялись майстри з мурованого будівництва *. На зведення Богоявленського та Миколаївського соборів у 1690 р. на прохання І. Мазепи, який фінансував новобудови, було відправлено з Москви 80 мулярів та 100 «работных людей»⁸⁴⁰. Гетьман непокоївся проблемами будівництва. У листі царям від 21 травня 1693 р. він звертав їхню увагу на невиконання зобов'язань російської сторони: «Москвич, каменного дела мастер, Иосиф Димитриев ** обя-злся выставить две каменные церкви — одну в монастыре Братском, а другую в Пустынском св. Николая и получил по условию все деньги пять тысяч рублей ***, борошно и солонину, а дело церквей еще не окончено и много не приведено до своего совершенства, и поэтому прошу выслать этого мастера в Киев, ибо по слухам он хочет ехать на работу в Смоленск»⁸⁴¹.

Думка деяких дослідників (зокрема І. Грабаря, Г. Логвина⁸⁴²), що Йосип Старцев у Києві використовувався лише як виконроб, а головним автором, архітектором церковних споруд був Іван Зарудний підтверджується рядом фактів. «Каменного дела мастер» з Москви справді мав талант зодчого, неабиякі здібності, був дуже популярним при виконанні замовлень, муруванні церков. Однак усе ж це була малограмотна людина, яка не вміла скласти проект будівництва. Про це засвідчує справа кінця 1690-х рр. про направлення царем Петром I Й. Старцева в Казикермен для складання кошторису витрат на відбудову фортеці. Капітан Іван Бецал, який супроводжував «подмастерья», повернувшись до Москви, «описи и чертежу не подал, а сказал, что, будучи в Казыкермени, чертежка начертить было некому, а он де чертежному делу не заобычен»⁸⁴³. Ця деталь, а також той факт, що у 1690-х роках щороку в Києві поставали одна-дві нові церкви, дають серйозну підставу на висновок про причетність до їхнього будівництва людини, яка керувала цим процесом, була автором утілення задумів І. Мазепи.

Уперше звістку про майбутнього головного архітектора Москви Івана Зарудного знаходимо у листі І. Мазепи від 22 листопада 1690 р. до царів Івана та Петра Олексійовичів. Гетьман, інформуючи їх про обрання генерального судді Михайла Вуяхевича архімандритом Києво-Печерської лаври, просив, аби «ему (М. Вуяхевичу.— Авт.) не ехав к Москве тут в порогах домовых в печерской церкви восприяти от преосвященного киевского галицкого и всеа Малыя России митрополита постановление и посвящение»⁸⁴⁴. Це послання він передав «чрез скорого гонца слугу моево Ивана Зарудного»⁸⁴⁵. Уже 30 листопада останній був у Москві⁸⁴⁶. З «Расходной книги денежной и соболиной

* Ще в 1688 р. митрополит Гедеон просив направити до Києва мулярів. Потребували їх і в Межигірському монастирі у 1690 р.

** Йосип Дмитрович Старцев.

*** Спочатку, як свідчить один з документів, сума була меншою: «А рядил он (Й. Старцев.— Авт.) от тех двух каменных церквей 4400 рублей и в том дал на себя поручную запись, что построить было те церкви в два лета».

казны, сукон и других товаров» Малоросійського приказу видно, що посланця гетьмана зустрічали як почесного гостя: «Декабря 1 по указу великих государей жалованья гетмана Ивана Степановича Мазепы гонцу слуге его Ивану Зарудному на приезде в приказ на покупку харчю десять алтын, да поденного корму с приезду его ноября с 30-го числа декабря по 21-е число на двадцать на один день, и в том числе на один день с поденным вдвое по два алтына на день. Да для топленья полат и варенья есть по возу дров на неделю, по два алтына по две денги за воз. Да по две денги свеч сальных на судки. Итого два рубли один алтын две денги. Да на отпуске три рубли. Обоего пять рублей один алтын две денги»⁸⁴⁷. 5 грудня 1690 р. згідно з царським указом І. Зарудному даровано двадцять алтин «на покупку рибы и всякого харчю Устюжские четверти»⁸⁴⁸. 19 грудня посланець отримав подорожну, прогонні гроші на дві підводи і подарунок — «отпуском сукна полукармазину полпята аршина, тафты тож, пары соболей»⁸⁴⁹.

Іван Зарудний як гетьманський посланець перебував у Москві з 21 вересня по 12 жовтня 1691 р.⁸⁵⁰ Приїжджав він у російську столицю й у складі урочистого посольства на день народження Петра І 29 червня 1694 р.⁸⁵¹ На думку мистецтвознавця І. Грабаря, мазепинський довірений у Москві вирішував питання, пов’язані з будівництвом гетьманських церков у Батурині, Києві, погодженням кандидатур московських будівничих⁸⁵² для втілення задумів керманича України.

З чоловитної І. Зарудного царю від квітня 1722 р. дізнаємося, що він у 1701 р. за указом Петра І взятий «из дворянства» в Україні і «определен... ко многим... делам»⁸⁵³ у Москві. Ця деталь показує, що гетьманський посланець був спочатку дворянином у гетьманській резиденції і мав знатне походження. Ймовірно, це був онук сподвижника Б. Хмельницького, генерального судді з 1654 р. Самійла Зарудного (Богдановича), який у 1658 р. підтримував І. Виговського і брав участь у розробці та укладенні Гадяцького договору⁸⁵⁴. Разом з батьком І. Мазепи генеральний суддя був нобілітований польським королем Яном Казимиром у червні 1659 р. у дворяні: «З огляду на вірність і відваги Самійла Зарудного, судді Військ Наших Запорозьких, надаємо йому клейнот шляхетства польського, також надаємо йому містечко Савуличі Київського воєводства відповідно до привілею, наданого повагою сучасного сейму на ленному праві, який підтверджуємо»⁸⁵⁵.

Оскільки майбутній гетьман у 1659 р. уже був посвячений у то-дішні плани старшини, знався з нею, то він не випадково заопікувався нащадком генерального судді. До речі, у Миргородському полку був шишацьким сотником, полковим осавулом (1688–1690 рр.), полковим суддею (1690–1708 рр.) Григорій Федорович Зарудний *⁸⁵⁶, який

* Теж співпрацівник І. Мазепи. Як довідуюмося з листа гетьмана до Головкіна від 6 жовтня 1708 р., «самого Зарудного, судью миргородского... от меня послан был с господином Соловьевым для провожания пятитысячного числа выборного войска, под команду Скоропадского, полковника Стародубского».

«с того боку Днепра от Чигирина на свою сторону»⁸⁵⁷ перейшов (пом. у 1713 р.) і, схоже, був якимсь родичем С. Зарудного. Він мав сина Івана⁸⁵⁸, доля якого невідома. Якщо запис у «синодику церкви архангела Гавриила» про те, що її «архітектором» був Иван Петров Зарудный⁸⁵⁹, зроблений переписувачами з помилкою (Петров?), або скорописне «Георгієв» архівіст А. Ф. Малиновський прочитав (1762–1840 рр.) як «Петров», то дуже ймовірно, що головним архітектором Москви був син миргородського полкового судді.

Дворянин І. Зарудний уже до 1690 р. мав певну спеціалізовану освіту (у 1680-х рр. навчався в Києво-Могилянській колегії та університетах Італії⁸⁶⁰), був добре знайомий з С. Яворським, який після 1701 р. постійно опікувався земляком у Москві й висував його на відповідальні посади⁸⁶¹.

За проектом наближеного І. Мазепи збудовані тріумфальні арки на честь Азовської перемоги (1696 р.), на честь Полтавської битви (1709 р.), Ніштадського миру (1721 р.) і так звані Синодальні ворота (1721 р.)⁸⁶². Крім того, за його архітектурним рішенням зведено у 1704–1707 рр. найвищий у Москві храм Архангела Гавриїла (так звана Меншикова вежа), церкву Івана Воїна, споруджено шпиталь, будинок Священного Синоду⁸⁶³. І. Зарудний також автор семи проектів іконостасів⁸⁶⁴.

Очоливши у 1707 р. «ізографську палату» при Сенаті, він фактично став головним чиновником, якому підпорядковувались усі архітектори, художники Росії⁸⁶⁵. Певний час дворянин І. Мазепи називався «головним над житлами директором»⁸⁶⁶.

На нашу думку, зведення у 1690-х рр. і в 1701–1702 рр. в Україні за кошти К. Мокієвського, П. Герцика, М. Миклашевського, Д. Горленка та інших старшин кам'яних соборів у Києві та в Густині не обійшлося без українського архітектора. Саме цей досвід вплинув на його визнання Петром I, О. Меншиковим і задучення ними авторитетного дворянина І. Мазепи до реалізації відповідальних проектів. Не міг звичайний «слуга» гетьмана за власним бажанням перетворитися у головного архітектора Москви. Лише його енергійна діяльність у Києві, реалізація великомасштабних проектів, професійні здібності стали визначальними для високої оцінки Петром I його таланту. Російський цар забрав І. Зарудного, як і Д. Туптала, С. Яворського, до Москви, бо по-споживацьки хотів мати біля себе тих, кого бракувало йому для втілення в життя амбіційних планів перетворення Росії з царства лаптів у сильну, могутню європейську державу. Важливо при цьому зазначити, що після від'їзу наближеного І. Мазепи до російської столиці у 1701 р. у Києві вже не ведеться з великим розмахом мурування соборів, церков. Навіть можна сказати, що воно згорнулося, зокрема відомо лише про зведення кам'яної Вознесенської церкви (1701–1705 рр.). Тобто І. Зарудний виконав тут свою головну місію у 1690–1701 рр., і, можливо, навіть останній храм постав за його оригінальним проектом.

Отже, логіка фактів дає підстави стверджувати, що Київ, як «другий Єрусалим», духовний центр України віdbудовувався за планом І. Мазепи, який призначив від себе наближеного дворяніна для керівництва, узгодження реалізації важливого завдання. Вміння І. Зарудного робити проекти церков, іконостасів, напевне, були сповна використані у ті «будівничі» роки.

Що ж являв собою Київ після творчого втручання гетьмана та його помічників?

Звернемо насамперед увагу на комплекс споруд Софійського монастиря, де знаходилася резиденція київського митрополита В. Ясинського. Під час приходу І. Мазепи до влади обитель мала жалюгідний вигляд, усі церковні святості, предмети культу ще П. Могилою були передані на зберігання до Києво-Печерської лаври⁸⁶⁷. Митрополит Гедеон навіть проводив розчистку від завалів західну частину собору, розпочав реставрацію його західної стіни⁸⁶⁸. До 50-річчя гетьмана один з віdbудованих вівтарів собору названо 27 серпня 1689 р. на честь собору св. Івана Предтечі⁸⁶⁹. Значні роботи по відродженню обителі було проведено в основному в 1690-х роках. Це є підтвердженням того, що І. Мазепа дбав передусім про відновлення головного собору України. Адже у східохристиянському світі кафедральні Софійські храми ототожнювалися з символами-атрибутами незалежної держави⁸⁷⁰. Пожежа 1697 р. завдала чимало шкоди дерев'яним будовам Софійському собору. «Пожар ношной,— писав В. Ясинський царю,— незапной, страшной... сгорели митрополичи келии и хранилища, погибли книги и грамоты и ... предверие церковное многим иждивением вновь каменно составленое падеся ужасно же паки восстановления требует»⁸⁷¹.

Завдяки допомозі гетьмана Софійський собор був відреставрований, з північного та південного боку до нього були прибудовані вівтарі Богословський, Богоявленський, Страсний та Воскресенський, зведені чотири нові куполи⁸⁷². Крім того, верхи двох веж набули форм куполів, у самих спорудах були розміщені вівтарі Преображення Господнього, Вознесіння Господнього⁸⁷³. Загалом виконано значний обсяг робіт. У 1700 р. священик Лук'янов, бувши у Софійському монастирі, записав у своїх нотатках: «Церковь св. Софии Премудрия Божия зело хороша и образсоварта, да в ней презорство строения; ничего нет, пусто; икон нет, и старое было стеннное письмо, а митрополит не хай все замазал известью»⁸⁷⁴. У грамоті 1706 р. В. Ясинського Видубецькому монастирю митрополит же зазначав, що «призрением патронским рейтментарским ясневельможного, его милости, пана гетмана и кавалера обитель Святософийская есть значно обновлена в своем украшении сими часы, так церковном, яко и господарском»⁸⁷⁵. Тобто внутрішні розписи, церковні прикраси-начиння з'явилися у соборі до 1706 р. У 1699–1707 рр. довкола монастиря зведені високі

мури з двома виходами, прикрашені красивими дзвіницями⁸⁷⁶. На головному вході постала Тріумфальна дзвіниця*, на якій встановлено 13-тонний дзвін ** «Мазепа»⁸⁷⁷. На шпилі триярусної південної вежі було поміщено позолочену крилату постать покровителя Києва архістратига Михаїла⁸⁷⁸. Як пригадувала старшина під час Бендерської комісії, реєстр фінансування Софійського монастиря І. Мазепою займав кілька важливих позицій – «позолочення бані митрополичого собору в Києві 5000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50 000 зол.»⁸⁷⁹.

Софійському монастиреві як місцю перебування митрополита був наданий старий костел колишнього домініканського монастиря, який у 1690-х роках оновлено у православний храм ***. На базі цієї обителі утворено Петропавлівський монастир. Крім цього, В. Ясинський звернувся до царів з проханням віддати Софійському монастирю в підпорядкування «в досмотрение и в строене на верхнем Киеве церковь каменную запустелую и по много разоренную, идеже св. Владимира три начальных идолы сокруши, созданную во имя ангела его св. Василия и равноапостольных Григория Богослова и Иоанна Златоустаго, заступников всем россом ****; и чтобы таможде в верхнем граде Киеве разваленную церковь каменную св. великомученицы Екатерины благоволили тщанием и иждивением царским возстановити и обновити в тезоименитство той святой царевны, девицы Екатерины, благоверной царевны и великой княжны Екатерины Алексеевны»⁸⁸⁰. Згадані храми невдовзі були відновлені.

У першій половині 1690-х років поряд з відновленням величі Софійської обителі в Києві під пильною увагою І. Мазепи були ще два важливих будівництва – Богоявленського та Микільського соборів. Перший збудовано у 1691–1693 рр. артіллю мулярів з Москви, очолованих Й. Старцевим. Богоявленський собор вийшов п'ятибанний, тринавовий, шестистовпний, триапсидний⁸⁸¹. Ця велична церковна споруда загальним виглядом нагадувала банясті західноєвропейські

* У результаті пізніших добудов вона стала чотириярусною і нині має 76 метрів заввишки.

** У 1688 р. у Київ з Москви приїхав майстер Федір Леонтьєв, щоб переробити розбитий дзвін. Він додав до частин старого (172 пуди міді) 55 пудів міді й зробив новий. Та і цей дзвін тріснув. Ще один зробили з 406 пудів міді. Очевидно, і він довго не протримався. Тринадцятитонного «Мазепу» відлив у 1706 р. київський майстер Опанас Петрович.

*** Митрополит В. Ясинський не вважав гріхом робити це, бо, як він писав царю, «костел создан весь из церковного камения и кирпича от ляхов, разбираючих в Вышгороде церковь каменную св. Бориса и Глеба». Указом від 3 липня 1695 р. гетьману наказано до попередньої суми в 500 рублів додати з казни 200 рублів «на совершение церкви каменной св. верховных апостолов Петра и Павла и придела Алексея человека Божия и на иконостас в туже церковь».

**** Церква мала називу Тріохсвятительська. У 1688 р. ігумена Києво-Михайлівського монастиря Агафія писала, що «Трехсвятительская церковь стоит без глав, которые порушились».

базилікі ⁸⁸². У подібному ж дусі виконане московськими мулярами під керівництвом Й. Старцева будівництво Микільського собору, що вказує на архітектурні уподобання І. Зарудного, який запозичав до-свід за кордоном. Якщо Богоявленський собор був украй необхідний для повноцінного функціонування Києво-Могилянської колегії, де саме з 1689 р. почали читати курс богослов'я, то будівництво Микільського викликане ідеєю започаткувати фактично новітньої обителі – цей величезний красивий собор став ядром для розбудови на новому місці, недалеко від Києво-Печерської лаври, Пустинно-Миколаївського монастиря ⁸⁸³. Сюди перебралися ченці, а попереднє розташування обителі, де залишились дерев'яні споруди, стало їхнім господарським дво-рищем. Микільський собор почали будувати 7 червня 1690 р., а освя-тили у 1696 р. ⁸⁸⁴. У ті ж роки поряд була вибудована трапезна з церквою ⁸⁸⁵. На Бендерській комісії зазначалося, що І. Мазепа виді-лив на Богоявленський собор «більше ніж 200 000» золотих, а на собор «св. Миколая київського з монастирем тощо більше ніж 100 000 зол.» ⁸⁸⁶. В останньому профінансував створення великого се-миярусного іконостаса міщанин Созонт Балика ⁸⁸⁷. Ця деталь гово-рить про те, що кияни підтримували плани гетьмана і по змозі нада-вали посильні внески у справу церковного будівництва. Так, інший міщанин Петро Гудима на Подолі власним коштом збудував муро-вану Іллінську церкву ⁸⁸⁸. Можливо, саме за це того ж року І. Мазепа наділив його маєтностями ⁸⁸⁹. Хоча й припускаємо інший варіант: гетьман за якісь заслуги міщанина наділяє його селом, щоб за зібрані податки той поставив у Києві нову церкву.

Друга половина 1690-х років – активна розбудова, реставрація церков Києво-Печерської лаври. Насамперед значні кошти І. Мазепи, 20 500 дукатів ⁸⁹⁰, були вкладені в головний Успенський собор. Завдяки позолоченню семи грушоподібних бань він набув величності, боже-ственої легкості. Декоративне оздоблення поєднало його з практикою українського бароко. Гетьман подарував храму великий срібний підсвіч-ник за 2000 імперіалів, золоту чашу з Євангелієм у золотій оправі (2400 дукатів), золоту митру (3000 дукатів), а також інші прикраси ⁸⁹¹. Крім згаданого, у 1704 р. покровитель лаври профінансував оздоблення коштовними срібними бляхами вівтаря над похованням Феодосія Пе-черського ⁸⁹². Интер'єр храму було прикрашено дорогими срібними лам-падами (863 талери), які освітлювали все церковне приміщення ⁸⁹³.

Фактично річний бюджет Гетьманщини (один мільйон золотих) було вкладено І. Мазепою в побудову мурів довкола Києво-Печерської лаври ⁸⁹⁴. Вони мали оборонне призначення на випадок ворожого вторгнення. Загальна довжина муру, побудованого у формі неправильно-го десятикутника, становила 1290 метрів ⁸⁹⁵. На рівні фундаменту тов-щина муру доходила до трьох метрів *. Висоти муру сягали здебільшого

* Під мурями на глибині 7 метрів були зроблені підземні ходи заввишки 2 ме-три і завширшки 1,2 метра. Вони були облицьовані цеглою.

сім метрів. Зверху він був нешироким – 1–1,5 метра. На мурах влаштували бійниці для ведення рушничного бою, а також вежі для можливого використання гармат. Хоча такі велики затрати виправдовувалися – вмотивувалися Батурином перед Москвою військовою загрозою з боку шведів, кримчан, усе ж обрамлення Києво-Печерської лаври надало їй монументальності, грандіозності. При цьому монастирю у 1698–1701 рр. додалося чимало церковних споруд, які органічно увійшли до оборонно-мурованого комплексу. Вхід до лаври прикрашали великі Свята та Економічна брами⁸⁹⁶. Над останньою була збудована церква Всіх Святих (Всіхсвятська), яка вся своїми складовими ніби вже відірвалася від землі й здійнялася у височінь до небес, до Бога. Оформлення площин п'ятидільного храму, ліплення, оздоблення стін ставлять цю пам'ятку в ряд кращих шедеврів української архітектури доби бароко. Ніші в ізду і вийзду Економічної брами Всіхсвятської церкви прикрашали герби⁸⁹⁷ головного фундатора лаври в часи її докорінної перебудови.

I. Мазепі як «великому великого угодника Божия пр. Онуфрия любителю»⁸⁹⁸ була присвячена Онуфріївська триярусна церква-вежа. Схоже, на догоду гетьману – ктитору Києво-Печерської лаври звели тоді ж церкву-вежу в ім’я Івана Кушника (1698–1701 рр.). Усі церковні приміщення, вмонтовані у нові мури, фінансувалися з гетьманської скарбниці. У 1701 р. з цих коштів збудовано й Годинникову (або Дзигарську) вежу. На ній було встановлено годинник, виготовлений служителем лаври Петром Чернявським (прізвисько Дзигенмайстер)⁸⁹⁹. У ті ж роки було істотно реставровано Троїцьку надбрамну церкву. Не випадково, певне, вона зображена й на гравюрі Івана Мигури, який у панегіричному зображені гетьмана (1705 р.) поряд з ним показав головні храми, відроджені, відреставровані або збудовані керманичем України. Троїцька надбрамна церква у добу Мазепи отримала пишне декоративне оздоблення, стала трибанною.

Водночас з вищезгаданим будівництвом орієнтовно у 1700 р.⁹⁰⁰ у лаврі зведено кам’яну Микільську лікарняну церкву (інша назва – церква Миколая), у 1701 р.– одноповерхове * приміщення друкарні⁹⁰¹. Можливо, вони фінансувалися і не з гетьманської скарбниці, але керівництво Києво-Печерської лаври, схоже, намагалося максимально зарядити скликаних на побудову мурів майстрів, мулярів.

I. Мазепа зробив великий вклад у сумі 4000 рублів на початок будівництва лаврської дзвіниці⁹⁰². Як доповідав київському губернатору Петру Голіцину у 1720 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Йоанікій Сенютович, «за свидетельство братии того сведомых, известно, что прошлого 1707 году присланы от изменника Мазепы деньги четыре тысячи рублей на строение колокольни»⁹⁰³. З зазначеної суми «две тысячи рублей было истрачено на каменье, кирпич и известъ, тое каменье вложено в фундамент, который фундамент и тепера

* У 1700 р. священик І. Лук’янов у своїх подорожніх нотатках зафіксував, що в Києво-Печерській лаврі «делают же палату друкарню, где книги печатать».

есть»⁹⁰⁴. У зв'язку з якимось причинами (очевидно, загрозою війни та смертю архітектора Д. Аксамитова) будівництво було припинене («тогда мастера делать перестали»⁹⁰⁵). Після поразки мазепинців до нього взагалі довго не поверталися. Невикористані кошти, надані І. Мазепою, були задіяні для виготовлення цегли після пожежі у лаврі 1718 р. Частина ж їх згоріла у вирі полум'я того ж року. Будівництво Великої лаврської дзвіниці завершено лише у 1731–1744 рр.

Разом із впливовим сином його мати-ігуменя Марія Магдалина докладала чимало зусиль для розбудови Печерського жіночого монастиря. У ньому у 1701–1705 рр. на кошти гетьмана збудовано велику кам'яну Вознесенську * церкву⁹⁰⁶. Ігуменя самостійно дбала про пріст грошей для будівництва. Так, 7 жовтня 1701 р. вона продала за 1000 золотих полковому стародубському Гордію Насикевичу «двор ис садом, на клину, близ церкви святого Симеона»⁹⁰⁷, що належали померлій «панеї судьиной», яка заповіла своє майно жіночій обителі. За її правління обитель також стала справжнім центром гаптування. За вказівкою Петра I духовна обитель у 1707 р. мала бути зруйнована і перенесена на нове місце. Тоді у Києві будувалась фортеця. «Как закладана кріость,— писав автор Лизогубівського літопису,— великое людям было воздыхание и плач, понеже двори разметал, сады прекрасные вырубали и жильцам велено, где хотя жить искать. Но и самому Мазепі была скорбь не малая, понеже матир его гетманская была игуменицею в Вознесенском панянском монастырю, што который стоял был противно самой святой брамы Печерско-лаврского монастыря — також был упразднен и знесен на нижней Киев, на Подол на Житнє торжище, где церква Флора и Лавра — оная належала до того же монастыря»⁹⁰⁸.

Зруйнування Печерського дівочого монастиря додало переживань і хвилювань старенькій ігумені, якій, правдоподібно, було 86–90 літ (І. Мазепа у ті дні мав 68 років.— Авт.). Стан здоров'я її погіршився. У листі до канцлера Г. Головкіна від 2 листопада 1707 р. І. Мазепа зазначав, що «госпожа матка моя вельми болізнует и до кончины жития своего приближается»⁹⁰⁹. Очевидно, невдовзі вона й померла.

* У пом'яннику Видубицького монастиря є лист матері гетьмана про те, яким чином здійснювалося будівництво цього храму: «Року 1701, марта 17 дня. Известно твору, иж будучи игуменией монастыря Печерского девического, умыслила и взяла намерение, абы построена была церковь муровая и предреченной той святой обители Вознесения Христова на небеса; до которого святобливого дела просили их милости отцев монастыря Выдубицкого, абы позволили на грунте своем на Лыбеди цегелне ставити на уготоване цегли; речь слушную уваживши, его милость отец Варлам Страховский, игумен монастырия Выдубицкого з отцами и братиею и свои цегелне готовие для поспеху позволили; тие цегелне по зготованью материи на церковь вышрененную повинны будем благодарне монастыреве Выдубицкому отдать и отци той святой обители яко своим власним грунтом владети мают. Известно, иж ради певности, на сем писаний при печати монастырской руку подписалам. Деялося в монастыри Печерском девическом Вознесении Христова; року, місцеца и дня вышеї написанного. Марія Магдалена Мазепиная, игумения Печерская Девического и Глуховского».

У роки правління І. Мазепи також суттєво реконструйовано Михайлівський Золотоверхий монастир. До нього у 1688 – 1690 рр. було прибудовано з північного боку муріваний вівтар св. Варвари. Гетьман подарував обителі у 1699–1701 рр. срібну 32-кілограмову раку св. Варвари, красиво оформлену фруктовими гірляндами та букетами⁹¹⁰. У 1690–1695 рр. у Михайлівському Золотоверхому соборі з'являються ще дві нові бані – над жертовником та дияконником, голо-вна ж баня стає двоярусною⁹¹¹.

Завдяки соратникам гетьмана К. Мокієвському, Г. Герцику, М. Миклашевському Київ прикрасила низка чудових соборів, про які розповімо у розділі X.

Отже, фактично у час свого кермаництва І. Мазепа реалізував зі своїми однодумцями почесну місію перетворення Києва у «другий Єрусалим.» Місто сяло позолотою бань відновлених соборів. Воно вражало красою, величиною монастирів. «Райские места! – зазначав у своїх нотатках про нього московський священик Іоан Лук'янов у січні 1700 р.– ...Везде сады, винограды и по диким лесам все сады. Церквей каменных такожде в Киеве много; на Подоле строеные узоричное; тщательны лихоманы и много у них чудотворных икон (...); сердечная вера у них велия к Богу; и к нищим податливы вельми»⁹¹². Ніколи до цього Київ не мав стільки діючих церковних споруд, які були відроджені, розбудовані за невеликий проміжок часу.

Розділ X

Розбудова церков, монастирів

Поряд із великомасштабними за- вданнями відбудови Києва у 1690-х — на початку 1700-х рр. Батурина у часи правління І. Мазепи займався реалізацією й менш складних, але відповідальних планів, пов'язаних з духовним життям українсько- го люду. Саме з гетьманської столиці йшов енергійний імпульс церков- ному, монастирському будівництву в Україні. Під патронатом гетьма- на опиняються найважливіші реставраційні роботи у духовних закла- дах, закладаються фундаменти нових храмів, монастирів практично в кожному полку.

Такі орієнтири — яскраве свідчення програмної ідеології І. Мазепи як будівничого, який плекав державу, звернену до небес банями церков у очікуванні Божого благословіння. Реалії 1690-х, а потім і 1700-х років не давали можливості Гетьманщині самостійно вирішити питання набуття незалежності. Для цього у Батурина не було належних військових засобів, людських ресурсів. Саме тому центральний мотив гетьманової «Думи» — «Жалься, Боже, України, Що не вкупі маєт сыны!» Тобто І. Мазепа дуже розраховував на волю небес на користь Гетьманщини. Лише збіг обставин міг подарувати українцям волю, позбуття принизливого статусу залежності від Москви.

Звідси — пильна увага гетьмана не стільки до питань розбудови війська (хоча й цьому він надавав великого значення), як до створення на теренах Гетьманщини умов духовного наближення до Бога, сприяння церковникам у забезпеченні консолідації людності. Крім того, велика будівничча діяльність І. Мазепи на церковній ниві давала йому з боку православних беззаперечний авторитет, знімала з нього надумані анонімні звинувачення, які надсилалися до Москви, про його зраду вірі, таємні симпатії католикам тощо.

Нижче детальніше розглянемо свідчення про роль гетьмана в побудові храмів, монастирів.

Батурин. У гетьманській столиці, за документами Бендерської комісії, І. Мазепа виділив понад 20 000 золотих на побудову кам'яного Троїцького собору, 4000 золотих – на зведення мурованого храму святого Миколи (у 1708 р. ще був незакінченим), 15 000 золотих – на будівництво дерев'яних церков Воскресенської та Покрови Богородиці⁹¹³. На прохання гетьмана у 1700 р. до Батурина з Москви прислали відомого будівничого, «кам'яних споруд художника» Д. Аксамитова, який привіз із собою кіот, дві кам'яні різьблені слупи та інші дорогі деталі для новобудови⁹¹⁴ (очевидно, для збудованого Троїцького собору). За пропозицією В. Ясинського у гетьманській столиці у 1692 р. при Троїцькому соборі був поставлений особливий протоієрей – намісник київського митрополита – «перший по київському проповіднику, чести ради гетьманської, яко же и киевский первый, чести ради столицы первобытной»⁹¹⁵.

Біла Церква. 25 серпня 1706 р. гетьман разом зі своїм родичем Костянтином Мокієвським заклали у місті Микільську церкву⁹¹⁶. У 1842 р. у фундаменті північної стіни була знайдена металева пластина з написом «Во имя Отца и Сына и Святаго Духа основаниј сіѧ церкви в честь и память Святителя Христова Николая при державе Великого Государя царя и Великого князя Петра Алексеевича и благородного Иоанна Степановича Мазепы, гетмана войска Его царского пресветлого Величества, благородного раба Божьего Константина Мокіевского и основателей храму сего при святительствовании его милости отца Варлаама Ясинского – архиепископа митрополита Киевского и Галицкого и всяя России и положены суть здесь моши святых мучеников Аноима, Артемия и св. Великомученицы Варвары в лето 1706, месяца Августа дня 25»⁹¹⁷. Тобто ота вказівка на «основателей храму сего» засвідчує, що Микільську церкву у рідних місцях заснували правитель Гетьманщини та його свояк.

Дігтярі. У цьому селі поблизу Новгорода-Сіверського гетьман дав на «монастирську церкву» 15 000 золотих⁹¹⁸. Її будівництво було завершено у 1708–1709 рр.⁹¹⁹ Очевидно, храм належав до Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському, бо відомостей про обитель у Дігтярях не маємо. Але припускаємо, що її тільки започатковували. Події ж 1708–1709 рр. не дали здійснити цей задум. У Покровській церкві зберігалася чудотворна ікона Богоматері. Кіот до неї теж фінансував І. Мазепа, оскільки на ньому був зображений герб гетьмана⁹²⁰. За переказами, зверхник України молився перед іконою під час переходу на бік шведів⁹²¹. Дуже ймовірно, що саме так і було, оскільки 30 жовтня 1708 р. І. Мазепа надіслав з Дігтярів листа стародубському полковнику Івану Скоропадському про необхідність визвольної акції, спрямованої проти Москви⁹²². Руїни Покровської мурованої п'ятидільної церкви і досі височать на пагорбі правого берега Десни.

Івановське. У цьому власному селі на Курщині гетьман став ктитором церкви Петра і Павла ⁹²³.

Крупець. У цьому населеному пункті, заснованому І. Мазепою на Курщині, гетьман профінансував будівництво церкви Покрови Пресвятої Богородиці ⁹²⁴.

Мохнатин. Тут була збудована до 1692 р. церква св. Іоанна. Дуже вірогідно, що допоміг її зводити гетьман. В усякому разі на його замовлення сюди у 1692 р. виготовили дерев'яний іконостас, прикрашений гербом І. Мазепи ⁹²⁵.

Рильськ. За документами Бендерської комісії, тут збудовано за 2000 золотих, виділених гетьманом, дерев'яну церкву св. Івана Хрестителя ⁹²⁶.

Рудня. Як свідчить мідна закладна дошка ⁹²⁷, церкву в цьому селі під Ямполем збудували за підтримки українського зверхника: «Благословением Бога Отца изволением сына и поспішением св. Духа заложися храм сей во имя св. Богодуховновенных апостолов Петра и Павла коштом самого ясневельможного пана Иоанна Мазепы, гетмана войск его царского пресвітого величества и в маєтности его ж вмісті и в нашем близу Рудки. 1698 місяця мая 10 числа» ⁹²⁸.

Прачі. І. Мазепа зробив внесок на побудову великої дерев'яної сільської церкви у сумі 15 000 золотих ⁹²⁹.

Чернігів. Будівництво Троїцького собору розпочато 30 квітня 1679 р. ⁹³⁰. Як зазначалося в одному з документів, на запрошення архієпископа Лазаря Бараповича наступного року «майстра немецької породи на імя Ивана Баптиста, которого для поправы церкви пастырское до Чернигова из Литвы затягнено» ⁹³¹. Очевидно, коштів на зведення величного храму не вистачало. Через це будівництво велося мляво. Можливо, саме через це Л. Барапович негативно оцінив діяльність І. Самойловича після його падіння. Архієпископу довелося самотужки збирати кошти на Троїцький собор, він навіть подарував свій млин на потреби відповідального будівництва ⁹³². Новий гетьман по-іншому поставився до прохань архієпископа. Універсалом від 8 травня 1688 р. І. Мазепа, «уважаючи... значную скорб ясне в Богу преосвященного его милости господина отца Лазаря Бараповича... в млинах, в маєтностях его пастирской милости найдуючихся, владзи его ж пастирской милости в свіжопрошілих літех отдалених, отказуючихся тепер подуг узnanя самой слушности, приворочаем до катедре архієпископии черніговской млини все, в бистрику на реці Реті стоячии, именно млин Гациков, млин Гаврилов, млин Головнин, позволяючи з них туо же знou части пожитков всяких брати на паstryя его милости, яко и прежде збиралося» ⁹³³. Відібраав гетьман на користь Л. Бараповича кілька млинів і у старшин, які за певних обставин ними заволоділи ⁹³⁴. Правитель Гетьманщини також виділив на закінчення Троїцького собору 10 000 золотих ⁹³⁵. У 1805 р. на його західному підбаннику зафарбували напис, який свідчив про фундатора

та рік зведення монастирської споруди: «Совершился року 1695 при державе великороджавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея Великая и Малая и Белая России самодержцов, в патриаршестве же великого господина святейшего Адриана патриарха московского всея Руси, самодержащу престол архиепископии Черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосию Углицкому, коштом ясновельможного его милости пана Иоанна Мазепы, гетмана войск их царского пресветлого величества запорожского, усердным же тщением и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Кршоновича»⁹³⁶. Головному ктитору храму був присвячений намальований при вході праворуч образ Іоанна Предтечі, святого патрона І. Мазепи. На думку мистецтвознавця А. Адруга, за тодішньою традицією автор малювання міг зобразити гетьмана у вигляді святого⁹³⁷. Справді, деякі портрети І. Мазепи, зокрема з літопису С. Величка та інші, чимось схожі з цим зображенням. Того ж року після освячення собору (12 травня 1695 р.), правдоподібно 20 липня⁹³⁸, до нього перенесено з Іллінської церкви чудотворну ікону Іллінської Богоматері. За згадкою літописця С. Величка, «гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли його від зліденної гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів... і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокованій кіот пречистої Богоматері в Чернігівському Святої Троїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Кршонович, ігumen тодішньої обителі тієї Троїцької, візаючи гетьману подяку, написав дедикацію»⁹³⁹. Подякував І. Мазепі за цей коштовний витвір мистецтва і Данило Туптало у книзі «Руно Орошенное» (1696 р.). На срібній шаті, заввишки 350 см та завширшки 158 см⁹⁴⁰, внизу розміщено герб гетьмана, його ознаки сильної влади: гармати, бочки з порохом, ядра, рушниці, списи, козацькі клейноди. Дослідники припускають, що автором ескізу шаті міг бути Л. Кршонович, а виконавцем – один із досвідчених золотарів київського художнього осередку⁹⁴¹.

За документацією Бендерської комісії, гетьман фінансував також будівництво в Чернігові дерев'яної церкви св. Івана Євангеліста з вівтарем – дав на їх зведення «понад 5000 золотих»⁹⁴². 10 тисяч золотих він виділив на віднову Борисоглібського кафедрального монастиря⁹⁴³. За ці кошти, очевидно, були споруджені трапезна з двобанним храмом Всіх Святих⁹⁴⁴ та з'єднані з ними дзвіниця з іншою церквою. Як зазначалось у книзі «Зерцало от писания Божественного», виданій у 1705 р. і присвячений І. Мазепі, завдяки турботам гетьмана у монастирі зробили «дзвонницу, на ней же церковь Божественная по именем патрона Велможности Вашой святого Иоанна Предтечи»⁹⁴⁵.

Під час реставрації історичної пам'ятки у 1952–1954 рр. реставратори знайшли у ній керамічну закладну дошку розміром 51 × 58 см з написом: «Сей храм создан Божим благословением и предшедшим даянием и иждивением от ясневельможного пана Иоанна Мазепы славного войск Российской гетмана. Над тисяча в симсотном року здать начася и втором поспиществом Божим скончася»⁹⁴⁶. Отже, зі змісту цього тексту випливає, що церкву Іоанна Предтечі завершили будувати у 1702 р. На закладній дошці, у центрі якої зображене герб гетьмана, обрамлений рослинним орнаментом, під хрестом бачимо велику цифру 63. Вона означає, що у 1702 р. І. Мазепі виповнилося 63 роки, бо він народився у 1639 р.

На замовлення гетьмана майстер з Аугсбурга (Південна Німеччина) Філіп Дрентвett на початку 1700-х рр. виготовив срібні царські врата для Борисоглібського собору⁹⁴⁷. Поряд із зображеннями на них фігур евангелістів, а також вітчизняних святих Бориса та Гліба, унизу коштовної пам'ятки викарбуваний герб І. Мазепи. На відливу царських врат (розміри їх 266 × 21 см) пішло 56 кг срібла⁹⁴⁸. На думку дослідниці О. Травкіної, автором проекта рисунка цінної речі був відомий український гравер Олександр Тарасевич, який, за деякими відомостями, навчався в Аугсбурзі⁹⁴⁹, а відтак знову тамешніх майстрів і міг дати пораду гетьману, кому зробити замовлення.

Очевидно, на виділені кошти гетьмана була проведена часткова реконструкція Борисоглібського собору. Його зображення на титулі книги «Алфавит собранный рифмами сложенный» І. Максимовича показує, що вгорі на ньому додатково встановлені дві невеликі бані⁹⁵⁰. Таким чином у добу Мазепи храм став п'ятибанним, типовим для доби бароко.

І. Мазепа також фінансував виготовлення іконостаса для Введенської трапезної церкви Троїцько-Іллінського монастиря. Майстри зобразили на ньому герб ктитора⁹⁵¹.

У 1690-х роках істотно реконструйовано П'ятницьку церкву⁹⁵². На думку дослідників, ця робота проводилася під керівництвом архітектора І. Зарудного: храм отримав на східній та західній стінах складної форми барокові фронтони, баня стала багатоярусною⁹⁵³. На фронтоні церкви зі східного боку у 1690-х рр. був викарбуваний герб І. Мазепи⁹⁵⁴, що прямо вказує на участь гетьмана у справі її поновлення.

Глухів. Інокині бідного Глухівського дівочого монастиря вирішили поліпшити своє становище підпорядкуванням Києво-Печерському жіночому монастирю. В універсалі І. Мазепи від 12 лютого 1688 р. вони вже представлені як «законници под завіданем ку правленем превелебной в Бози его ми[стоївой] госпожі Магдалины Марии»⁹⁵⁵. Мати гетьмана сприяла розширенню земельних володінь обителі⁹⁵⁶. Подбала вона й про переселення черниць на нове місце. У зверненні

до патріарха Адріана ігуменя зазначала, що монастир «на місці мяtekном, среди торжища, и дворами обселен корчевными, еще велие бідство и ко гріху соблазны живущим там монахиням бывает»⁹⁵⁷. Марія Магдалина, порадившись із гетьманом І. Мазепою та митрополитом В. Ясинським, запропонувала у 1692 р. облаштувати обитель довкола новозбудованої Успенської церкви, яку «построил и всем украсил своим иждивением войска Запорожского обоих стран Днепра сын ея, игумении, гетман Иоанн Стефанович Мазепа»⁹⁵⁸. За відповідними підтвердженнями грамотами вона їздila до Москви⁹⁵⁹. Невдовзі завдяки зусиллям матері й сина для черниць були збудовані келії. Прочанин Леонтій Лук'янов, зайшовши 1700 р. у Глахів, у своїх подорожніх нотатках відзначив, що тамтешній «девичий монастыр предiven зело»⁹⁶⁰.

Переяслав. У 1695 р. тут закладено фундамент Вознесенського собору⁹⁶¹. Водночас гетьман І. Мазепа надіслав до Москви патріарху Адріану листа з проханням висвятити Йоасафа Кроковського єпископом Переяславським⁹⁶², який мав бути помічником Варлаама Ясинського. Фактично з того часу розпочалась підготовка до відродження давньої Переяславської єпископії. У 1700 р. зведення Вознесенського собору було завершено. За документами Бендерської комісії, гетьман надав на це будівництво та облаштування єпископської кафедри «більше ніж 300 000 золотих»⁹⁶³. Очевидно, на ці кошти також поставлено у 1703 р. у новому соборі розкішний іконостас⁹⁶⁴. Ктитор у ті роки зробив й інші важливі подарунки єпископії. «Сие Евангелие,— залишився у ньому дарчий запис,— справлялося коштом и накладом Его Царского Пресвітлаго Величества войска Запорожского Гетмана и славного чину святаго Апостола Андрея Кавалера Иоанна Мазепы. Року 1701 июня в 1 день. Ділал иноземец Георгий Фрибуг вісу серебра двенадцать фунтов, пробы четырнадцатой»⁹⁶⁵. Зробила дар єпископії й мати гетьмана Марія Магдалина — подарувала вишиту золотом та сріблом єпитрахиль з написом: «Року 1700 місяца семтембрія 16 дня. Всечестная... игумения Мария Магдалина справила»⁹⁶⁶. Універсалом І. Мазепи від 4 лютого 1701 р. Переяславському монастиреві, де була облаштована резиденція єпископа, було надано село Мацьківку, Терехтемирівський перевіз та угіддя⁹⁶⁷. У цьому документі гетьман повідомляє про висвячення єпископом переяславським Захарія Корниловича, який «вознесен быти до храму церкви престолной свято Вознесенской коштом нашим в городі Переяславлі воздвиженной и сооруженной»⁹⁶⁸. За іншим універсалом монастир отримав село Сошники⁹⁶⁹. Ще одним універсалом від 27 серпня 1701 р. Переяславській кафедрі були підпорядковані Терехтемирівський та Канівський монастири з усіма належними їм угіддями, селами, лісами, озерами⁹⁷⁰.

Любеч. Тут завдяки турботам гетьмана та наданим фінансам (про це зазначалося на Бендерській комісії⁹⁷¹) було відновлено давній мо-

настир. Відповідний дозвіл «честным отцам иеродиакону Ионе Можиевскому и монаху Иннокентию Щирскому на иноческое уединение житие» дав своїм універсалом від 1 лютого 1694 р. I. Мазепа, «позволяючи оним при том пустинножительнем mestzu подуг побожного своего умыслу мешкати, в чем абы им ниоткого надіялася перешкода міти хотем и приказуем»⁹⁷².

Ченці почали будувати монастир за кілометр від давньої Антоніївої печери на горі Монастирище⁹⁷³. Уже під кінець 1694 р. зусиллями їх та будівельників було зведено та освячено дерев'яний храм в ім'я Воскресіння Христового⁹⁷⁴. Головну роль у розбудові монастиря відіграв I. Щирський, який заробляв гроші на обитель, виконуючи відповідальні замовлення впливової української старшини. Так, гравюру ікони Любецької Богородиці він зробив на прохання Переяславського полковника I. Мировича. Під зображенням матері Христа і герба Мировичів є віршовані рядки, написані гравером. У них він прославляє Богородицю образами з гербової символіки полковника:

«Серда едина Богу свойственно се знати
Но всегда в сердце с Богом зрися его Богоматерь
Красные вертограда явно показала
Боже его же дерши... призывала.
Стрела в сердцу впоена яко жезл процветает
Аронов и сие известно являет
Же Мировичи в славе будут процветати
Серда всех врагов своих сю поражати»⁹⁷⁵.

Найзначнішим же замовником ченця-гравера був I. Мазепа.

I. Щирський проілюстрував панегірик П. Орлика «Hippotenes Sarmaski», написаний у 1698 р. на одруження племінника гетьмана I. Обидовського з Ганною Кочубеї⁹⁷⁶. Гравюру з образом пр. Онуфрія художник присвятив I. Мазепі як «великому великого угодника Божия пр. Онуфрия любителю, и любов свою воздвиженным во память его на стінах Лавры Печерской храмом известившему»⁹⁷⁷ (гетьман фінансував побудову Онуфріївської церкви.— Абт.). Крім того, за три верстви від Любеча I. Щирський заснував скит пр. Онуфрія⁹⁷⁸.

I. Мазепа ще у 1690-х рр. подарував монастирю слобідку Коломийця, любецьке передмістя Каплицю⁹⁷⁹. Універсалом від 2 березня 1704 р. гетьман, «міючи всеусердную нашу горливость и тщаливое з побожности християнской облікованное попечение и у розширеню святой благочестий, яко инишь святый обыватели, абы в них всегда не уставала безкровная запас гетмана и все Войско Запорожское приносится офира, гетманскими нашими подпомагаем суплментами, так и на сей новореставрованный преподобного отца Антония Печерского монастир Любецкий тих же причин на прошение велебного отца Иннокентия Щирского, стройтеля оного ж, для подпоможения скудостей монастирских надаем село Кукарі недалеко от того монастиря будучое зо всіми до его принадлежними кгрунтами и угодиями»⁹⁸⁰.

Завдяки благодійництву І. Мазепи, старшин з його оточення у 1701 р. у монастирі освячено муровану Воскресенську церкву⁹⁸¹, до якої була повернута старовинна ікона, відновлена І. Щирським. Про це, зокрема, йдеться у грамоті митрополита В. Ясинського. «В Любецьком монастыре заново уже сооружена и совершена церков, — зазначається в ній, — отпускаемо из Киева велебного отца Инокентия Щирского, яко усердного и тщательного того месца строителя, который старался прилежно икону чудотворную Пресвятої Девы Богородицы Любецкую отновити и благолепно со трудолюбия своего украсити: простует теды з тою иконою в монастырь Любецкий ж в лето 1701 авгуستа 1 дня...»⁹⁸².

У кінці XVII ст. І. Щирський став ігуменом обителі, яку завдяки І. Мазепі та іншим численним покровителям розбудував.

Запорозька Січ. У 1693 р. тут був збудований Покровський храм⁹⁸³. І. Мазепа давав на його будівництво гроші, прислав столлярних майстрів, забезпечував їх продовольством⁹⁸⁴. 13 лютого 1693 р. у Запорозьку Січ прибув племінник гетьмана, господар Гадяцького замку Степан Трощинський, який привіз для Покровської церкви іконостас⁹⁸⁵. Його вроночисто встановили у храмі. Кошовий Василь Кузьменко 26 лютого 1693 р. написав подяку І. Мазепі: «Истинный знак ціломудрия велможности вашей в том есть всему світу явный или всем, что Господу всіх Творцу и Богу нашему благоприятно и всему християнскому роду пожиточно и благодарно то самовластием благое дело душеполезное охотно вельможность ваша исправляет под их державою пресветлых монархов наших в двух містях святих изобилно сияет слава ваша, которую за щасливый свой регимент через украшение церквей Божиих нескончаемые во вічные роды себі одержали, истину рекши, имянно во втором Иеросалимі в богоспасаемом граді Киеві в святой чудотворной лаврі Киевопечерской на главі дома Успенния Преблагословенныя Діви Марии украшение во славу неизреченное яснозрительное от злата оказывается, потом же здісь у нас славного войска запорожского низового в Січи на благословенном и святом місті также проуїгаєт слава вельможности вашей вічная, когда что належало ко хвалі Божій по вашему обіщанию нам войску запорожскому через нарочного своего посланного Степана Трощинского прислали в церков Покрова Пресвятыя Богородицы святыню образы, полной олтарь и помошюю Божию на славу его святую у нас в Січы построенню церковь украсив и в ней славу пред новими иконами и честь достойную Господеви воздав и урадувався смотря на иконное украшение, за то все мы товариство запорожское низовое многократно купно милости вашей, благодітелю нашему, зело благодарствуем»⁹⁸⁶.

Новобогородицьк. У цьому місті, збудованому в серпні 1688 р. козаками під керівництвом І. Мазепи, зведені дерев'яну церкву в ім'я Пресвятої Богородиці⁹⁸⁷.

Кам'янський Успенський монастир. Обитель започаткована у 1687 р., коли був збудований старцем Йоною Болховським* дерев'яний собор Пресвятої Богородиці⁹⁸⁸. Перший офіційний універсал духовному закладу видав у грудні 1687 р. I. Мазепа. «Абы як в иных обителях, так и на том новом місцу хвала Божая розширилася,— значалося у ньому,— и оная обител святая в большую свою оздобу помножатися могла»⁹⁸⁹. Згідно з першим універсалом новоутворений монастирський заклад отримав землі, сіножаті. У 1691 р. гетьман, «тот монастир ховаючи в нашем особливом призрінї», наділив його «селом, прозываемым Сушаны из млином о трех колах на реці Снові»⁹⁹⁰. У наступні роки обитель отримала право на осадження села Шумилівка⁹⁹¹, на млин на річці Трубіж, землі ченців були звільнені від сплати дъогтьової повинності⁹⁹². Гетьман також давав кошти на монастир⁹⁹³. Очевидно, саме за них був збудований дерев'яний храм св. Предтечи з трапезною⁹⁹⁴. На іконі Успіння Пресвятої Богородиці, замовленій ігуменом Гедеоном у 1716 р., було зображене I. Мазепу як ктитора обителі. За доносом про це у 1737–1739 рр. проводилося слідство⁹⁹⁵, допити тих, хто знат гетьмана. Зрештою, сенат визнав, що серед осіб, які були зображені на іконі, поміщено й образ I. Мазепи⁹⁹⁶. На щастя, нікого жорстоко не покарано, оскільки, як пересвідчилися слідчі, Гедеон, художник та інші причетні до цієї справи померли.

Прилуцький Густинський монастир. Щороку на цю обитель за 22 роки свого правління гетьман надавав 500 золотих⁹⁹⁷. Крім того, він виділив 10 тисяч золотих на побудову трапезної церкви монастиря⁹⁹⁸. За описом обителі, зробленим ієромонахом Мелетієм та ієродияконом Арефою у 1766 р., «другую церков каменную во имя Успения Богоматере и при ней трапезу, келарню и другую трапезу малую з сенми, каменные же, и поварню и хлебню, каменные же, и лиох для содержания варива огородного и хлеба сооружил гетман Иоанн Мазепа»⁹⁹⁹. Універсалом гетьмана від 9 жовтня 1687 р. монастирю надано право володіти селом Дейманівкою, кількома млинами¹⁰⁰⁰. Згодом за обителлю I. Мазепа закріпив Переяславський млин¹⁰⁰¹ та хутір Переяславський¹⁰⁰².

Макошинський Миколаївський монастир. Універсалом гетьмана від 19 грудня 1687 р. обителі надані млини Грицьків (на Сосницькій греблі), Василів (у селі Вербі) та перевіз через Десну у Макошині¹⁰⁰³. На Бендерській комісії зазначено, що I. Мазепа профінансував будівництво собору св. Миколая та загалом монастир на суму понад 20 000 золотих¹⁰⁰⁴.

Домніцький Різдвищно-Богородицький монастир. Він заснований I. Мазепою на початку 1690-х рр. і відкритий 1696 р.¹⁰⁰⁵ Як дізнаємося з універсалу, «иж мы, гетман, с побожности нашей христианской на mestzu, прозываемом Думница, в полку Черниговском,

* Йона Болховський почав будувати церкву в 1681 р.

противо места Березной лежачом, на котором появился чудовиный Пресвятыя Богородицы образ и многим подает людям исцеления, власным своим коштом постановивши церковь во имя Рождества Пресвятыя Богородицы, из самого фундаменту построивши монастырь, яко для спасения своего до той обители купилисмо млын, поля и сеножати и займища околого того места лежачии»¹⁰⁰⁶. У 1700 р. I. Мазепа надав можливість ченцям побудувати млин на річці Тятіві¹⁰⁰⁷. У володіння монастиря 13 травня 1700 р. перейшло село Дурні¹⁰⁰⁸, а 5 червня того ж року – локністенські озера¹⁰⁰⁹.

Максаківський Спаський монастир. У 1689 р., 12 листопада, гетьман наказав менському сотнику повернути землі, захоплені в обителі¹⁰¹⁰. Турбувався гетьман і про те, щоб місцева влада не втручалася у життя ченців, що позначалося на фінансовому стані монастиря. 13 листопада 1689 р. він знову надіслав сурового листа менському керівництву: «Прекладал пред нами суплику превелебный в Богу отец Герман Кердановский, игумен монастыря Максаковского, на вас в том особ скаржаочися, же вы не знати, откиль взявш смилость тую непотребную, ездячи в села их важитеся судит людей их и здирства хоть за малую якую справу з людій чинити, также перед шлюбством куници брати и мужиков в козаки вписовати, на що вам ни од кого жадного позволеня не было. За чим приказуем пилно, абысте перестали болшатых пересудов, нехай люде судяте перед тым, – перед ким им належить, также и куницу перешлюбную до своего монастыра нехай отдают; козакив зась больше не вписовати и тые теперь вписаннне нехай роблять монастыреви свою повинностъ»¹⁰¹¹. У 1700 р. передав монастиреві село Максаки, яке, хоч за універсалом I. Самойловича і належало обителі, але його селяни не віддавали «послушенство» духовному закладу¹⁰¹². Крім цього, гетьман універсалом від 12 травня 1705 р. закріпив за ченцями Лазницьке озеро¹⁰¹³ та заборонив мешканцям Хибалівки Ніжинського полку ловити рибу в ньому¹⁰¹⁴.

Лубенський Мгарський монастир. У 1684–1687 рр. за ктиторства I. Самойловича в основному закінчено основні роботи в обителі на муруванні собору Всемилостивого Спаса¹⁰¹⁵. I. Мазепа допоміг ченцям завершити опоряджуvalні роботи, встановлення бань, забезпечити художнє оформлення новобудови. Фактично своїм першим ктиторським наданням 12 вересня 1687 р. у сумі 500 золотих¹⁰¹⁶ на цей собор він започаткував свою меценатську діяльність. Як повідомляє монастирський літопис, наступного року I. Мазепа як «повторний ктитор святої нашої обителі», «докінчуочи муровану церкву, будучи на те докінчення нам допомічним, дав нам грошей талярів сто»¹⁰¹⁷. Крім того, гетьман «блляхи дав білого заліза на побиття церкви тридцять і п'ять фас. Бляхніреві на вибиття тридцяти п'яти фас, по десятку золотих од фаси, дав ясновельможний добродій золотих триста п'ятдесяти»¹⁰¹⁸. Новий правитель Гетьманщини взяв під свою опіку й оформлення храму. Він уклав з цього приводу 14 грудня

1689 р. угоду з лубенським малярем Йосипом Івановичем: «До хвали і слави всемогутнього, вседійного і всездійснювального Бога, у Тройці славленого до оздоби божественного храму, його церкви святого Спаса монастиря Мгарського на вималювання і визолочення цілого Десуса, який роботою сницарською є виставлений, з'єднав і умовив договором ясновельможний його милість пан Іван Мазепа, гетьман їхньої царської пресвітлої величності війська Запорозького, майстра Йосипа Івановича, обивателя лубенського, котрий береться, скільки способу, сили та вміlostі його стане, в ремеслі своєму старатися, аби як найоздобніше і якнайдосконаліше те діло було виставлено, показано, а фарба всіляка до закінчення діла того маляра повинна бути, тільки золото і срібло панське мають піти, а за його працею з його челяддю, обіцяє його милість повне задоволення, а саме таке:

Готових грошей — золотих дві тисячі; муки житньої — мірок десять; пшеничної — мірок три; гречаної муки — три мішки; пшона — осьмачок п'ятнадцять; круп гречаних — осьмачок шість; гороху — осьмачок шість; солі — кулей три; риби в'яленої — голів п'ять, а просольної — бочок три; сім'я конопляного — чотири осьмачки; маку — три четверики; яловиць — десять, а баранів — сорок; сала — пудів п'ятнадцять, а полтей солонини із кістками — двадцять; масла — фасок три, а сиру — діжок три великих; солодів — чотири і хмелю до нього і проса, як звичайно; горілки простої — тисяча кварт; меду прісного — чотири пуди; лою на свічки — каменей вісім; капусти — кадубів два і буряків та огірків по стільки ж; каруку — півкаменя і обрізків, скільки буде потрібно; полотна простого — шістдесят ліктів, а біцького — двадцять; камінь воску, камінь жил; цибулі — вінків тридцять; часнику — десять, сукна тонкого обіцяє його милість після закінчення тієї роботи на сукно»¹⁰¹⁹.

Хоча за деякими джерелами новий собор освячено у 1694 р.¹⁰²⁰, насправді ця подія відбулася раніше. За літописом С. Величка, у 1691 р. «вже восени, в заморозки, був гетьман з генеральною старшиною у Мгарському Лубенському монастирі, оглядаючи там закінчену тоді велику муровану церкву Преображення Господнього»¹⁰²¹. Наступного року Варлаам Ясинський, «об'їжджуючи всю свою малоросійську епархію з київськими ігуменами і своїми консисторами, був у всіх малоросійських полках та монастирях і, навідавши в цей-таки час Мгарський Лубенський монастир, освятив у ньому великим освяченням новозбудовану велику муровану церкву Преображення Господнього»¹⁰²². Можливо, однією з причин великої уваги І. Мазепи та В. Ясинського до цієї обителі було те, що сюди у 1678 р. чигиринський ієромонах Макарій Русинович перевіз із Чигирина прах соратника П. Дорошенка, митрополита Йосипа Тукальського-Нелюбича, у якого був духовником¹⁰²³. Померлого знали та шанували і гетьман, і новий митрополит. В. Ясинський був автором епітафії¹⁰²⁴ на надгробку Й. Тукальського-Нелюбича, мощі якого перенесли до нового храму.

У 1688–1689 рр. за допомоги українського генералітету та полкових старшин у Мгарському монастирі зведено надбрамну дерев'яну церкву архістратига Михаїла і Гавриїла. І. Мазепа теж був причетним до завершальних робіт на зведені цього храму. Він уклав угоду з майстром «сніцарського діла» Василем Андрійвим і заплатив йому 250 золотих¹⁰²⁵. Після виконання сніцарських робіт 31 жовтня 1692 р. І. Мазепа уклав угоду із згадуваним вище майстром малярським Йосипом Івановичем на малювання образів у збудованій церкві. Художник та його артіль мали отримати 300 золотих та продукти¹⁰²⁶. Монастирський літописець підсумував діяльність гетьмана до 1695 р.– «Мгарської обителі церкву доброліпного Преображення Господнього муріваний дерев'яну церкву святого архістратига Михаїла, що стоїть на муріваний брамі, прикрасив іконами»¹⁰²⁷.

24 червня 1693 р. у Лубенському Мгарському монастирі згоріла церква Діви Марії з трапезною¹⁰²⁸. Делегація ченців, очолована ігуменом, поїхала у Батурина до гетьмана, «молячи його, хай помилує в останній убогості та нестатках сущих і хай збудує заради вічного свого спасіння трапезу»¹⁰²⁹. Слова приїжджих розчулили керманиця України. Він «пообіцяв замість дерев'яної згорілої трапези спорудити своїм коштом муріваний»¹⁰³⁰. За документами Бендерської комісії, на це будівництво гетьман направив «понад 8000 золотих»¹⁰³¹. Спочатку він виділив кошти на виготовлення цегли¹⁰³². У 1695 р., як повідомляє літопис, гетьман «повелів: хай буде закладена в теперішнє літо трапеза і прислав Яна Баптисту, німця, майстра кам'яних діл, умовленого за дві з половиною тисячі золотих грошей на мурівне діло трапезне»¹⁰³³. 18 липня був закладений фундамент. У нього поклали камінь з написом, що «при щасливому пануванні раба Божого, яновельможного пана Івана Стефановича Мазепи, гетьмана їхньої царської пресвітлої величності військ Запорозьких обох боків Дніпра, ктитора святої цієї обителі, його ж коштом та накладом церква ця Благовіщення пресвятої Богородиці і трапеза з фундаменту закладена є»¹⁰³⁴. Того ж року були вимуровані стіни церковного приміщення до перших вікон. Наступного року – вище других вікон. У 1697–1699 рр. роботи припинилися, бо гетьман спрямував усі свої зусилля на відбудову Казикермена і Тавані. Крім того, через неврожай хліба виникли проблеми із забезпеченням будівельників продовольством. До того ж, у 1700 р. помер Іван Баптист¹⁰³⁵. Новий майстер Атанасій Пирятинський, найнятий гетьманом у 1701 р. за 500 золотих, 4 липня «копулу олтарну засклепив, а на завтрашній день, липня 5-го, на преподобного Атанасія Атонського, олтар трапезний з половиною трапезної церкви до основи чи фундаменту розвалився»¹⁰³⁶. Оскільки в актах Бендерської комісії згадується фінансовий внесок на побудову трапезної церкви значно більший, ніж

фігурує у згаданих вище угодах, то треба думати, що вона на початку 1700-х років була все-таки докінчена.

Миколаївський Красногірський Гадяцький монастир. Універсалом від 17 листопада 1687 р. гетьман надав обителі село Будища з усіма землями та маєтностями¹⁰³⁷. Універсалом від 23 серпня 1693 р. І. Мазепа додав до вищезгаданого села Книшівку¹⁰³⁸. З червня 1697 р. ченці обителі отримали від гетьмана перевіз на річці Пслі¹⁰³⁹.

Вознесенський і Петропавлівський монастири під Мошнами. У травні 1708 р. гетьман підписав універсал-привілей на відновлення двох монастирських закладів. Згідно з цим документом дозволялось казнодію та консистору київського митрополита Товії Петрашку, «строїтелеви и игуменови монастырей мошенских, тое святое мошногорское містце реставровати, обновляти и от древнего запустінія, елико мощно, к помноженю хвалы Божой воздвигати»¹⁰⁴⁰. І. Мазепа надав обителям ліса, поля, «част войсковую в двух каменях млыва на реці Мошні»¹⁰⁴¹. Очевидно, це питання було узгоджене з власницею Мошн Анною Дольською¹⁰⁴², приятелькою гетьмана. У документах за 1720 р. згадується Петропавлівська церква як новозбудована¹⁰⁴³. Польська влада не дозволила розбудовувати біля неї обитель¹⁰⁴⁴.

Корсунський Онуфріївський монастир. У зв'язку з присутністю українського війська на Правобережній Україні там створюються умови для відродження колишніх монастирських закладів, які після часів Рүни, згино населення з нейтральної території при І. Самойловичу, занепали. Універсалом від 1 жовтня 1707 р. гетьман підтверджив ігуменові Пустинно-Корсунського монастиря Гедеону Вольському давні надання гетьмана Сагайдачного, полковника Г. Гуляницького, а також узаконив за обителлю нові ґрунти, ліси, млини¹⁰⁴⁵.

Золотоніський монастир. Гетьманським універсалом від 21 січня 1688 р. обителі надане сільце Слобідка Слюзчина з прилеглими землями, лісами та луками¹⁰⁴⁶. І. Мазепа при цьому називає духовний заклад, очолюваний ігуменом Йосипом Григоровичем, декілька разів «монастирець», що засвідчує його недавнє виникнення.

Ніжинський монастир Різдва Пресвятої Богородиці. 18 грудня 1687 р. гетьман повідомив війта та мешканців Талалаївки: «...Иж вас в послушенство превелебном в Богу господину отцу игумену монастыра Ніжинского оддалисмо, зачим, приказуем вам пилно сим листом нашим, abyсте до того монастыра всякое послушенство и належитую повинност оддавали без жадное sperеки и одмови, бо ежели нам учинится відомо з донесеня его ж превелебного отца игумена того монастыра, что вы будете спречными и не хотітимете оддавати послушенство, то відайте, же мы вам болшый тяжар, яко на покаране упорным нашлемо»¹⁰⁴⁷. 17 березня 1688 р. І. Мазепа на

прохання ігумена Каліста Козловського надав обителі «селце Мылники в ключу Ніжинском над рікою Острем лежаче для уставичної в молитвах щоденних хвалы Божой и для вспартья нужд монастырских»¹⁰⁴⁸. Крім того, універсалом від 20 вересня 1690 р. монастирю надано право «на ріці, прозываемой Пулка, ново заняты греблю и на ней фундовати млыны»¹⁰⁴⁹.

Ніжинський Благовіщенський монастир. Як свідчив генеральний суддя Михайло Забіла, село Мильники І. Мазепа «з набожества своєго отдал покойному Стефану Яворському на помощь для устроения обители Благовещенской, где ныне монастырь заведен в Нежине с таковым договором — покамест совсем достроится Нежинский монастырь, потом бы онай деревни люде в работизне вспомоществовали»¹⁰⁵⁰.

Батуринський Крупицький монастир. Гетьман у 1691 р. подбав про передачу в духовний заклад мощей великомучениці Варвари¹⁰⁵¹. У монастирі були поховані діти та дружина І. Мазепи. У роки ігуменства Гедеона Одорського обитель отримала гетьманський універсал, за яким їй підтверджено надання сіл Обмачева, Озаричів, Хаялова, Коронецького, Спаського Поля, хуторів, слобідок Цетовщина, Заболотов, Любітов з перевозами, сіножатями, лісами, озерами, млинами¹⁰⁵².

Кирилівський монастир. Відомий універсал гетьмана про надання обителі 7 озер¹⁰⁵³. Очевидно, були й інші, які сприяли тому, що монастир, за висновком його дослідниці Т. Кілессо, став за багатством і значенням другим в Україні¹⁰⁵⁴. І. Мазепа виділив на віднову «церкви монастиря св. Кирила за Києвом більше ніж 10 000 золотих»¹⁰⁵⁵. Довкола великого купола храму були зведені чотири гранчасті куполи, крім цього, виготовлено багатоярусний різьблений із липи іконостас¹⁰⁵⁶.

Межигірський монастир. За правління І. Мазепи у кінці XVII ст. обитель мала 18 сіл і містечок, хуторів, островів і пустошей, мідних копадень¹⁰⁵⁷. Гетьман універсалами від 9 лютого 1688 р. та особливо від 6 лютого 1689 р. впорядкував попередні надання та закріпив за монастирем Вишгород, Петрівці, Мощани, Холм, Демидово та інші населені пункти¹⁰⁵⁸. Важливою є згадка на Бендерській комісії про те, що керманич України профінансував будівництво вівтаря обителі на суму 10 000 золотих¹⁰⁵⁹.

Бахмацький монастир. За документами Бендерської комісії гетьман сприяв відновленню обителі та побудові її головного храму¹⁰⁶⁰. Можливо, у цьому повідомленні йдеться про собор Вознесіння Господнього, збудований у Бахмачі в 1707 р.¹⁰⁶¹.

Петропавлівський монастир. У 1687 р. гетьман надав обителі Ротівку, у 1692 р.— слобідку Бородавку, подбав у 1703 р. про передачу захопленого у ченців млина¹⁰⁶².

Канівський монастир. Відновлений у 1701 р.¹⁰⁶³.

Ірданський монастир. Відновлений у 1706 р.¹⁰⁶⁴.

Чигиринський монастир. Відновлений у 1708 р.¹⁰⁶⁵.

Маньківський монастир. Відновлений у 1708–1709 рр.¹⁰⁶⁶.

Данилівський монастир. Заснований у 1699 р.¹⁰⁶⁷.

Жаботинський монастир. Заснований у 1706 р.¹⁰⁶⁸.

У роки правління І. Мазепи більшість монастирів отримали у володіння додаткові села, інші – впорядкували-узаконили свої попереодні надання. Причому останні фактично повернули у своє розпорядження ті маєтності, якими за попередніх гетьманів розпорядждалася на свій розсуд військова влада. Це сприяло зростанню достатків обителей, а відтак і будівництву, реставрації церков, монастирських прилаштувань. Доба Мазепи – це доба енергійної відбудови, відновлення монастирів, які демонстрували розквіт православної віри, зміцнення їх інституцій.

Розділ XI

ЗА ПРИКЛАДОМ ПАТРОНА

Духовні ідеали оточення І. Мазепи

були тісно пов'язані з вірою у Христа, православ'ям. Земне існування воно вважало важливим, але скроминущим етапом буття, а тому, навіть маючи пристойні статки, жило в тіснуватих скромних кам'яницях, грубих дерев'яних маєтках, не дуже переймаючись їхньою красою, вишуканістю. Головним було прийти на суд Божий із почуттям виконаного обов'язку перед церквою, православними, батьківською землею. Час І. Мазепи не залишив нам ознак старшинського змагання в побудові розкішних палаців, маєтностей. Найближчі соратники гетьмана набуті на урядах кошти здебільшого спрямовували на зведення, ремонт дорогих храмів, підтримку монастирів.

Великомасштабна будівнича діяльність І. Мазепи була позитивним прикладом для його старшинського оточення. Гетьманська творча енергія надихнула і його соратників на подібні духовні справи. Як правило, старшина, замовляючи те чи інше будівництво, орієнтувалася на бачені нею зразки. Стиль мазепинської доби у будівництві – це насичення України різноманітними за формою, типом побудов споруд¹⁰⁶⁹, при зведенні яких домінували традиції народної дерев'яної архітектури, відроджені композиційні структури храмів Київської Русі, новаційні елементи західноєвропейського бароко¹⁰⁷⁰. При цьому в будівництві нових церков панував метод не сліпого копіювання взірців, а швидше комбінаторики їхніх кращих елементів¹⁰⁷¹. Усе це надавало збудованим спорудам своєрідного національного характеру.

Красномовним прикладом того, як усе це здійснювалося на практиці, є угода глухівської старшини з керівником будівельної артілі Матвієм Єфимовим:

«Року 1692 місяця октовория 24 дня. Контракт з каменщиком п. Матвієм Ефимовичом учинений на мурованне церкви святого архистратига Михаїла в Глухові: широта и долгота тої церкви, так самое середини или капули, якож теж в олтарі и преділех обоих боков, таковая маєти и таковим подобием, як церков святителя Христова Николая, новомуруючаяся в Стародубові, майстерством сего же майстра зділана, окром паперти літійной; папертъ літійная напереді маєти быти у глуховське церкви ширшая аршином и должностная аршином одним и вищша сажнем над папертъ стародубськое церкви, и маєт літійной паперти баня ровна быти з олтарнею банею, а не так, як у Стародубові; высота церкви святого архистратига Христова Михаїла в Глухове маєти быти самая капуля сажнем у гору вищша од церкви стародубовской, и мают быти в церкви глуховской в стінах самой середини над окна стародубовской церкви другие окна круглие, олтарь также вищий квадруочийся до середини или до куполи; преділ висотою двома аршинами вище от преділ стародубовской церкви, склеп повинен быти в глуховской церкви также в літійной паперти, яко и в стародубовской. Контракт на Глуховскую церков таковий: Матвій Ефимович, мастер стародубовской церкви, маючий муревати у Глухові церков, повинен он своим кирпичем, своею вапною, своим же лізом, своим каменем, своим піском и водою, всім тым своим коштом маєти выставити глуховскую церковь и з челядю своею и всю тую мастерию своими подводами повинен до церкви возити. Докладаем же вапну и цеглу своим коштом и своими дровами палити маєти. За тот увесь кошт изо всім маєм, як виставити церков глуховскую ведуть описаня сего, дати ему Матвію Ефимовичу готовых денег шестьсот рублей копійками, а пятьсот рублей чехами, всей суммы одинадцять сот рублей. Харчи ликтогеннное дати ему тридцять осмачок муки житнє, пять осмачок круп розных, пять пуд сала, шесть пуд соли. Деревню до тої церкви на риштоване и до фундаментов, если-би треба, того всого обеџуют достатчти его мил. п. Михайлло Миклашевский, полковник стародубовский, так теж и на сарай деревни вивезти, а Матвій Ефимович сам будовати сарай з деревни готовое повинен, если-бы их треба. До которого нашого контракту, умовленого ми уряд: Василий Федорович, сотник глуховский, Кондрат Грудяка, атаман городовий, зо всім урядом, для стверженя ліпшого печать свою приложили»¹⁰⁷².

З цього документа видно, що сторони, які домовлялись, не мали архітектурного проекту. Зате в усьому вони спирались на взірець (стародубська церква св. Миколи), доповнюючи його новими елементами. Михайлівську церкву закладено 9 вересня 1693 р.¹⁰⁷³ Невдовзі вона була збудована, а та ж артель, водночас уклавши контракт 8 лютого 1693 р. на побудову кам'яної Миколаївської церкви, збудувала її у 1693–1695 рр.¹⁰⁷⁴ Будівничих після цього чекало нове замовлення – 1 січня 1695 р. М. Єфимов уклав договір з ігуменом глухівського Петропавлівського монастиря Дмитром Тупталом на будівництво головного

собору обителі¹⁰⁷⁵. Отже, завдяки турботам, фінансовим внескам стародубського полковника М.Миклашевського, сотенної старшини, духовенства та самого гетьмана у Глухові у кінці XVII – на початку XVIII ст. зведено муровані Миколаївську та Михайлівську церкви, дерев'яні церкви святої Варвари, Воскресенську, кам'яні соборну Успіння¹⁰⁷⁶, Спасо-Преображенську (1705 р.)¹⁰⁷⁷. Довкола Успенського дівочого монастиря була вимурована огорожа¹⁰⁷⁸. Крім цього, в обителі також збудовано трапезну та дзвіницю¹⁰⁷⁹.

В усіх цих справах велику роль відіграв соратник І. Мазепи, глухівський сотник Олексій Туранський, який закінчив Києво-Могилянську колегію, вмів віршувати латиною¹⁰⁸⁰. Очевидно, в першу чергу саме ці інтереси зблизили сотника з гетьманом, бо останній «у него всегда детей крещивал»¹⁰⁸¹. О. Туранський постійно опікувався церковними справами. За виготовлення у Москві цінного Євангелія він заплатив у 1704 р. 100 рублів і 20 гривень. На звороті обкладинки майстер викарбував його напис: «Аз многогрішный раб Божий Алексей Михайлович Туранский, на той час сотник Глуховский, властным своим коштом и накладом сие евангелие спрavил и надал до храму св. живон. Троицы, соборной глуховской, за здравие и отпущение грехов своих и малжонки своей Марии и потомства своего м. Алексия, м. Демьяна, Васю, Анны, Анастасию в живых, и за преставившихся Михаила, Васю и родителей»¹⁰⁸².

28 червня 1691 р. коштом стародубського полковника М. Миклашевського та полчан у Стародубі була відроджена церква св. Миколи¹⁰⁸³, що згоріла 14 вересня 1690 р. 1692 р. стародубський полковник заснував за 30 верств від Стародуба Каташинський Миколаївський монастир¹⁰⁸⁴. Його дружина Юліана подарувала у 1694 р. обителі Євангеліє¹⁰⁸⁵. Значні кошти М. Миклашевського також вклав у розбудову Видубецького монастиря у Києві. Тут, зокрема, ним фундовано зведення одного із шедеврів українського бароко – Георгіївського собору* (будівництво розпочато 11 червня 1696 р. і закінчено

* У пом'яннику Видубецького монастиря з цього приводу був зроблений запис: «Новая церковь святого великомуученика Георгия основана бе в Выдубицком монастыри року от Рождества Христова 1696 июня 11, а совершия каменным зданием 1701 июля 15 коштом благородного Михаила Миклашевского, полковника стародубовского; а в самом основании бывше, благословаяя место, сам великий архиерей и премудрый митрополит православный Киевский Варлаам Ясинский; ибо сам святительскими си руками, начиная основание, и землю копаше, и мощи четырех святых: Михаила епископа Синадского, Иоанна Златоустого, великомуученика Георгия и великомуученицы Варвары, сам во основании во олтарную стену положи, и каменем привали, и вапном замаза. Того ж 1701 року октврия 9 и освящена есть тым же всесвященнейшим архипиастиром, бывше же сопоставуя во освящении архимандрит Печерский Иоасаф Кроковский. И сам той же Михаил христолобивый ктитор со женою своею Анною бе при посвящении, воздая благодарение Богу за освященное дело; створи же и учреждение в той день, и всей братии милостию даде. А егда освящаю престол, вложиша в он моши: Василия великого, Григория Богослова, Иоанна Златоустого, великомуученика Георгия, великомуученицы Варвары и святого мученика Никона Сухого Печерского».

15 липня 1701 р.)¹⁰⁸⁶, а також Спаської трапезної¹⁰⁸⁷. Тоді ж побудовано і дзвіницю обителі. Переважно коштом родини Миклашевських муроювано і згадувану Михайлівську церкву * у Глухові (1693 р.)¹⁰⁸⁸.

Генеральний суддя М. Вуяхевич теж віддавав належне з отриманих прибутків церкві. Його коштом у 1688–1689 рр. збудовано муріваний віттар св. Варвари до Михайлівського Золотоверхого собору у Києві¹⁰⁸⁹. Він став ктитором і Межигірського монастиря¹⁰⁹⁰, якому подарував свій двір у Козельці та поле¹⁰⁹¹.

Під час виборів архімандрита Києво-Печерської лаври 16 листопада 1690 р. ченці замість запропонованих трьох кандидатур несподівано проголосили своїм настоятелем генерального суддю¹⁰⁹², який приїхав на елецію разом з кількома старшинами як представник гетьмана. Братія підняла його на руки і віднесла у велику церкву, де проголосила своїм зверхником¹⁰⁹³. Світське ім'я генеральний суддя змінив на чернече – Мелетій. Архімандрит чимало зробив для поліпшення матеріального становища Києво-Печерської лаври. Їй у володіння він передав свої села Жукин, Воропаєв, Буромка, Шиловичі¹⁰⁹⁴. М. Вуяхевич вклав власні кошти й у видання лаврської друкарні. За часів його архімандритства (пом. 6 лютого 1697 р.) I. Mazепа розпочав грандіозне будівництво огорожі навколо лаври, фінансував церковну її відбудову.

За прилуцького полковника Д. Горленка у Прилуках 1697 р. була збудована дерев'яна церква Пресвятої Богородиці¹⁰⁹⁵. Він також фінансував закладення церков св. Дмитра та Іоанна Предтечі¹⁰⁹⁶ у Києві, а також Іоанно-Дмитрівської¹⁰⁹⁷ у Прилуках. Особливо значні кошти полковник вклав у розбудову Густинського монастиря. Тут на його ктиторські внески зведені церкви Петра і Павла (1693–1708), в ім'я Миколи Чудотворця (1693–1708), кам'яна огорожа, вкрита черепицею, кам'яний льох, дзвіниця, брами¹⁰⁹⁸. У 1697 р. Д. Горленко, перебуваючи в поході у місцях, де вбили батька, як інформує Густинський літопис, «за відомостю гетманською... викопав тіло пана родича своєго и почесне допровадив до Прилуки»¹⁰⁹⁹, а звідтіля до Густині, і «идеже с пінієм надгробным положил в склепы, в великой церкви Пресвятої Троицы Мурованой року 1697 15 сентября»¹¹⁰⁰. Не без участі полковника у 1705 р. у Прилуках почали зводити Спасо-Преображенський собор¹¹⁰¹.

Лубенський полковник Леонтій Свічка у вересні 1688 р. подарував Лубенському Мгарському монастирю 200 золотих і «дерев сто колод»¹¹⁰². Також його коштом вишиті срібні ризи у пирятинській

* На мідній закладній дощі зроблено запис: «... горливым радініем возлюбившаго благолініє домов Божіх стародубского полковника пана Михаила Миклашевскаго и их милости значного товариства воїскового пана Максима Жураховского, пана Василия Федоровича, сотника Глуховского, пані Анастасии Рубановой... основан сый храм каменныі зданіем во имя св. арх. Михаила и Гавриила в граді Глухові року 1693. сентября 9».

соборній церкві¹¹⁰³. У 1690 р. він купив «Благовестие святих» «до церкви войсковои»¹¹⁰⁴.

Коштом київського полковника К. Мокієвського у Троїцькому соборі м. Остра зроблено придл св. Трійці, виконано розпис стін¹¹⁰⁵. На них намальована битва козаків із татарами, а також зображення самого полковника¹¹⁰⁶. На одній із церковних чаш викарбувано: «Сей сосуд надал раб Божий Константин Мокієвський, полковник их Ц. В. войска запорожского киевского до храму св. Троицы року 1695»¹¹⁰⁷.

Коштом К. Мокієвського також зведено камінні церкви у Вишгороді (Борисоглібську), у Києво-Печерській лаврі велику семикупольну на честь Різдва Богородиці Марії¹¹⁰⁸ (1696 р.¹¹⁰⁹) та Феодосіївську¹¹¹⁰.

Відомо, що київський полковник передав чимало землі під Остром Межигірському монастирю¹¹¹¹.

К. Мокієвський поніс великі фінансові витрати при перенесенні Київського дівочого монастиря у зв'язку з будівництвом фортеці. Він обдарував жіночу обитель діамантами¹¹¹². Не виключено, що через рік після смерті матері гетьмана ігуменею Києво-Флорівського Вознесенського монастиря стала або дружина, або сестра К. Мокієвського. Її називали Марія Магдалина Мокієвська¹¹¹³. Разом із нею у монастирі була дочка Памфілія¹¹¹⁴.

У 1696 р. з Азова на батьківщину поверталися 126 старшин, 13 782 козаків¹¹¹⁵. Понад 1000 учасників походу склали голови при штурмі фортеці. У пам'ять про загиблих¹¹¹⁶, а також на честь померлого 9 серпня 1698 р.¹¹¹⁷ Я. Лизогуба онуки останнього Семен¹¹¹⁸ та Яків Лизогуби¹¹¹⁹ власним коштом звели у Чернігові Катерининську церкву. Її освячено у 1715 р.¹¹²⁰. Похований Яків Лизогуб в усипальниці Успенського собору, яку розпочав будувати він сам, а завершив 14 вересня 1701 р.– його син Юхим¹¹²¹. На кам'яному надгробку в усипальніці Якова Лизогуба написана епітафія:

«Зде Яков Лизогуб воин
роский славный,
Полковник Черніговский храбрый,
бодрий, давний,
Благоразумный сего града оградитель,
Азова и многих міст кріпкий
побідитель»¹¹²².

У 1701 р. усипальницю освятили, і відтоді вона отримала назву церкви святого Якова¹¹²³. Нашадки полковника подарували їй срібний позолочений напрестольний хрест з написом: «Сей крестъ наданъ его милости пана Якова Лизогуба полковника Чернеговскаго до храму святаго Апостола Иакова церкви каменой Чернеговской року 1701 април дня 1»¹¹²⁴.

У тестаменті, складеному 25 травня 1698 р., полковник Я. Лизогуб заповів багатьом церквам Чернігівщини та Київщини значні суми,

зокрема на «Єлицький тутешній Чернеговски монастир, в котором мое тело маєт бути положено, 1000 золотих»¹¹²⁵.

У ті ж роки за прибути, отримані від рангових та скуплених земель чернігівського полковника у Любецькій околиці¹¹²⁶, споруджено дзвіницю Єлецького монастиря. Коштом Я. Лизогуба 1690 р. збудовано собор Різдва Пресвятої Богородиці у Седневі¹¹²⁷. Полковник подарував храму два Євангелія¹¹²⁸. Ще одне Євангеліє він передав у Борзну, де під час пожежі згоріла стара церква¹¹²⁹.

Як повідомляла урядовиця у своїй чоловитній дружині Переяславського полковника Івана Мировича Пелагея, її чоловік «взят в полон и завезен за море в Готтембург и тамо в полону умре»¹¹³⁰. Вона завершила розпочате чоловіком будівництво Покровської церкви у Переяславі¹¹³¹ (1704–1709 рр.). У храмі була поміщена ікона Покрови із зображеннями царя Петра, його дружини Катерини I, І. Мазепи та, мабуть, І. Мировича¹¹³² й інших старшин.

Очевидно, полтавський полковник П. Герцик пішов у відставку 1695 р. через хворобу або поранення, бо полішив світ орієнтовно після 1700 р. Його син Г. Герцик на допиті у 1721 р. зазначав, що батько помер «тому лет с двадцать»¹¹³³. Його поховали у камінній церкві Воздвиження Чесного Хреста, збудованій коштом старшини у Києво-Печерській лаврі влітку 1700 р.¹¹³⁴. Про це був зроблений на мідній дошці запис¹¹³⁵. У церкві також висів портрет ктитора П. Герцика¹¹³⁶.

На хуторі Остапівщині значний військовий товариш Іван Забіла збудував з благословення митрополита В. Ясинського церкву Іоанна Предтечі¹¹³⁷.

Генеральний обозний Василь Дунін-Борковський щедро обдарував чернігівські собори, монастири. Про це згадується, зокрема, в епітафії про нього:

«Всім бо бяше любезен
ділами своими,
Церкви и обители усердно любляше,
Благоліпіе оніх везде разширяше.
Церков соборна чрез брань бяше опустіла,
Его тщаніем вскорі сотворися ціла,
Своим ю імініем претвори на нову.
В честь преобразившося Христу Богу Слову.
Его тщанія діло и храм Воскресенський,
Іх-же создав украси іконами зіло,
Чая себі от Бога мзди за сие діло.
Он от основанися дівичу обитель
Воздвиже и бысть онай прещедрый кормитель.
Он святих страстотерпец алтарь попремногу
Дражайшими сосуды украси в честь Богу.
Сия такожде церковь Елецка названна
Оным основася и трапеза созданна,
И келии каменни и інная многа
Чрез него имать сия обитель убога.

Он даде иконостас, фероны, сосуды
Сребрение, его то уклад, кошт и труды.
Многоя добра духовным и мирским твораше,
Всіх любя и сам от всіх любим бяше»¹¹³⁸.

За сприяння генерального обозного були відновлені бані, надбудовані абсиди Спасо-Преображенського собору, одного з найдавніших в Україні (XI ст.)¹¹³⁹. Дерев'яну покрівлю було замінено металевою. У храмі після десятиріч запустіння відновили службу Божу.

У 1814 р. за одним із проектів планувалося зробити розпис Спасського собору і «на другому простінку зобразити чернігівського полковника і військ Запорозьких генерального обозного Василя Дунін-Борковського з написом, що сей благочестивий і ревний христолюбець влаштовував у граді сім нові храми Божі і поновлював занепалі; поновив святоліпно і цей всемилостивого Спаса храм і богатим начинням наділив у 1672 і 1685 роках»¹¹⁴⁰.

Так само за його кошт у ті ж роки відремонтована була занедбана і пограбована у ході війн П'ятницька церква, на її фронтоні зі східного боку в 1690-х рр. був викарбуваний герб І. Мазепи¹¹⁴¹.

Значні кошти генеральний обозний вклав і в будівництво та реставрацію Воскресенської, Єлецької церков, трапезної Єлецького монастиря. Крім того, він значився і серед найважливіших вкладників Києво-Печерської лаври¹¹⁴². Багато його церковних дарунків збереглись і донині. Так, вражає своєю художньою довершеністю прикрашений смарагдами, рубінами, різникольовою емаллю срібний позолочений потир з ініціалами ктитора та вигравіруваними євангелістами¹¹⁴³ (надання до кафедрального Спасського собору у Чернігові 1687 р.). На іншому різнозолоченому потирі вигравірувано герб Дунінів-Борковських, чаша прикрита срібною сіткою з іконками, що зображають таємну вечерю, омовення ніг, молитву в саду Гетсиманському (вклад до церкви Благовіщення у Чернігові)¹¹⁴⁴. Також майстерно виготовлені масивний срібний підсвічник, оправи до Євангелія, подаровані генеральним обозним до церкви Покрови у с. Рудки та до соборного храму Преображення Господнього у Чернігові *¹¹⁴⁵.

Генеральний писар в уряді І. Мазепи Василь Кочубей заснував у 1689 р. Великобудищанський Преображенський жіночий монастир, який славився своїми високохудожніми гаптарськими роботами¹¹⁴⁶. Протягом 1689–1709 рр. у Полтаві на внесок генерального старшини¹¹⁴⁷ також побудовано величний семикупольний собор Хрестовоздвиженського монастиря¹¹⁴⁸. Відомі його дари й іншим церквам, зокрема до храму Архістратига Михаїла у с. Дубовичі¹¹⁴⁹. Генеральний хорунжий Антон Гамалія у 1702 р. у селі Гамаліївці звів на власні

* «Сию книгу Євангеліе Стое власним коштом и накладом Своим Урожоний Ма План Василий Дунін-Борковский Полковник воска Их црского Пресветлого влечва Запорозкого Чернеговски так оздобне оправивши за опущеніе грехов своих надал до храму Преображенія Гдня Соборной муровано церкви в самом Чернегове...».

кошти дерев'яну церкву на березі річки Шостки¹¹⁵⁰. Її він назвав на честь великомученика Харлампія¹¹⁵¹. На закладній дощі зазначалося, що цей храм піднято «коштом и накладом его милости пана Антона Гамалея, товарища значного войскового року 1702 априля 14 дня»¹¹⁵². Коли мазепинця заслали на заслання, гетьман I. Скоропадський довкола храму св. Харлампія у 1713 р. почав розбудову жіночої обителі, яка отримала назву Гамаліївської¹¹⁵³.

М. Борохович сімнадцять років при I. Мазепі очолював Гадяцький полк. I. Мазепа дуже часто надавав старшині за добру службу маєтності (є універсалі з цього приводу від 21 січня 1688 р., 28 січня 1690 р., 4 травня 1696 р.)¹¹⁵⁴. Після смерті М. Бороховича у вересні – жовтні 1704 р. в оборонному універсалі за 10 листопада, виданому родині небіжчика, зазначалося, що померлий «найбарзій нам, гетманові, был зичлив»¹¹⁵⁵. У звязку з цим «яко за живота зийшлого в Богу небожчика пана Михайла Бороховича, полковника гадяцького, ввесь дом его был открытий нашою гетманскою протекциею... так и тепер по смерти оного, тот же его дом и овдовілу его жену панію Елену Ивановну Михайловою Бороховичеву з синами, зятем и всіми им кревними беремо в особливую нашу гетьманскую оборону»¹¹⁵⁶.

Окремим універсалом I. Мазепа передав дружині покійного О. Борохович села Лютенку, Борки, Соколівку і Загрунівку¹¹⁵⁷. Гадяцький полковник за отримані прибутки з гетьманських надань побудував орієнтовно у кінці 1690-х – на початку 1700-х рр. * Успенський собор у Лютенках. У ньому М. Борохович і похований (у склепі під храмом¹¹⁵⁸). «Тут ми побачили найкрасивішу, не так давно з каменя збудовану церкву, вівтар котрої коштував майже 20 000,— писав у березні 1709 р. у своєму щоденнику словацький посланець Даніел Крман.— Ціла церква коштувала аж 100 000 козацьких золотих, з яких кожен золотий коштує десять царських грощей. У своєму житті я ще такого вівтаря не бачив і так би не дивувався, коли б у Козакії міг побачити бодай кілька каменів. Вівтар простирався від одної стіни до другої, височів аж до склепіння, і мав різні статуй, оздоблені золотом і барвистими фарбами. Близько вівтаря показували труп якогось старого, перед століттям шанованого похованого священика, в якого — як вірилось — через надмірну святість аж дотепер збереглося обличчя й волосся»¹¹⁵⁹.

Генеральний бунчужний Дмитро Максимович у 1705 р. був запрошений на відкриття храму Різдва Богородиці у Березані Ніжинського полку. Він був збудований на його кошти. Про це свідчив напис на західних дверях: «Благословением Отца, произволением сына и содействием святаго Духа создан бысть храм сей Рождество Богородицы за помощию пана Дмитрия Максимовича мирским старанием року 1705 місяця июня 5 дня»¹¹⁶⁰.

* У літературі зустрічається датування побудови собору М. Бороховичем у 1686 р. Ale гадяцьким полковником він став у 1687 р. Отож будувати його міг лише після отримання певних прибутків від рангових маєтностей.

За прикладом гетьмана та генеральних старшин у багатьох селах та містах України заможні козаки, міщани, гетьманські урядовці теж по змозі відбудовують храми. Так, у Києві Петро Гудима збудував у 1692 р. Іллінську церкву¹¹⁶¹, міщанин Михайло Максимович у 1694 р.– трапезну для Києво-Печерської лаври¹¹⁶², купець Михайло Рудзинський – Воскресенську церкву (Київ, 1698 р.)¹¹⁶³, кийський полковник Григорій Вольський – Різдво-Предтеченську церкву¹¹⁶⁴ на Подолі.

У 1688 р. стародубський полковник Тимофій Журавка звів дерев'яний Покровський храм¹¹⁶⁵ у Стародубі. Синявський сотник Василь Душеченко у 1688 р. заснував Покровський монастир і згодом став його ченцем під іменем Варлаама¹¹⁶⁶. У 1701 р. він звів в обителі Покровську та Петропавлівську церкви¹¹⁶⁷. Монастир у 1703 р. приписаний до Києво-Печерської лаври¹¹⁶⁸.

У 1697–1698 рр. «за старанием Игната Василиевича, сотника менского» збудовано Троїцький собор у Мені¹¹⁶⁹.

За розписним списком Чернігова 1701 р. у місті з'явилася «церковь новая деревянная во имя святого и благоверного князя Михаила и боярина ево Федора»¹¹⁷⁰. При будівництві дзвіниці Борисоглібського монастиря використовувались кошти не тільки гетьмана, а й тодішніх можновладців. І. Мазепа універсалом від 26 березня 1701 р. підтверджив право обителі на володіння Неданчицькою руднею, подарованою «Іваном Ефимовичем для помочи вновь фундующейся в Чернигове каменной звоннице»¹¹⁷¹. У Сосниці у 1695 р. побудували церкву Вознесенську¹¹⁷². У цьому сотенному містечку в 1702 р. на кошти купця Григорія Корен'ка * зведено також муріваний Троїцький собор¹¹⁷³. У селі Волинка, яке підлягало Сосницькій сотні, як засвідчує напис на дверях храму, «1700 м. мая сооружена церков арх. Михаила ... за сотника Романа Журбы и старанием священника Тимофея Богдановича, Алексия и Матфея ктиторского братства»¹¹⁷⁴. У селі Пльохові Чернігівської сотні у 1707 р. освячено церкву Покрови Богородиці¹¹⁷⁵. У селі Кобижчі Кобижчанської сотні у 1700 р.– церкву Успіння Богоматері¹¹⁷⁶. У Маричиній Буді в 1707 р. зведено храм св. Іоанна Предтечі¹¹⁷⁷, у Норино – у 1701 р. церкву (старанням козака Мини Луповока)¹¹⁷⁸.

* У церкві висіла ікона Григорія Богослова з написом:

«Я, покровитель фундатора храму цього, Григорій Богослов,
Свідчу його прізвище і весь рід Корен'ків,
Бо він, Григорій Корен'ко, бажаючи спасіння душі,
Постраждав на смерть розбійників руки.
Потім Василь і Данило Рублевські Корен'кового роду
Тут іконостас і церкву добудували. Вічна їм нагорода».

(Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г. Монастирі та храми землі сіверської.– К.: Техніка, 1999.– С. 200). Вклад Г. Корінька на храм становив 4000 рублів та 600 рублів на дзвін, який вилили у Москві. Племінники Г. Корінька профінансували виготовлення іконостаса, а дружина Марія дала 700 рублів для зведення дзвіниці.

У 1689 р. у Ромнах постав муріваний трибанний Святодухівський собор¹¹⁷⁹. У полковому місті Полтаві також збудована у 1705 р. Спаська церква¹¹⁸⁰. Не без турбот новгород-сіверського сотника Лука Журавки 1696 р. у сотенному містечку з'явився Троїцький храм¹¹⁸¹. На кошти міщан у Новгороді-Сіверському у 1707 р. споруджено Воскресенську церкву¹¹⁸². За архімандритства Михайла Лежайського у Спасо-Преображенському монастирі (Новгород-Сіверський) до 1699 р. завершено побудову кам'яної огорожі з шістьма вежами та вежею-дзвіницею¹¹⁸³, яку прикрасив дзвін з гербом гетьмана, у Максаківському монастирі у кінці XVII ст.– Введенської трапезної церкви¹¹⁸⁴, у Межигірському Спаському монастирі – Спасо-Преображенського собору (1690 р.)¹¹⁸⁵.

Автор панегіричних творів про І. Мазепу Стефан Яворський, ставши у Москві намісником патріаршого престолу, найняв у 1705 р. зодчого Григорія Устинова для будівництва у Ніжині Благовіщенської церкви за 7000 рублів¹¹⁸⁶. У цьому місті ще раніше, у 1696 р., гостинно відкрили двері для віруючих дерев'яний храм архангелів Михаїла і Гавриїла та мурівана церква Всіх Святих¹¹⁸⁷. Вони були зведені клопотами грецької громади та отця Христофора. За всіма ознаками, допомагав завершити ці будівництва сам І. Мазепа¹¹⁸⁸, який видав низку універсалів на підтримку Ніжинського грецького «хрестоносного» братства.

Після встановлення гетьманської влади у 1704–1708 рр. на Правобережжі, зокрема на Київщині у Білоцерківському полку швидко збільшується населення сіл та містечок, а відтак одночасно будується нові храми. До нашого часу збереглися церкви Покровська (1708 р.) в Сухому Яру, Миколаївська (1706 р.) в Білій Церкві, Онуфріївська (1705 р.) в Липовому Скитку, Покровська (1708 р.) в Сулимівці¹¹⁸⁹. У Льговському повіті (нинішня Курська область Росії.– Авт.) гетьман заснував у 1699 р. село Іванівське, у якому вже через кілька років постали три нові церкви¹¹⁹⁰.

Доба Мазепи прикрасила багато церков коштовним начинням, дорогими оправами євангелій. Так, для роменської Успенської церкви майстри Антон Іванович та Андрій Васильович Песляковський виготовили срібну оправу для церковної книги з написом «Сіє євангеліє сооружіся року 1688 в місті Ромне до храму Успення Пресвятої Богородици за старанієм его милости пана Максима Іляшенко* і ктиторе Іоана Рубана и Андрея Мартиновича і Григорія Феодоровича за протопопа Дмитрия Михайловича»¹¹⁹¹.

Миргородський полковник Данило Апостол профінансував виготовлення коштовної оправи до дарчого Євангелія. На одній з дошок, покритій сріблом, зображене постать апостола Даниїла, патрона старшини, з підписом «Радуйся Даніиле пророки себо проповеданаго Ваши

* Значний військовий товариш, лубенський полковник до 1687 р.

Даниил возлюбівшій Україну своїм народом»¹¹⁹². Срібна оправа оздоблена його гербом та ініціалами прізвища, військового титулу.

У Михайлівську церкву Понорниці зроблено кілька вкладів від одного провідного урядовця у гетьманській столиці з написами: «Евангелие св. до церкви... Понурницької дал Е. Ц. В. войска запорозского Асаул енеральний Ioann Lomikovskiy року 1696», «Сосуд сей (срібний потир.— Авт.) создася до церкви... старанием Ioanna Lomikovskogo... 1696 року»¹¹⁹³.

Відомі ще гарно оформлені книги, куплені старшинами для здійснення релігійних обрядів, з дарчими написами: «Их царского пресветлого величества я, Василий Дунин-Борковский обозный войска Запорозкого енеральныи надалем сию божественную книгу Евангелие Иисуса Христа спасителя мира и бога всех до храму святого пресвятыя Богородицы Покрова церкви образа Пресвятыи Богородицы чудотворного Руденской в повете Любецком на хвалу божию з отпущение своих и жоны моей Анастасии грехов року 1689 месяца марта дня 17. А понеже чудовная икона пресвятыи Богородицы з Рудни преселися в монастырь Киево-Печерский и сие мне Евангелие вручися знову до священника бывшого Руденского отца Василия теды повторно оферую сие ж Евангелие до церкви Благовещения пресвятыи Богородицы Черниговской я, Василий Борковский, обозный енеральныи року 1694 месяца декабря 16»¹¹⁹⁴, «В року тепер идучом 1692 я, Константин Димитриевич Солонина, оправителем Евангелие сие непрестольное под сребро и золото за отпущение грехов своих, при всечестном отцы Игнатии Грязном на тот час бывшаго игумена той святой обители, на которое то Евангелие далем сребра свое власного на оправу гривен две, и на позолоту червоных чатри и ремесников заплатилем, що належит за роботу своим старанием кроме монастырского сребра и кошту, месяца июня 24 дня»¹¹⁹⁵, «Року 1692 на преславный праздник покрова пречистой до чудодійствуючої тогож храма в с. Мохнатино сие евангелие уроженый Ioann Скоропадский, писар на той час полковый черниговский, надал», «Року 1698 марта 30 сие Евангелие мое власное и моим коштом купленное надаю вічними часи в купленную власную маєтность Довжик до церкви рожд. Богородицы, за отпущение гріхов моих и преставляшихся родителей моих. Павел Леонтьевич Полуботок рукою власною»¹¹⁹⁶, «В лето от воплощения сына Божия тысячное семсот первое его милость пан Карп Мокриевич, Анна Кохановская малжонокове при пану Самуилу и Демяну чадех своих, в уплату святого Евангелия сего дали тысячу золотых, должен будет нынешний преосвященный Ioанн архиепископ, и по нем будучие архиереи до состояния катедры Черниговский, о их здравии и воздаянии, после ж де о вечном упокоении господа Бога молити. Его милость пан Карп дал за келех золотых пятьсот»¹¹⁹⁷, «Я, Леонтій Назарович Свічка, полковник войска его царского пресвітлого влачства запорожского Лубенский, купилем сию евангелие у

Якова Брусиловича купца, от обивателя Киевского, за певную сумму одинадцать коп до храму Благовищения престои Бци, стоячуе в селі Усовці, за отпущение гріхов моих. Варую претом, аби ніхто з близких, так теж з далеких кревних моих не важился отдаляти оное книги от церкви Усовское Благовищинское престои Бци, под проклятем стих оць. А куплена року 1694»¹¹⁹⁸; «Сию святую книгу Нового завета спасительных благовіствований Иисуса Христа Бога нашего, в ней же изображены суть непорочніи Его божественни заповіди и поучения, надаю и уже надал есьмь в церков св. архист. Михаила в селі Дубовичах уезду Кролевецкаго, аз многогрішный и недостойний чловік, иже и рабом рабов Божиих недоволен есьмь именоватися, Василий Кочубей судия войска е.ц.п.в. запор. енеральныи з женою моею Любовио Федоровною, для отпущения многих своих гріхов и для спасения нашого и дітей наших, их же имена сам Сердевідец відает, року 1705 апр. 16»¹¹⁹⁹.

Згадане вище – лише частка благодійницької діяльності оточення гетьмана І. Мазепи, його урядовців та соратників, меценатів у добу 1687–1709 рр. На жаль, багато дерев'яних храмів, які тоді звели і стояли у кожному населеному пункті, або згоріли, або через ветхість були розібрані – на їхньому місці з'явилися муровані церкви. На тривалий час після повстання мазепинців церковне будівництво завмирає, розвивається мляво, без енергійного владного імпульсу з нової гетьманської столиці. Настали інші часи з меншими можливостями та й новими урядовцями, для яких пріоритетними стають загалом інші ідеали, орієнтири. Царська перемога 1709 р. виплекала у післямазепинську добу культ пасивності, страховірнопіданості Москви, стриманості у проукраїнських духовних виявах. Чимало попередніх надбань, досягнутих елітою Мазепи, без відповідної підтримки набувають характеру невизначеності, повернення до попередніх, а то й нижчих позицій.

Розділ XII

Мистецький розквіт

Велике церковне будівництво, збільшення друку книжок у 1687–1709 рр. сприяло реалізації в Україні талантів багатьох митців — граверів, художників, золотарів, гаптарок. І. Мазепа найчастіше був головним замовником багатьох шедеврів іконопису, церковного начиння, книжних творів релігійного призначення. Його ініціативи з відродження духовної столиці України Києва, усіх існуючих обителей дали поштовх енергійній діяльності художніх майстерень, вітчизняних майстрів. Послідовне вивільнення значних коштів з військової скарбниці на дороге та пишне оформлення церков, їхніх іконостасів тощо давало останнім надійну роботу, стимулювало вдосконалення їхньої майстерності, здобуття відповідної освіти в західноєвропейських художньо-мистецьких та ремісничих осередках.

Перші відомості про співпрацю І. Мазепи з діячами мистецтва знаходимо у 1688–1689 рр. Саме тоді відомий гравер, іконописець Іван Щирський* зробив герб гетьмана. Його зображення у кількох варіаціях було вміщене у книзі-панегірику «Echo głosu wołającego na ryszczy», замовленого до 50-річчя гетьмана І. Мазепи (березень 1689 р.) І. Щирський зайнявся оформленням-ілюструванням твору, а С. Явор-

* Іван Щирський, ймовірно, походив з Чернігова або Чернігівщини, бо, схоже, саме тут здібного юнака помітив Л. Баранович і направив його здобувати освіту у Вільно (1677–1683 рр.). Там він навчався у головного гравера академічної друкарні Олександра Тарасевича, був у нього підмайстром. Повернувшись у 1683 р. до Чернігова, І. Щирський віддавив своєму благодійнику, зробивши велику гравюру до його книги «Благодать и истина». Згодом кількома майстерно виконаними гравюрами він пропрілюстрував великий панегірик Л. Кршоновича, присвячений Л. Барановичу. В 1684–1688 рр. І. Щирський викладав у Києво-Могилянській колегії поетику.

ський — написанням пишномовного, насиченого метафорами, порівняннями віршованого тексту.

На нашу думку, проект герба був виготовлений на замовлення самого І. Мазепи, який, ставши володарем, волів мати ознаки шляхетного роду, знатності свого походження. У видрукуваній у Києві поемі «Echo...» гравер художніми засобами виокремив певні гербові деталі, надав їм зображенальними засобами додаткового змістового відтінку. Поетичні рядки С. Яворського — теж своєрідний коментар головних символів герба. Згодом своє поетичне трактування останнього давали Д. Туптало, Л. Крішнович, А. Стаковський¹²⁰⁰. Кожен поет здебільшого по-своєму бачив символіку герба, що вказує на тодішню багатозначність її для сучасників. Разом з тим зображення місяця та сонця поряд із розп'яттям було популярним у середньовіччі¹²⁰¹. «Сонце і місяць з двох боків хреста символізували співвідношення двох Заповітів: Старий Заповіт — місяць і Новий Заповіт — сонце, — зазнає дослідниця герба Л. Настенко. — Зірка — це слава і чистота. У християнстві цей символ пов'язується з Непорочним Зачаттям Діви Марії. Місяць несе в собі Благу Вість Різдва. (...) Вінчає площину герба трикутник — символ Трійці, — що характеризує Мазепу як ортодоксального християнина»¹²⁰².

Гетьман на початку своєї політичної кар'єри намагався справити на царів певне враження насамперед показом культурних надбань українського народу в царині хорового співу, граверстві. У квітні 1688 р. він інформував В. Голіцина, що «съскав тех... спеваков... Чернигова пять человек, а ис Киева одного человека... отсылаю к пресветлому их царского пресветлого величества престолу при знатном и ближнем слуге моем Романе Высоцком»¹²⁰³. У січні 1689 р. він послав до Москви ще двох «добрих певчих»¹²⁰⁴.

Не без відома І. Мазепи тоді ж до російської столиці були відправлені автори чудових гравюр І. Щирський* та Л. Тарасевич для виготовлення портретів Софії, царів та відомих царедворців¹²⁰⁵. Вони везли з собою проілюстрований ними панегірик Івана Богдановського «Дари Духа Святого», виданий у Чернігові¹²⁰⁶ і присвячений Софії Олексіївні, Іванові та Петрові Олексійовичам.

Граверам не пощастило. Виконуючи замовлення тодішньої правительки Росії Софії, вони оселилися в заміському будинку фаворита царівни Федора Шакловитого¹²⁰⁷, а відтак потрапили в епіцентр інтриги боротьби за владу у Москві. Оскільки Л. Тарасевич та І. Щирський виготовляли портрети противників царя Петра I, то після поразки останніх у вересні 1689 р. граверами теж займалося слідство. Тим паче, що Ф. Шакловитого як головного змовника було страчено.

Очевидно, швидким поверненням в Україну майстри-портретисти зуміли уникнути покарання. Схоже, постриження тоді ж І. Щирсь-

* Він прибув до Москви у березні 1689 р. в складі делегації, очолюваної єлецьким архімандритом Ф. Углицьким.

кого у Чернігові в ченці під ім'ям Інокентія було викликане передусім бажанням сховатися за церковні мури від гніву патріарха Йоакима, партії Наришкіних¹²⁰⁸.

Мабуть, новопостриженець певний час займався оформленням церковних книг, які видавались у Чернігові. У 1691 р. він виготовив гравіроване оголошення про диспут племінника гетьмана I. Обидовського¹²⁰⁹ в Києво-Могилянській колегії.

Живучи в монастирі, I. Щирський перейнявся подвижницькими прикладами багатьох чернігівських ченців, зокрема Антонія Печерського. Він вирішив відродити у Любечі давній монастир, Антонієві печери. Його задум підтримав ієродиякон Іоан Можевський. У 1692 р. вони прибули у Любеч, аби відродити святу обитель¹²¹⁰. Ченці викопали поблизу давньої Антонієвої печери нову, зробили у ній храм в ім'я преп. Антонія¹²¹¹.

Невдовзі подвижники отримали благословення на розбудову монастиря від чернігівського архієпископа Л. Бараповича (15 січня 1693 р.), київського митрополита В. Ясинського (7 серпня 1693 р.), архімандрита Києво-Печерської лаври М. Вуяхевича (21 вересня 1693 р.)¹²¹². Відповідний дозвіл, кошти на відбудову монастиря дав і гетьман. Незважаючи на велику зайнятість господарськими та релігійними справами, І. Щирський зробив чимало чудових гравюр для церковних книг, храмів. Він також проілюстрував твір С. Яворського «Весельное казанье, при благословенном венчании Иоанна з Обедова Обедовского, стольника и полковника Нежинского в церкви Свято-Троицкой Батуринской, названное Виноград Христов»¹²¹³, а також панегірик «Hippomenes Sarmaski»¹²¹⁴ Пилипа Орлика (присвячений I. Обидовському). Покровителю Любецького монастиря I. Мазепі I. Щирський присвятив гравюру преподобного Онуфрія¹²¹⁵. Малював і фарбами. Під кінець свого життя подвижник вірі започаткував і оформив Любецький синодик¹²¹⁶, який зберіг для майбутнього великий обсяг інформації про чернігівських князів, минуле Чернігово-Сіверщини.

У добу гетьманування I. Мазепи у Чернігові та Києві розквітнув талант гравера Леонтія Таракасевича. Після перевороту 1689 р. у Москві він як автор портретів В. Голіцина, Ф. Шакловитого кілька років перевовувався у Вільно. Можливо, у цьому місті він був до 1695 р. Саме там у той час виданий панегірик Пилипа Орлика «Alcides Rossiyski, triumphalnym laurem ukoronowany» («Російський Алцід, вішанований тріумфальними лаврами»), присвячений гетьману I. Мазепі та його ролі в успішному взятті кримських фортець. Герб гетьмана на звороті головного листа найімовірніше виконаний Л. Таракасевичем. Припускаємо, що після оперативного видання цього твору, майстра гравюри запросили до Чернігова, щоб він встиг проілюструвати поему, присвячену Б. Шереметеву, який командував російським військом під час походу 1695 р. на кримчан. Найпевніше, замовником твору та ілюстра-

цій до нього був сам гетьман. У поемі П. Терлецького вміщено чудові граверні роботи Л. Тарасевича «Здобуття фортець», «Радість Дніпрівих вод», «Кування переможного меча» та естамп «Io triumphe!»¹²¹⁷. Після Чернігова майстра гравюри запросили до Києва проілюструвати «Києво-Печерський патерик» (1702 р.), для якого він зробив 45 сюжетів. Фактично гравер був у такий спосіб зачленений до мазепинських проектів відродження духовних надбань України, «другого Єрусалима».

У дні гетьманського патронату, фінансування відбудови головних святынь Києва виділяються значні суми на пожвавлення книгодрукування, написання ікон, оформлення іконостасів. У цих творчих пла-нах були задіяні майже 20 граверів, зокрема Олександр Тарасевич¹²¹⁸ [ілюстрував «Три вінці» В. Ясинського (1688 р.), «Північ і Півден», «Князівське знамено» С. Яворського (1690 р.) «Житіє святих» (1693 р.), зробив багато портретів церковних та державних діячів тієї доби], Захарія Самойлович¹²¹⁹ [гравюри «Воскресіння Христове» (1691 р.), «Філософська теза Георгія Терпиловського» (1706 р.)], Федір А.¹²²⁰ [гравюри «Побиття Стефана» (1695 р.), «Усікновення», рамка до Євангелія непрестольного (1697 р.), «Обмивання ніг апостолам» (1706 р.), «Успіння» (1707 р.), «Богородиця» (1709 р.)], Іван Реклинський¹²²¹ [ілюстрував «Вінець Христов» (1688 р.) А. Радивиловського та «Служебник» (1692 р.)], Тит¹²²² [виготовив гравюри до видань друкарні Києво-Печерської лаври 1706–1709 рр.– «Собор святих апостолів», «Св. Микола», «Собор Печерських преподобних, «Іоанн Хреститель», «Пречесні акафісти»], Марко Семенів¹²²³ [гравюри в «Полууставі» (1691 р.), «Служебнику» (1708 р.)], Данило Галляховський¹²²⁴ [гравірував панегірики В. Ясинському, Й. Кроковському та ін.], Никодим Зубрицький¹²²⁵ (автор майже 400 гравюр на біблійні сюжети), Іван Мигура¹²²⁶ [панегіричні твори на честь І. Скоропадського (1703 р.), З. Корниловича (1705 р.), В. Ясинського (1707 р.)] та інші. Відомі твори, які вони присвятили безпосередньо І. Мазепі. За підрахунками В. Січинського, їх налічується до 20¹²²⁷. Так, О. Тарасевич у кінці 1690-х рр. на мідьориті «Св. Іван Хреститель» фактично зобразив гетьмана, бо довкола покровителя останнього розміщені герб керманиця України, кілька картинок¹²²⁸, які демонструють чесноти військового діяча і мудрого політика. І. Мазепі була присвячена гравюра З. Семенівича¹²²⁹.

Д. Галляховський у 1708 р. на замовлення Київської академії вигравірував академічний тезис з портретом* та гербом гетьмана¹²³⁰. І. Мазепа зображений у залізних військових обладунках. У лівій руці він тримає щит як символ оборонця краю. Його права рука опира-

* Гравюра зберігалась в одній із ризниць церков, фундованих гетьманом. Після подій 1709 р. зображення заклали полотном і намалювали на ньому образ Розі'яття. З часом, коли це малювання постаріло і його хотіли поновити, побачили приховане зображення. Згодом воно потрапило до польського колекціонера Свідзинського.

ється на хрест, схожий на гербовий (угорі над ним літера V). Гравер зобразив патрона академії з довгими вусами і коротенькою підстриженою борідкою. Праворуч від нього видно образ жінки (релігія), яка подає йому потир, Євангеліє та два ключі¹²³¹. Зліва бачимо шість муз мистецтва та науки (посередині), а також Трійцю (вгорі). Вгорі над нижніми написами – переможені вороги, здобуті міста. З середини верхів'я гравюри в'ється стрічка з написом SI FRACTUS ILLABATUR ORBIS IMPAUIDUM FERIENT RUINAE.

У 1705 р. І.Мигура виготовив панегіричну гравюру на честь І. Мазепи¹²³². Цінність її багатопланова: тут бачимо реальні схематичні риси обличчя гетьмана, зображення шести соборів, збудованих та відреставрованих під його патронатом. Важлива і така деталь: гравер подав Мазепу як військову людину у лицарських обладунках в оточенні шести жіночих персоніфікованих фігур – Надії, Віри, Любові (зліва) та Миру, Справедливості, Науки (справа)¹²³³, з якими, за думкою замовників цієї роботи, він мав тісну дружбу, єднання. Одна з них, Віра, зокрема, тримає розкриту книгу з крилатим висловом Inter Negoas nemo surexit major Ioane Mazepa. Можливо, сучасники все-таки знали гетьмана не тільки як спонсора видань, але і як поета. На панегіричній гравюрі також присутні образи св. Івана Хрестителя (над І. Мазепою). Поряд з ним стоять, правдоподібно, св. Антоній, св. Іоан Евангеліст, Феодосій Печерський, св. Іоан Клімакс¹²³⁴.

Завдяки лаврським граверам, які добре освоїли техніку деревориту, мідьориту, Київська друкарня майже щороку видавала гарно оформлені книги на релігійні теми. Ці видання оздоблені пишними титулами, фронтиспісами, різноманітними барвистими заставками, а також деталізованими композиціями про життя святих, апостолів, Ісуса Христа, Богородицю. У зв'язку з тим, що кожна нова книга дарувалася гетьману, царям, у 1690-х роках видавці почали більше уваги приділяти обкладинкам. Відомі неодноразові факти, коли текст та зображення відправлялися для узгодження з І. Мазепою. Титульні сторінки почали прикрашати з особливою ретельністю: їх по-бароковому ускладнили кількістю зображень, додали в'юнке рослинне обрамлення з виноградних гілок чи квіті.

Славилась у добу Мазепи й праця чернігівських граверів. Вони першими освоїли техніку мідьориту і широко її практикували у 1690-х рр. У місті на Десні творцями багатьох високохудожніх творів були Лаврентій Крішнович [автор схеми Хотинської битви, ймовірний автор ілюстрацій до власних творів, зокрема підручника з риторики (1698 р.)], Іван Щирський [gravірував «Тези на честь Прокопа Калачинського» (кінець 1690-их рр.) та низку панегіриків, оформляв «Октоїх» (1699 р.)], Іван Стрельбицький¹²³⁵ [оформив книгу «Алфавіт» (1707 р.) І. Максимовича, зробив портрет В.Ясинського], Никодим Зубрицький¹²³⁶ [працював у Чернігові у 1708–1709 рр., проілюстрував «Царський путь» (1709 р.)], Никон Фігурський¹²³⁷ [підготував гравюри до «Полууставу»

(1703 р.) «Алфавіту» (1705 р.) та «Богородицє, діво» (1707 р.) І. Максимовича], Михайло Карновський [ілюстрував видання Чернігівської друкарні, виготовив тези на честь С. Яворського та І. Кроковського]. Останній, до речі, був залишений після приїзду у січні 1697 р.¹²³⁸ до Москви, де довгі роки працював знаменщиком на Друкарському дворі¹²³⁹.

Важливо зазначати, що зображення з книжного доробку 1687–1709 рр. чернігівських майстрів, які добре знали релігійну історію, Біблію, стали зразком для сюжетів розписів Успенського собору після пожежі 1718 р.¹²⁴⁰

У розписі Троїцького собору, збудованого за фінансової підтримки І. Мазепи, невідомий художник зобразив покровителя гетьмана – Іоанна Предтечу. Його зображення поміщене праворуч від входу. За традицією тих днів, як правило, в образі святих художники намагалися відображати ктиторів храму, що дало підстави мистецтвознавцю А. Адрогу ототожнити малювання з рисами обличчя І. Мазепи¹²⁴¹. Справді, видовжене обличчя Іоанна Предтечі у чомусь нагадує портрет гетьмана з літопису С. Величка.

Роки правління І. Мазепи дали чудові зразки живопису. Не відомі в більшості своїй імена іконописців, але вони створили неперевершені живописні комплекси іконостасів Миколаївського собору, Кирилівської церкви, Спасо-Межигірського монастиря¹²⁴² та інших відреставрованих, збудованих церков. Відомо, що один з таких встановлено за кошт І. Мазепи у Введенській церкві Троїцького монастиря¹²⁴³. На медальйонах були відображені страсні сцени, апостольський ряд та інші релігійні сюжети¹²⁴⁴. Крім того, іконостас прикрашав терб гетьмана¹²⁴⁵.

Як правило, релігійні сюжети, зображені на іконах, прийшли в Україну із Західу¹²⁴⁶. Але провідні місцеві майстри пензля, які здебільшого навчались малярському ремеслу у західноєвропейських майстернях, наповнювали їх своїм своєрідним трактуванням. Вони ставали доступнішими для розуміння, неускладненими подробицями¹²⁴⁷. Мазепинське бароко розширило тематику іконописання: від символічно-алегоричних ікон євхаристичного змісту до сюжетів про Невисипуше око, Синайську гору, Марію Єгипетську¹²⁴⁸. Великою популярністю у народі користувалися образи архангела Михаїла, пустельника Онуфрія, мучениць Параскеви П'ятниці, Варвари та Катерини¹²⁴⁹. На Чернігівщині, до того ж, набувають поширення чудотворні ікони Богородиці – Руденської (з 1687 р.¹²⁵⁰), Мохнатинської (з 1691 р.¹²⁵¹), Любецької (1698 р.)¹²⁵². Як свідчать документи, попит на художників розширював їхнє коло не тільки у провідних містах. Так, крім Чернігова та Києва, важливим малярським осередком був Стародуб, у якому на початку XVIII ст. налічувалось понад двадцять іконописців та їхніх учнів¹²⁵³. Очевидно, саме вони оформляли храми, монастирі, відновлені стародубським полковником, соратником І. Мазепи М. Миклашевським.

У Аубнах проживав художник Йосип Іванович, який на замовлення гетьмана розписував собор Мгарського монастиря¹²⁵⁴ та й, певно, писав портрети старшини, як це робив Іван Паєвський, автор портрета (18 червня 1697 р.¹²⁵⁵) померлої дружини сотника Новгород-Сіверської сотні Євдокії. За манерою виконання, композицією реалістичного образу останній явно мав західноєвропейську освіту¹²⁵⁶.

I. Мазепа сприяв у духовній кар'єрі художнику й поету Гедеону Одорському (з 1701 р. ректор Києво-Могилянської академії. – Авт.), який, перебуваючи в Москві, намалював «икону Богородичну с царскими лицами под таковым именем и надписанием: диадима царей благочестивых»¹²⁵⁷ та помістив «при той иконе стихи»¹²⁵⁸. Він же «видимый мир в сфере небесной на досках медных велел вырезать и печатным изображением... изобразить; (...) Азовскую победу в лицах изобразить и чтобы тое изображение на досках медных вырезано было»¹²⁵⁹.

До нашого часу дійшло небагато портретів соратників, співпрацівників I. Мазепи – В. Дуніна-Борковського, М. Миклашевського, Л. Журавки, І. Новицького, Л. Свічки, С. Ширая, І. Стороженка, І. Монастирського. Після поразки повстання I. Мазепи понад 100 представників родин старшинського оточення були репресовані, а тому й їхні зображення найчастіше зазнали знищення або потрапили до рук родичів, котрі сімейні реліквії старалися приховати, через що вони скоро стали забуті й втратились.

Велика потреба у створенні церковного начиння у 1687–1709 рр. для великої кількості відроджених храмів сприяла розквіту гаптування, створенню високохудожніх зразків епиграфілій, плащаниць, воздухів, фелонів, пелен, палиць. У багатьох жіночих монастирях це стає головною справою, яка давала додаткові кошти для утримування обителі. Особливо славилися літургійним шитвом Чернігівський П'ятницький, Введенський Ніжинський, Ладинський Покровський, Великобудищанський Преображенський, Глахівський Преображенський, Київський Вознесенський монастирі¹²⁶⁰. Останній був чи не головним у гаптуванні золотими, срібними нитками фелонів, пелен, плащаниць, палиць. Черници–гаптарки Київської Вознесенської обителі забезпечували своїми майстерними роботами Києво-Печерську лавру, церкви Києва. Ці замовлення виконувались як під безпосередньою режисурою ігумені Mariї Magdalini Mazepi, матері гетьмана, так і її руками. Дорогоцінне шитво найчастіше фінансував її син. Перша відома робота такого типу – пелена «Христос, Богоматір, Іоанн Богослов» (1689 р.)¹²⁶¹, вишита на оксаміті шовковими, золотими та срібними нитками. Зображення має два рівні – перший – власне картинка, другий – її обрамлення рослинним орнаментом, квітами. Ілікато, що рослинне обрамлення картини-гаптування Ісуса Христа, Богородиці, Іоанна Богослова починається з герба Мазеп (центральна частина долу пелени). Рослинне плетиво, яке в'ється довкруж картини, тримає на

собі зображення родинних святих — Іоанна Хрестителя, Марії Магдалини, Варвари, архангела Михаїла, можливо, Софії.

Палиця «Вручення ікони» (правдоподібно 1690–1691 рр.) вишивалася як відгук на помітну церковну подію. На оксамиті золотими та срібними нитками вишита Богородиця, яка передає гетьману ікону. В основі сюжету, очевидно, перенесення Рудницької чудотворної ікони Богородиці у Києво-Вознесенський монастир 25 жовтня 1690 р.¹²⁶² Саме тоді священик Василій із Рудні передав її в обитель матері гетьмана¹²⁶³. Керівництво Києво-Печерської лаври забажало, аби ікону було перенесено до них. Однак гетьман «виявив бажання, щоб та свята ікона неодмінно лишалась у дівочому Печерському монастирі»¹²⁶⁴. Отже, на палиці бачимо символічну передачу Богородицею ікони Рудницької І. Мазепі. Поряд з ним, імовірно, стоять представники роду Мазеп — два молодики — Іван Обидовський, Андрій Войнаровський, мати гетьмана та його дружина.

Відомою пам'яткою літургійного шитва є пелена «Покрова Богородиці» (1692 р.), яку виготовили черниці Києво-Вознесенського монастиря на замовлення гетьмана. Він надав її Покровській трапезній церкві Густинно-Миколаївського монастиря¹²⁶⁵. Гаптувальниці, на думку Т. Кари-Васильєвої, у нижньому ярусі крайніми зліва зобразили матір гетьмана та його самого (з довгим чорним волоссям, вусами та бородою)¹²⁶⁶.

До нашого часу дійшла низка й інших творів, виготовлених чернігівськими, київськими черницями. Так, воздух «Покладання до гробу» вигаптували на початку 1700-х рр. у Чернігівському П'ятницькому монастирі за малюнком-зразком гравера І. Щирського¹²⁶⁷. Вражаютъ майстерністю виконання вишиваних у кінці XVII — на початку XVIII ст. покров «Коронування Богородиці»¹²⁶⁸, фелони «Архангел Гавриїл» (1707 р.), «Архангел Михаїл» (1707 р.)¹²⁶⁹, палиці «Трійця», «Коронування Богородиці»¹²⁷⁰, хрещатий покрівець «Нерукотворний Спас»¹²⁷¹ та інші твори церковного вжитку.

Доба Мазепи, прикметними рисами якої ставали стабільність, зростання заможності козацької верхівки, церковна розбудова, стимулювала й розвиток на теренах Гетьманщини золотарства. Гетьманська еліта поліпшувала свій побут коштовним срібним та позолоченим посудом, жіночими прикрасами, гарно оздобленою зброєю, атрибутиами військової влади. Водночас величні київські храми, відновлення давніх монастирів давали поштовх для дорогоого оформлення інтер'єрів церковних споруд, виготовлення пишних карбованіх царських врат, срібних з позолотою шат, дарохранительниць, вишуканих форм потирів, величних панікадил, свічників, кадильниць¹²⁷². Творчість золотарів тісно перепліталася з роботою граверів. Часто перші запозичували свої сюжети для власних виробів з книжної графіки. Разом з тим відомий і гравер-золотар Федір, який майстерно оформив своїми гравюрами Євангеліє 1697 р.¹²⁷³ Він виготовив також низку прикрас, зокрема срібний медальйон¹²⁷⁴.

У кінці 1690-х рр., на початку 1700-х рр. порадував своїми першими високохудожніми роботами київський майстер Іван Равич (нар. 1677 р.). Хоча його талант найбільш потужно проявився у першій половині XVIII ст., все ж і ранні золотарські вироби відзначалися філігранністю та вишуканістю. Напевне, золотар здобув освіту в Києво-Могилянській колегії (тут учили також граверного мистецтва *)¹²⁷⁵ або в ранньому віці вчився золотарського ремесла за кордоном, бо знав кілька іноземних мов, латину¹²⁷⁶. Будівельний бум у Києві, зініційований І. Мазепою, фактично породив його як майстра-професіонала. На рубежі століть І. Равич на замовлення гетьмана виготовив йому срібний кухоль, на якому було вигравірувано герб¹²⁷⁷. Коштовна річ прикрашена рослинним орнаментом, трьома медальонами. У 1703 р. майстер також виготовив срібну оправу на євангеліє¹²⁷⁸.

І. Мазепа часто вдавався до послуг золотарів. Так, на його замовлення виготовляється коштовна срібна із золоченням оправа на євангеліє, видрукуване у Москві у 1698 р.¹²⁷⁹ Він подарував це прикрашене його коштом видання Домницькому монастирю. У своєму побуті гетьман використовував срібну чарку з написом: «Іонна Мазепи»¹²⁸⁰. Справжнім художнім витвором є звіздиця з келиху ** — вклад гетьмана до приділу Іоанна Предтечі Успенського собору Києво-Печерської лаври¹²⁸¹. Він профінансував також виготовлення срібних шат до чудотворної ікони у Троїцько-Іллінському монастирі, царських врат Борисоглібського собору, срібної 32-кілограмової раки св. Варвари для Михайлівського Золотоверхого монастиря¹²⁸². На його замовлення викарбувана на срібній блясі плащаниця до собору Воскресіння при «Господньому Гробі»¹²⁸³, яку там використовують на врочистостях. У центрі зображення — Христове тіло, яке покладають до Гробу Йосифа та Никодима, плачучі Божа мати та Марія Магдалина. На срібній дошці угорі та внизу образу вигравірувані написи староукраїнською та латинськими мовами «Подаянием Ясновелможнаго Єго Милости Пана Іоанна Мазепы Росийскаго Гетмана — Sumpti sllustrissimi Domini Ioannis Mazera Ducus Rossiae»¹²⁸⁴. На Мазепиному дарі є також герб із його ініціалами. Покладання Христа прикрашено рамкою зі складним рослинним орнаментом та символічними образами чотирьох євангелістів у кутках.

У ці роки Київ, Чернігів, Глухів перетворюються у справжні мистецькі осередки художньої обробки металу. У 1697 р. київськими майстрами був виготовлений і встановлений на вежі Києво-Печерської ратуші монументальний рельєф із зображенням архангела Михаїла¹²⁸⁵. Його постать була з'єднана з механічним годинником. Під час пробиття годин архангел металевим списом колов-перемагав

* У Києво-Печерській лаврі також була малярська школа, у якій учні мали можливість ознайомлюватися з книгами, альбомами західноєвропейських художників.

** На ньому був напис «Сеі келых надал раб Божий Иван Мазепа гетман до преділа святого Ивана Предотечи».

дракона, б'ючи його в розкриту пащу так, що вона аж іскрила¹²⁸⁶. Очевидно, на початку 1700-х років був виготовлений зі срібла інший образ святого Михаїла як заступника Гетьманщини та Війська Запорозького і встановлений на Києво-Михайлівському соборі.

Доба Мазепиного бароко впливає на оздоблення людвіарських виробів. Дзвони, гармати прикрашаються пишними рослинними орнаментами, гербами фундаторів. Відомими майстрами обробки металу кінця XVII ст. були мешканці Глухова Йосип Тимофійович Балашевич¹²⁸⁷ та його син Карпо Балашевич, які забезпечували гетьманську столицю, полкові фортеці потужними, пишно оформленими гарматами. Часто гетьманська старшина на власні кошти замовляла їм персональні гармати. Так, відомі дві з таких (роботи 1693 – 1697 рр.), які мають герб соратника I. Мазепи, гадяцького полковника Михайла Бороховича, його ініціалі та військове звання¹²⁸⁸. І. Балашевича як автора старшина попросив зробити напис на обох відливах: «Споражена сія армата его власным коштом, а не войсковим»¹²⁸⁹. Відомий майстер відлив також у 1692 р. гарно оздобленими гармати для найближчих гетьмана – компанійського полковника Іллі Новицького та полтавського полковника Павла Герцика¹²⁹⁰.

У Чернігівському літописі зазначається, що по війську О. Меншикова у листопаді 1708 р. «давано отню гармат велми з Батурина»¹²⁹¹. Тут, певно, згадується руйнівна дія найважчих мортир, які робила у глухівській ливарній майстерні родина Балашевичів з кількома робітниками. Ще в XIX ст. у Брянському арсеналі зберігалась * 50-пудова з написом «За царства... старанием же и коштом ясновельможного его милости пана Иоана Мазепы, гетмана с войском запорожским»¹²⁹². Її виготовив «Карп Иосифович ** людвисарь *** глуховский року 1698»¹²⁹³. Всі ознаки вказують, що у 1708 р. вона стояла у гетьманській столиці. Після запеклої битви, спалення Батурина і знищенння великих мортир переможці взяли з собою лише 40 гармат¹²⁹⁴. За оцінками шведських учасників походу та істориків В. Шутого, М. Павленка, Е. Тарле, гарнізон мав на озброєнні їх 70–80 одиниць¹²⁹⁵. У написаному у 1733 р. «Житії Петра Великого» йдеться про «сто добрих пушек»¹²⁹⁶, знайдених у Батурині. Схоже, одна з них довжиною 395 см роботи К. Балашевича (1705 р.) прикрасила Московський Кремль¹²⁹⁷.

Своєрідними мистецькими витворами були дзвони, вилиті людвисарами.

Майстер Опанас Петрович у кінці 1695 р. зробив для збудованої у Полтаві дерев'яної Успенської соборної церкви дзвін «Казикер-

* Нині зберігається в Артилерійському музеї Санкт-Петербурга.

** Цей же майстер залишив своє клеймо на 368-кілограмовій «гетьманській» пишталі, де є напис: «За щаслівого регименту ясновельможного его милости пана Иоана Мазепы вилита сия армата в Глухове до города Конотопа року 1697».

*** Людвисар – ливарник з міді та бронзи.

мен»¹²⁹⁸. На ньому зображені Успіння Божої Матері, святі, верх та низ прикрашені гірляндами листя. Крім цього, на дзвоні вилиті віршовані рядки:

«В року тысяча шестьсот девятдесят пятом
По славном Кизикермені от христиан взятом,
За царства росских царей Петра, Иоанна,
За гетманства Мазепы, Богом дарованна,
Сооружен есть звон сей ко Божией славі
До храму Успения во граді Полтаві.
Из штук Казикерменских армянских здобычных *,
З прицатком материей, до звона приличных,
Коштом его милости войск полтавских вожка,
Павла Семеновича, Украины строжа»¹²⁹⁹.

Цей вірш написав поет І. Величковський¹³⁰⁰, якого, мабуть, по просили як майстра поетичного слова прикрасити роботу людвисара поетичними рядками.

Відомі ще дві солідні роботи Опанаса Петровича – дзвони «Старший»¹³⁰¹ (1690 р.) для Видубецького монастиря ** та 13-тонний «Мазепа»¹³⁰², відлітий у 1705 р. для Тріумфальної дзвіниці. Великі розміри лиття останнього вказували не тільки на можливості фундатора, а й на те, що цей майстерно виготовлений витвір за значимістю був фактично № 1 в Україні. Адже він висів у резиденції київського митрополита. На дзвоні людвисар відлив фундаторський запис, герб гетьмана¹³⁰³. У дусі тієї доби людвисарська робота відзначається пишним орнаментальним оздобленням, зокрема фризом у вигляді тонкого мережива з акантових паростків, між якими забавляються янголята-путті¹³⁰⁴.

На плащі дзвона поміщено герб митрополита В.Ясинського, заголовні літери його титулу В Я М К П А М К Г И В Р¹³⁰⁵ (Варлаам Ясинський, митрополій Київської преосвященній архієпископ митрополит київський, галицький і всієї Росії.– Авт.).

Замовником великого дзвона «Голуб» був сам гетьман І. Мазепа. Його відлив у 1699 р. у Глухові «старанием же и коштом ясневелможного»¹³⁰⁶ Карпо Йосипович Балашевич «до храму Воскресения Христова» ***. Про це був зроблений відповідний напис на людвисарсько-

* Тобто із захоплених гармат.

** Дзвін мав вагу 100 пудів і напис: «В славу и честь божію изділан звон сей благословенiem ясне в Богу преосвященніго его милости отца Варлаама Ясинского, архієпископа митрополита кіевского и всея Россіи до монастира Видубицкого в храм святаго архангела Христова Михаила и на тот час будучого игумена всечестного отца Варлаама Страховского коштом славетного пана Тараса Петровича Желізного Гроша мещанина кіевского и жены его Елены Макаровны. Ділал Афанасий Петрович року 1690го месяца апріля 20 дня».

*** Очевидно, після спалення Батурина дзвін перевезли до Домницького монастиря, де його у 1920-х роках знайшов чернігівський етнограф Б. К. Пилипенко. Після цих відвідин він був перевезений у Чернігівський музей. Там його бачив у 1930-х роках О. Оглоблин. На жаль, під час війни історична пам'ятка була втрачена.

му виробі. На дзвоні майстер вилив герб Мазеп, ініціали гетьмана та перші літери його титулу. Поряд було вміщене зображення І. Мазепи на повний зріст з шапкою на голові та булавою в правиці¹³⁰⁷. Дзвін важив 640 кілограмів, мав висоту 95 сантиметрів та діаметр 95 сантиметрів¹³⁰⁸. Він також був гарно прикрашений рослинним орнаментом, обличчями ангелів з німбами.

Додамо до цього, що К.Балашевич виготовив ще дзвони для Домницького монастиря (1699 р.), для Предтеченської церкви в Стародубі та Різдво-Богородицької церкви (1700 р.) у Глухові¹³⁰⁹.

На замовлення гетьмана людвисар з Новгорода-Сіверського Іван Андрієвич відлив у 1698 р. дзвін для Спаського монастиря¹³¹⁰. Він теж був гарно оформлений рослинним орнаментом, мав герб та ініціали гетьмана, віршовані рядки, адресовані керманичу України:

«Иоан, гетман славний, на Божию хвалу
Полагаем надежду и свою славу,
Возгласит и сей еще звук о его славе,
А пришаток немаший будет к вечной хвале»¹³¹¹.

Крім того, на дзвоні людвисар відлив герб і архімандрита монастиря Михайла Лежайського, який часто звертався по допомогу до І. Мазепи і відповідно отримував її. Взагалі, людвисар, як ніхто, прикрасив свою працю, багатьма підписами. Зображення Христа супроводжується написом: «Краснійшій добротою паче сыновь человіческих царь славы Господъ»¹³¹². Навколо дзвона розміщено текст: «Року 1698 міща октаврія дня 1 за державу благочистивого нашого града цара и великого князя Петра Алексеевича Великія и Малыя России самодержца и при счастливом владініи ясновельможного его милости пана гетмана войска его црского пресвітлого величества запорозкого Иоана Мазепы изрядну же обители святой всемилостиваго спса новгородскаго строителю архимандриту сущу тогда Михаилу Лежайскому»¹³¹³.

У 1696 р. до Києва був запрошений московський майстер Семен Федоров для відлиття дзвонів для Києво-Печерської лаври¹³¹⁴. За інформацією Бендерської комісії, І. Мазепа виділив на великий дзвін та дзвіницю 73 000 золотих¹³¹⁵.

Духовно-церковна політика гетьмана заохочувала до збільшення замовлень на відлиття дзвонів від старшин, заможних міщан. Так, коштом киянина Івана Шабелика та його дружини Ксенії 20 березня 1695 р. був виготовлений дзвін діаметром 94 см та висотою 94 см для Успенського собору Єлецького монастиря¹³¹⁶. Подібним же чином з'явився у 1701 р. у Видубецькому монастирі дзвін «Скликун»¹³¹⁷.

Мистецькі твори доби І. Мазепи складають велику картину розквіту духовних можливостей діячів української культури і знаменують стан її піднесення, набуття високого рівня значимості, самобутності.

Висновки

Роль І. Мазепи як гетьмана, як людини у процесах істотної зміни рівня духовного-культурного пласти в Україні у 1687–1709 рр. настільки визначальна, прозора, що лишається тільки дивуватися тому потужному потенціалу, вкладеному часом, історією у цю особистість. Вона уособлювала не тільки притаманні добі прагматизм відстоювання владного крісла, безкомпромісної боротьби з опонентами, удаваної запопадливої служби царям, а й великої можливості непересічного діяча культури, справжнього цінителя мистецтва, книги, ревнового і небайдужого покровителя церкви.

Лише в душі такого масштабу могли зародитися високі честолюбиві помисли повернути Вітчизні, Києву ту славу, яку вони мали за князювання Володимира і Ярослава Мудрого.

І. Мазепа, здійснюючи свій потаємний замір зробити Україну вільною, незалежною країною, великі зусилля спрямовував насамперед на будівництво її фундаменту, на основі якого можна було б вибудувати суверенну державу.

Підмурівком її буття у тих умовах залежності від Москви могли стати лише висока культура, багате духовне життя, міцність релігійних ідеалів, відроджені з руїн церкви, монастирі.

Адже тільки це давало право показати Україну європейським націям як країну, яка має не тільки славну давню історію, а й передову освіту, мистецтво, літературу, побожний, висококультурний народ.

Цей план фактично був реалізований. Згадане, зокрема, побачили іноземці, які проїжджали Україною та Московією. Посол Данії в Росії (1709–1712 рр.) Ю. Юст був неприємно подивований у Москві царським оточенням, яке «поводилося без совісті і встиду»¹³¹⁸, здебільшого було неосвіченим, малокультурним. Непривабливу оцінку він

дав і всім побаченим росіянам: грубі, пихаті, темні, брудні¹³¹⁹. Зовсім інші враження у нього склалися в Гетьманщині. «Місцеві мешканці,— писав посол,— як взагалі все населення Козацької України, відзначається великою ввічливістю і охайністю, вдягаються чисто і чисто утримують доми»¹³²⁰. У Глухові, Кролевці, Ніжині, Києві він побачив не тільки чудові церкви, а й старшин, велику кількість ченців, які добре володіли латиною. На останнє звернув увагу під час шведсько-російської війни 1708 р. словацький посолець Д. Крман. «По латині знає ледве кожний тисячний»,— зауважив він у своєму щоденнику¹³²¹. За донесеннями єзуїта о. Беруля від 15 листопада 1701 р. у Москві набули авторитету київські вчені, які у російській столиці «закладають гімназії», «скоро зачнуть вчити філософії та богословія, спровадивши з Київа не тільки вчителів, а й учеників»¹³²².

Мазепине правління справді вродило рясно духовними плодами, які викликали повагу як у росіян, так і зарубіжних свідків змін. Мазепинський посолець І. Биховець під час візиту до візира чув, як «луччи бусурманські абизи-аги, беї, салтани говорили: «Щасливі козаки, що мають розумного гетьмана собі»¹³²³. Хоча у листопаді 1708 р. за наказом Петра I гетьмана анафемували, а пізніше старалися всі посилання на його добрі справи затінити, заретушувати, усе ж пам'ять про них залишилась у численних соборах, церковних дарунках, книгах, мистецьких творах.

I. Мазепі не вдалося створити незалежну державу. Цьому не сприяли обставини 1708–1709 рр., слабкість шведського війська, на яке такі великі надії покладав гетьман. Усі ці чинники сприяли занепаду Гетьманщини, негативно позначилися на подальшому бутті українців. Разом з тим доба 1687–1709 рр. сформувала новий тип мислення, вищий рівень культури, освіти в Україні. Ця висота, досягнута завдяки творчій енергії гетьмана, не давала у XVIII, XIX ст. занепасти набутим традиціям у літературі, мистецтві, церковному будівництві. Вона служила орієнтиром, базою для культурницьких проектів. Ми не знаємо, в якому стані перебували б нині більшість пам'яток архітектури Києва, якби вони не були відреставровані, підняті з руїн у добу Мазепи. Йдеться передусім про архітектурний комплекс Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Видубецького монастиря.

Набутий у 1687–1709 рр. культурницький потенціал, який постав як своєрідний переосмислений синтез європейських, російських впливів, запозичень, а також вітчизняних традицій, є вагомим внеском у становлення саме української культури, у формування її підмурівка.

Церковна, духовна політика I. Мазепи, його активна позиція у питаннях створення нових мистецьких, літературних, архітектурних цінностей є справді визначним внеском у будівництво української культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

¹ Щоденник Патріка Гордона // Сіверянський літопис.– 2001.– № 1.– С. 19.

² Павленко С. Вступ // Павленко С. Міф про Мазепу.– Чернігів: Сіверянська думка, 1998.– С. 3–13; Ковалевська О. Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник (Пам'яті історика України, члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка).– К., 1999.– Вип. 7.– С. 173–189; Ковалевська О. І. С. Мазепа в історіографії XVIII–ХХ століть. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.– Донецьк, 1997.– 24 с.; Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. Збірник.– Варшава, 1938.– Т. I.– С. 3–34; Дмитрієнко М., Ясь О. Проблема формування оціночних критеріїв історичної особистості гетьмана Івана Мазепи в історичних концепціях істориків–державників // Гетьман Іван Мазепа та його доба: Тези доповідей наукової конференції.– К., 1995.– С. 8–11; Мокляк В. Гетьман Іван Мазепа в джовтневій українській історіографії // Гетьман Мазепа та його доба: Тези доповідей наукової конференції.– К., 1995.– С. 16–19; Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук.– К., 1925.– Т. VI.– С. 2–18; Феденко П. Гетьман Іван Мазепа в советській історіографії // Український збірник.– 1960.– № 17.

³ Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно.– СПб., 1773.– С. 158.

⁴ Бантыши-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.– К.: Час, 1993.– С. 389–390.

- ⁵ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.– К.: Либідь, 1994.– С. 607.
- ⁶ Маркевич Н. История Малороссии.– М., 1842.– Т. 2.– С. 497–498.
- ⁷ Там само.– С. 499.
- ⁸ Берлинський М. Ф. Історія міста Києва.– К.: Наукова думка, 1991.– С. 129.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва / упор. вст. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої.– К.: Либідь – ICA, 1995.– С. 177, 184, 186–189, 190, 196, 222, 295.
- ¹¹ Максимович М. Выдубицкий монастырь // Киевлянин.– 1841.– Кн. 2.– С. 5–26.
- ¹² Максимович М. Книжная старина южно-русская // Временник имп. Моск. о-ва истории древностей рос.– 1849.– Кн. 1.– С. 1–12; Кн. 4.– С. 1–12; Киевлянин.– 1850.– Кн. 3.– С. 117–138.
- ¹³ Титов С. Ф. Историческое описание Киевского Пустынно-Никольского монастыря.– К., 1902.– С. 7–12.
- ¹⁴ Титов Ф. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева.– К., 1911.
- ¹⁵ Петровский С. Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве. Исторический очерк и современное состояние обители.– Одесса, 1902.
- ¹⁶ Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем Академией.– К., 1856.– Ч. 1–2.
- ¹⁷ Мухин Н. Ф. Киево-Братский училищный монастырь.– К., 1886.
- ¹⁸ Голубев С. Т. История Киевской духовной академии.– К., 1893.
- ¹⁹ Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века.– К., 1895.
- ²⁰ Титов Ф. И. К истории Киевской духовной академии в XVII–XVIII веках.– К., 1911.
- ²¹ Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия.– К., 1911.
- ²² Уманець Ф. Гетьман Мазепа.– СПБ., 1897.
- ²³ Ковалевська О. Меценатська діяльність гетьмана І. С. Мазепи в історіографії XIX–XX століття // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці Музею гетьманства.– К.: Стилос, 2003.– С. 109.
- ²⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України.– Київ–Львів, 1913.– С. 367–368.
- ²⁵ Там само.– С. 366, 369.
- ²⁶ Ернст Ф. Київські архітектори XVIII віку // Наше минуле.– 1918.– № 1.– С. 98–101.
- ²⁷ Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків.– К., 1919.
- ²⁸ Модзалевський В. Будування церквів в Лубенському Мгарському монастирі в р. 1682–1701 // Наше минуле.– 1918.– № 3.– С. 49–64.

- ²⁹ *Маслов С.* Українська друкована книга XVI–XVIII вв.– К., 1925.
- ³⁰ *Маслов С.* Етюди з історії стародруків.– К.: Український науково-вивчний інститут книгознавства, 1925.
- ³¹ *Тітов Ф.* Стара вища освіта в київській Україні.– К., 1924.
- ³² *Огієнко І. І.* Історія українського друкарства.– Львів: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, 1925.– Т. I.
- ³³ *Січинський В.* Архітектура в стародруках.– Львів, 1925.
- ³⁴ *Лукомский Г. К.* Киев. Церковная архитектура XI–XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. Репринтное воспроизведение издания 1923 г.– К.: Техника, 1999.
- ³⁵ *Антонович Д.* Триста років українського театру. 1619–1919.– Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925.
- ³⁶ *Андрусяк М.* Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч // Мазепа. Збірник.– Варшава, 1939.– Т. 2.– С. 69–87.
- ³⁷ *Андрусяк М.* Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч.– К.: Обереги, 1991.– С. 29.
- ³⁸ *Krupnizkij B.* Hetman Masepa und seine Zeit (1687–1709).– Leipzig, 1942.
- ³⁹ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба.– К.: Україна, 2003.– С. 83.
- ⁴⁰ Там само.– С. 90.
- ⁴¹ *Січинський В.* Іван Мазепа: людина і меценат.– Філадельфія, 1951.
- ⁴² Там само.– С. 16.
- ⁴³ Там само.– С. 23.
- ⁴⁴ Там само.– С. 33.
- ⁴⁵ *Ровинский Д. А.* Подробный словарь гравированных портретов.– СПб., 1889.– Т. I.– С. 1022–1023; *Ровинский Д. А.* Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв.– СПб., 1895.– С. 644–645.
- ⁴⁶ *Січинський В.* Чужинці про Україну.– К.: Довіра, 1992.– С. 151.
- ⁴⁷ Портрет Б. Шереметева// *Буганов В. И., Буганов А. В.* Полководці. XVIII в.– М.: Патріот, 1992.– С. 133.
- ⁴⁸ *Никитин И. Н.* Портрет Б. П. Шереметева. 1729 г. // *Павленко Н. И.* Птенці гнезда Петрова.– М.: Мысль, 1985.– С. 97–98 (вставка).
- ⁴⁹ *Павленко Н. И.* Птенці гнезда Петрова.– С. 13.
- ⁵⁰ *Селищев А. М.* Слава Б. П. Шеремете. (Польский панегирик XVII века) // Русский библиофил.– 1915.– № 5.– С. 87.
- ⁵¹ Українська графіка XI – початку ХХ ст. Альбом.– К.: Мистецтво, 1994.– С. 142–143.
- ⁵² *Огієнко І.* (митрополит Іларіон).– Розп'яття Мазепа.– К.: Наша культура і наука, 2003.– С. 165.
- ⁵³ Там само.– С. 52.
- ⁵⁴ Там само.– С. 53.
- ⁵⁵ Там само.– С. 63.
- ⁵⁶ Там само.– С. 48.

⁵⁷ Там само.— С. 38.

⁵⁸ Огоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк—Київ—Львів—Паризь—Торонто, 2001.— С. 145.

⁵⁹ Апанович О. Гетьман Мазепа — будівничий української культури // Слово і час.— 1995.— № 3.— С. 85—89; Чернявська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Пам'ять століть.— 2000.— № 4.— С. 39—50; Пуцко В. Гетьман Івана Мазепа і розвиток українського мистецтва // Київська старовина.— 1995.— № 1.— С. 98—104.

⁶⁰ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1938.— Т. 1.— С. 106—138.

⁶¹ Бантыши-Каменский Д. Источники малороссийской истории. В 2-х частях.— М., 1858—1859.

⁶² Судиенко М. Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. 2.

⁶³ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков.— Владимир, 1903.— Т. 1—2.

⁶⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. К., 1888—1901.— Т. I—III.

⁶⁵ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729—1730.— Чернигов, 1901.— Вып. 1; Його ж. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729—1730.— Чернигов, 1908.

⁶⁶ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1689—1709.— Мюнхен, 1988.

⁶⁷ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи (упорядник В. Станіславський).— К.: Інститут історії України НАНУ, 1996; Листи Івана Мазепи. 1687—1691 / Упорядник та автор передмови В. Станіславський (далі — Листи Івана Мазепи).— К.: Інститут історії України НАНУ, 2002.— Т. 1.— 480 с.

⁶⁸ Мицук Ю. А. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України.— 1991.— С. 56—58; Його ж. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу.— 1996.— № 49—50.— С. 27—32; Його ж. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 1997.— № 3—4; Його ж. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 1998.— № 1.— С. 91—103; Його ж. З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 4.— С. 36—45.

⁶⁹ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 31—46; № 3.— С. 72—84; № 4.— С. 37—58; № 5.— С. 67—82.

⁷⁰ Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / Упорядник І. Бутич (далі — Універсали Івана Мазепи).— Київ—Львів: НТШ, 2002.— 757 с.

⁷¹ Томілович Л. Мазепа і Білоцерківщина // Сіверянський літопис.— 1995.— № 4.— С. 72.

⁷² Демківський Б. Історія села Мазепинці // Українське слово.— 1996.— 1 серпня.— С. 13.

⁷³ Томілович Л. Історія села Мазепинці // Гетьман Іван Мазепа та його доба (До 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції.— К., 1995.— С. 35.

⁷⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1862.— Т. 6.— С. 183—186.

⁷⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк—Паріж—Торонто, 1960.— С. 10.

⁷⁶ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1899.— С. 2.

⁷⁷ Уманець Ф. Гетман Мазепа.— СПб., 1897.— С. 2.

⁷⁸ Токаржевський-Караишевич Я. Герб і походження гетьмана І. Мазепи // Праці Українського наукового Інституту. Мазепа. Збірник.— Варшава, 1938.— Т. 1.— С. 62—63.

⁷⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиою для разбора древних актов (далі Архив ЮЗР) — К., 1863.— Ч. III.— Т. 1.— С. 374.

⁸⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— К.: Наукова думка, 1995.— Т. 8.— С. 298.

⁸¹ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України.— Львів: Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові, 1993.— С. 42.

⁸² Боплан Г. Опис України.— К., 1990.— С. 101—102.

⁸³ Архив ЮЗР.— К., 1863.— Ч. III.— Т. 1.— С. 397.

⁸⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1878.— Т. 10.— С. 406.

⁸⁵ Біднов В. Марія-Магдалина — мати гетьмана І. Мазепи // Праці Українського Наукового Інституту. Мазепа. Збірник.— Т. I — С. 40.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ К родословной гетмана Ивана Мазепы // Киевская старина.— 1866.— № 12.— С. 757.

⁸⁸ Оглоблин О. Вказ. праця.— С. 11.

⁸⁹ Там само.— С. 20.

⁹⁰ Довідник з історії України.— К.: Генеза, 1995.— Т. 2.— С. 240.

⁹¹ Бодянський О. Передмова // Реєстр руського Війська Запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром, складений 1649 р., жовтня 16 дня.— К., 1994.— С. 27.

⁹² Реєстр Війська Запорізького 1649 року.— К.: Наукова думка, 1995.— С. 177.

⁹³ Крайня О. Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць.— К.: Пульсари, 2001.— Вип. 5.— С. 155.

⁹⁴ Акты ЮЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 211.

⁹⁵ Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Праці Українського Наукового Інституту.— С. 16.

- ⁹⁶ Борицак І. Мазепа – людина й історичний діяч // Мазепа.– К.: Мистецтво, 1993.– С. 158.
- ⁹⁷ Величко С. Літопис.– К: Дніпро, 1991.– Т. 2.– С. 170.
- ⁹⁸ Половонська-Василенко Н. Історія України.– К: Либідь, 1992.– Т. 2.– С. 500.
- ⁹⁹ Семчишин М. Тисяча років української культури.– К: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993.– С. 120.
- ¹⁰⁰ Там само.– С. 122.
- ¹⁰¹ Українська література XVII ст.– К: Наукова думка, 1987.– С. 566.
- ¹⁰² Там само.– С. 532.
- ¹⁰³ Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давня українська література.– К: Вища школа, 1978.– С. 186.
- ¹⁰⁴ Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій».– Б. м., 1957.– С. 186.
- ¹⁰⁵ Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України.– Люссер, 1974.– С. 51.
- ¹⁰⁶ Ананович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність.– К: Варта, 1994.– С. 53.
- ¹⁰⁷ Довідник з історії України.– Т. 2.– С. 281–282.
- ¹⁰⁸ Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – гетьман України (1939–1709) // Український історик.– 1979.– № 1–4.– С. 59.
- ¹⁰⁹ Там само.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Довідник з історії України.– Т. 2.– С. 282.
- ¹¹³ Письма к гетьману Мазепе об его сестре госпоже Войнаровской // Чтения в императорском обществе истории древностей российских при Московском университете.– 1848.– Т. 5.– С. 70.
- ¹¹⁴ Шевчук В. Визвольна війна Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави.– 1993.– № 2.– С. 31.
- ¹¹⁵ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709.– Київ–Полтава: Інститут української археографії, Український вільний університет, 1995.– С. 105.
- ¹¹⁶ Єнсен А. Мазепа.– К: Український письменник, 1992.– С. 54.
- ¹¹⁷ Календар «Червоної калини» на 1933 р.– Львів.– С. 4.
- ¹¹⁸ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі.– К: Томіріс, 1993.– С. 92, 200.
- ¹¹⁹ Мединський Є. Братські школи України і Білорусі в XVI–XVII століттях.– К., 1958.– С. 147.
- ¹²⁰ Солов'єв С. История России с древнейших времен.– М: Мысль, 1991.– Кн. VII.– Т. 13.– С. 143–144.
- ¹²¹ Чухліб Т. Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 року. Збірник наукових праць.– К., 1996.– С. 90.

- ¹²² Стрельчевський С. К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657–1659 годах.– К., 1873.– С. 13.
- ¹²³ Там само.– С. 14.
- ¹²⁴ Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657–58 // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ).– 1900.– Т. 38.– Кн. VI.– С. 20.
- ¹²⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник.– К., 1912.– Т. 3.– С. 288; Литинський В. Твори. Архів. Студії.– Філадельфія, 1980.– Т. 2.– С. 207.
- ¹²⁶ Інститут рукопису НБУ НАН України.– Ф. II.– № 22538.– Арк. 5.
- ¹²⁷ Кривошея В. Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Просвіта.– 1997.– 27 вересня.– С. 2.
- ¹²⁸ Путро О. Іван Виговський // Історія України в особах. IX–XVII.– К.: Україна, 1993.– С. 308.
- ¹²⁹ Мицук Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави.– К.: Варта, 1994.– С. 230.
- ¹³⁰ Там само.– С. 229.
- ¹³¹ Оглоблин О. Вказ. праця.– С. 13.
- ¹³² Лазаревский А. Вказ. праця.– С. 7.
- ¹³³ Мицук Ю. Іван Виговський.– С. 231.
- ¹³⁴ Литинський В. Генерал артилерії в кн. Руського // ЗНТШ.– 1909.– Т. 87.– Кн. 1.– С. 42.
- ¹³⁵ Дашкевич Я. Незрозумілий гетьман (1662–1665) // Неопалима купина.– 1995.– № 1–2.– С. 88.
- ¹³⁶ Барбінський Б. Слідами гетьмана Мазепи // ЗНТШ.– 1920.– Т. 29.– С. 136.
- ¹³⁷ История Франции.– М., 1972.– Т. 1.– С. 336.
- ¹³⁸ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687.– С. 105.
- ¹³⁹ Павленко С. Міф про Мазепу.– С. 15–18.
- ¹⁴⁰ Там само.– С. 27.
- ¹⁴¹ Там само.
- ¹⁴² Жак А., Бендер Й., Груша И. История Европы.– Минск–Москва, Вышешшая школа, Просвещение, 1996.– С. 244.
- ¹⁴³ Виннер Р. История Нового времени.– К.: Ніка-Центр, Вист-С, 1997.– С. 192.
- ¹⁴⁴ Там само.
- ¹⁴⁵ Там само.
- ¹⁴⁶ Павленко С. Міф про Мазепу.– С. 23, 99.
- ¹⁴⁷ Єнсен А. Мазепа.– С. 98.
- ¹⁴⁸ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.– К., 1899.– С. 12.
- ¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Памятники, изданные временною комиссию для разбора древних актов, высочайше учрежденою при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1859.— Т. IV.— С. 294—295.

¹⁵¹ Там само.— С. 299—300.

¹⁵² Там само.— С. 318.

¹⁵³ Там само.— С. 300.

¹⁵⁴ Мицик Ю. З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис.— 1997.— № 3.— С. 101.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Памятники, изданные временною комиссию для разбора древних актов, высочайше учрежденою при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— Т. IV.— С. 271.

¹⁵⁷ Бандтке Г. История государства Польского.— СПб., 1830.— Т. 2.— С. 329.

¹⁵⁸ Величко С. Літопис.— К., 1991.— Т. 2.— С. 170.

¹⁵⁹ Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира (1663—1664).— Юрьев, 1929.— С. 9.

¹⁶⁰ К родословной гетмана Ивана Мазепы // Киевская старина.— 1886.— № 12.— С. 758.

¹⁶¹ Де ла Невиль. Любопытные и новые известия о Московии // Россия XV—XVII вв. глазами иностранцев.— Л., 1986.— С. 494.

¹⁶² Там само.— С. 477.

¹⁶³ Кривошея В. Іван Мазепа: біографічні дрібниці .— С. 2.

¹⁶⁴ Єнсен А. Мазепа.— С. 96.

¹⁶⁵ Борщак І. Людина й історичний діяч // Іван Мазепа.— К.: Веселка, 1992.— С. 49.

¹⁶⁶ Алист Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа.— С. 76.

¹⁶⁷ Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців.— К.: Либідь, 1999.— С. 248.

¹⁶⁸ Там само.— С. 265.

¹⁶⁹ Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Часть первая.— Т. V.— С. 65.

¹⁷⁰ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великокорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.— Т. I.— С. 216.

¹⁷¹ Київські щоденники Патрика Гордона // Хроніка 2000.— 1997.— № 17—18.— С. 86.

¹⁷² Там само.— С. 85.

¹⁷³ Там само.— С. 85—86.

¹⁷⁴ Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців.— С. 147.

¹⁷⁵ Крижанівський О. П., Плохий С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні.— К.: Либідь, 1994.— Кн. 3.— С. 100.

¹⁷⁶ Київські щоденники Патрика Гордона. – С. 86.

¹⁷⁷ Салій К. Іван Мазепа і Українська православна церква // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 160.

¹⁷⁸ Титов Ф. И. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII–XVIII вв. – К., 1905. – Т. 2. – С. 326.

¹⁷⁹ Лист І. Мазепи до царів Івана, Петра та царівни Софії Олексійовичів про підтвердження прав Києво-Печерської лаври на ставропігію та друкарню // Листи Івана Мазепи. – С. 92.

¹⁸⁰ Там само. – С. 93–94.

¹⁸¹ Лист І. Мазепи до Василя Васильовича Голіцина про підтвердження прав Києво-Печерської лаври на ставропігію та друкарню // Листи Івана Мазепи. – С. 95.

¹⁸² Там само. – С. 96.

¹⁸³ Письмо В. Ясинского к царям (1688 г.) // Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. – К., 1826. – С. 57.

¹⁸⁴ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (7 квітня 1688 р.) // Листи Івана Мазепи. – С. 154.

¹⁸⁵ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (отримано в Москві 24 квітня) // Листи Івана Мазепи. – С. 157.

¹⁸⁶ Станіславський В. Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 pp. // Листи Івана Мазепи. – С. 64.

¹⁸⁷ Письмо патриарха Йоакима Гедеону Четвертинскому, митрополиту киевскому, о том, что Киево-Печерская лавра утверждается ставропигиею Московского патриарха и не подлежит ведению митрополитов киевских (9 июля 1688 г.) // Архив ЮЗР. – К., 1873. – Часть первая. – Т. V. – С. 263.

¹⁸⁸ Універсал Івана Мазепи Київському Межигірському монастирю з підтвердженням його маєтностей від 9 лютого 1688 р. // Універсали Івана Мазепи. – С. 121–122.

¹⁸⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. I. – С. 293.

¹⁹⁰ Герасименко Н. Межигір'я: сторінки історії // Київська старовина. – 1996. – № 4–5. – С. 40.

¹⁹¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. I. – С. 294.

¹⁹² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VII. – Т. 13–14. – С. 403.

¹⁹³ Там само. – С. 402–403.

¹⁹⁴ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 14 березня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. – С. 134–135; Лист І. Мазепи до Олексія Васильовича Голіцина від 14 березня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. – С. 135–136.

¹⁹⁵ Історія релігії в Україні. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3. – С. 60.

¹⁹⁶ Письмо патриарха Иоакима Лазарю Барановичу, архиепископу черниговскому, с уведомлением, что он, патриарх, принимает архиепископию черниговскую в свое ведение (15 июля 1688 г.) // Архив ЮЗР.– К., 1873.– Часть первая.– Т. V.– С. 257.

¹⁹⁷ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника.– К., 1992.– С. 65.

¹⁹⁸ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.– Т. I.– С. 247.

¹⁹⁹ Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва.– С. 185.

²⁰⁰ Салій К. Іван Мазепа і Українська православна церква.– С. 161.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва.– С. 186.

²⁰³ Письмо патриарха Андриана Варлааму Ясинскому (май 1692 г.) // Архив ЮЗР.– К., 1873.– Часть первая.– Т. V.– С. 343.

²⁰⁴ Галайба В. Храми св. Миколая в Києві.– Київ: Видавництво «Бібліотека українця», 2002.– С. 21.

²⁰⁵ Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва.– С. 187.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів про затвердження й посвящення у Москві новообраного київського митрополита та про підтримку його клопотань (12 липня 1690 р.) // Листи Івана Мазепи.– С. 409.

²⁰⁸ Там само.– С. 410.

²⁰⁹ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів про підтримку клопотань київського митрополита Варлаама Ясинського // Листи Івана Мазепи.– С. 443.

²¹⁰ Універсал Івана Мазепи митрополитові київському, галицько-му на містечко Морвськ з присілками (22 липня 1690 р.) // ЦДІАК України.– Ф. 57.– Оп. 1.– Спр. 39.– Арк. 1144–1146; Універсали Івана Мазепи.– С. 202.

²¹¹ Наказ Костянтину Мокієвському про передачу помірного торгового податку у власність київського митрополита (9 січня 1691 р.) // Листи Івана Мазепи.– С. 441–442.

²¹² Універсал Івана Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському з дозволом збирати купецьке мито на споруджених ним Білогородській і Борщагівській греблях // Універсали Івана Мазепи.– С. 225.

²¹³ Там само.– С. 224–225.

²¹⁴ Універсал Івана Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському на село Койлів // Універсали Івана Мазепи.– С. 236.

²¹⁵ Універсал Івана Мазепи Київському Софійському монастиреві на село Комарівку (16 червня 1695) // Універсали Івана Мазепи.– С. 284 –285.

²¹⁶ Універсал Івана Мазепи про відновлення Переяславського єпископства (30 вересня 1700 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 360–362.

²¹⁷ Богданов А. П. Сильвестр Медведев // Вопросы истории.— 1988.— № 2.— С. 92.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само.— С. 93.

²²⁰ Там само.

²²¹ Митрополит Евгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви.— М.: Русский двор, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995.— С. 133.

²²² Остен.— Казань, 1865.— С. 115–116.

²²³ Богданов А. П. Сильвестр Медведев.— С. 93.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Белокуров С. А. Материалы для русской истории.— М., 1888.— С. XVII.

²²⁶ Там само.

²²⁷ Медведев С. Известие истинное // Белокуров С. А. Материалы для русской истории.— С. 78.

²²⁸ Письмо патриарха Иоакима Гедеону Четвертинскому, митрополиту киевскому (март 1688 г.) // Архив ЮЗР.— Часть первая.— Т. V.— С. 245–246.

²²⁹ Шляпкин И. К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века // Журнал министерства народного просвещения.— 1885.— Сентябрь.— С. 233.

²³⁰ Там само.— С. 235.

²³¹ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 29 серпня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 219.

²³² Белокуров С. А. Материалы для русской истории.— С. XVII.

²³³ Письмо гетьмана к думному дворянину Федору Леонтиевичу Шакловитому // Белокуров С. А. Материалы для русской истории.— С. 80.

²³⁴ Письмо И. Монастырского гетману // Белокуров С. А. Материалы для русской истории.— С. 80–82.

²³⁵ Письмо гетьмана к думному дворянину Федору Леонтьевичу Шакловитому.— С. 80.

²³⁶ Шляпкин И. К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века.— С. 237.

²³⁷ Там само.— С. 238.

²³⁸ Письмо Монастырского к монаху Сильвестру Медведеву (9 февраля 1689 г.) // Белокуров С. А. Материалы для русской истории.— С. 83.

²³⁹ Шляпкин И. К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века.— С. 242.

- ²⁴⁰ Лист І. Мазепи до невідомого 18 липня 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 343.
- ²⁴¹ Там само.
- ²⁴² Там само.— С. 344.
- ²⁴³ Там само.
- ²⁴⁴ Там само.
- ²⁴⁵ Алексеев В. П. Брянский фаворит царевны Софьи. Историко-краеведческий очерк.— Брянск: издательское товарищество «Дебрянск», 1992.— С. 55.
- ²⁴⁶ Там само.— С. 58.
- ²⁴⁷ Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках.— СПб., 1884.— Т. I.— С. 514.
- ²⁴⁸ Шляпкин И. К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII века.— С. 244.
- ²⁴⁹ Марголіна І. Загадковий старець // Людина і світ.— 1995.— № 7.— С. 40.
- ²⁵⁰ Шляпкин И. Вказ. праця.— С. 244.
- ²⁵¹ Марголіна І. Загадковий старець.— С. 40.
- ²⁵² Белокуроў С. А. Материалы для русской истории.— XXI.
- ²⁵³ Богданов А. П. Сильвестр Медведев.— С. 97.
- ²⁵⁴ Белокуроў С. А. Материалы для русской истории.— С. XXII.
- ²⁵⁵ Шляпкин И. Вказ праця.— С. 244.
- ²⁵⁶ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів // Листи Івана Мазепи.— С. 367.
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ Там само.
- ²⁵⁹ Письмо патриарха Иоакима Лазарю Барановичу, архиепископу черниговскому (сентябрь 1688 г.) // Архив ЮЗР.— Часть первая.— Том V.— С. 268.
- ²⁶⁰ Возняк М. С. Історія української літератури. У двох книгах: Навч. вид.— Львів: Світ, 1994.— Кн. друга.— С. 10.
- ²⁶¹ Инструкция, данная гетманом Самойловичем войсковому писарю Савве Прокоповичу, посланному в Москву вместе с депутатами от собора, бывшаго в Киеве для избрания митрополита (20 июля 1685 г.) // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Часть первая.— Т. V.— С. 74.
- ²⁶² Там само.— С. 77.
- ²⁶³ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. I.— С. 244.
- ²⁶⁴ Письмо В. Ясинского к царям (1688 г.) // Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.— К., 1826.— С. 58.
- ²⁶⁵ Там само.
- ²⁶⁶ Лист І. Мазепи до царів Івана, Петра та царівни Софії Олексійовичів про підтвердження прав Києво-Печерської лаври на ставропігію та друкарню (січень 1688 р.) // Листи Івана Мазепи.— С. 93.

- ²⁶⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.– Т. I.– С. 245.
- ²⁶⁸ Там само.
- ²⁶⁹ Грицай М. С., Микитась В. А., Шолом Ф. Я. Давня українська література.– С. 211.
- ²⁷⁰ Марковский М. Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII в.– К., 1894.– С. 1–2.
- ²⁷¹ Грицай М. С., Микитась В. А., Шолом Ф. Я. Давня українська література.– С. 211.
- ²⁷² Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст.– К.: Наукова думка, 1983.– С. 19.
- ²⁷³ Там само.– С. 158.
- ²⁷⁴ Там само.– С. 65, 59.
- ²⁷⁵ Там само.– С. 166.
- ²⁷⁶ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (9 квітня 1688 р.) // Листи Івана Мазепи.– С. 153.
- ²⁷⁷ Там само.
- ²⁷⁸ Радивиловський А. Вінець Христов, з проповідій недільных, аки з цвітов рожаных, на украсение православно-католической святой восточной церкви, сплетеный.– К., 1688.– С. 2.
- ²⁷⁹ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.– Т. I.– С. 446.
- ²⁸⁰ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (12 травня 1688 р.) // Листи Івана Мазепи.– С. 170.
- ²⁸¹ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.– Т. I.– С. 447.
- ²⁸² Там само.
- ²⁸³ Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (29 червня 1688 р.) // Листи Івана Мазепи.– С. 194.
- ²⁸⁴ Там само.– С. 195.
- ²⁸⁵ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.– Т. I.– С. 446.
- ²⁸⁶ Письмо Варлаама Ясинского, архимандрита Киево-Печерской лавры, патриарху Иоакиму о первой книге Минеи св. Димитрия Ростовского // Архив ЮЗР.– К., 1873.– Часть первая.– Т. V.– С. 278.
- ²⁸⁷ Савченко І. До історії укладання житійних збірників в Україні (XVII ст.) // Медієвістика. Збірник статей. Випуск 2.– Одеса: Астро-Принт, 2000.– С. 117.
- ²⁸⁸ Там само.– С. 118.
- ²⁸⁹ Там само.
- ²⁹⁰ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кириловского Киевского монастыря // Дневные записки святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киево-Печерской библиотеке.– М., 1781.– С. 38.

²⁹¹ Савченко І. До історії укладання житійних збірників в Україні (XVII ст.).— С. 118.

²⁹² Диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кириловського Києвського монастиря.— С. 41.

²⁹³ Письмо Варлаама Ясинського, архимандрита Києво-Печерської лаври, патріарху Йоакиму о першій книзі Мінеї св. Димитрія Ростовського // Архів ЮЗР.— К., 1873.— Часть перша.— Т. V.— С. 279.

²⁹⁴ Письмо Йоакима, патріарха Московського, Варлааму Ясинському, архимандриту Києво-Печерської лаври // Архів ЮЗР.— К., 1873.— Часть перша.— Т. V.— С. 281.

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Там само.— С. 284.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (17 липня 1689 р.) // Листи Івана Мазепи.— С. 347.

²⁹⁹ Туттalo Д. Книга житій святих ...на три місяці первыя, сен-temбрій, октобрій и новембрій.— К., 1689.

³⁰⁰ Слово поучительное святейшаго Йоакима, патріарха Всерос-сийского // Остен. Памятник русской духовной письменности XVII ве-ка.— Казань, 1865.— С. 142.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Там само.— С. 143.

³⁰³ Там само.— С. 145.

³⁰⁴ Там само.— С. 146–147.

³⁰⁵ Миркович Г. О времени пресуществления св. даров. Спор, быв-ший в Москве, во второй половине XVII века.— Вильна, 1888.— С. 231.

³⁰⁶ Там само.

³⁰⁷ Там само.— С. 232.

³⁰⁸ Там само.— С. 222.

³⁰⁹ Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях.— М., 1885.— С. 459–461.

³¹⁰ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 514.

³¹¹ Письмо Адриана, патріарха Московського, гетьману Мазепе, с выражением неудовольствия на то, что в архимандриты лавры выбран светский человек, Мелетий Вояхевич (декабрь 1690 р.) // Архів ЮЗР.— К., 1873.— Часть перша.— Т. V.— С. 296–298.

³¹² Там само.— С. 298.

³¹³ Письмо патріарха Адриана Мелетию Вояхевичу, архимандриту Києво-Печерської лаври, с выговором за неправильности в малой тетра-ди литургий, изданной в лаврской типографии (18 ноября 1692 г.) // Архів ЮЗР.— К., 1873.— Часть перша.— Т. V.— С. 359.

³¹⁴ Письмо Мелетия Вояхевича, архимандрита Києво-Печерської лаври, патріарху Адриану, по поводу выговора, полученного от пат-риарха, за напечатание в типографии Києво-Печерської лаври литур-гий в малую тетрадь (17 декабря 1692 г.) // Архів ЮЗР.— К., 1873.— Часть перша.— Т. V.— С. 362–363.

³¹⁵ Там само.— С. 363.

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. I.— С. 256.

³¹⁸ Письмо патриарха Адриана Мелетию Вуяхевичу, архимандриту Киево-Печерской лавры, по поводу его вопросов о печатании книг в лаврской типографии (февраль 1693 г.) // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Часть первая.— Т. V.— С. 371.

³¹⁹ Там само.— С. 372.

³²⁰ Там само.

³²¹ Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк.— К., 1916.— Т. 1.— С. 393.

³²² Павленко С. Міф про Мазепу.— С. 160.

³²³ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. I.— С. 453.

³²⁴ Миркович Г. О времени пресуществления св. даров. Спор, бывший в Москве, во второй половине XVII века.— С. 236.

³²⁵ Лякина Р. М., Шевчук В. О. Мокрієвич Самійло Карпович // Києво-Могилянська академія в іменах.— К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001.— С. 377.

³²⁶ Аяшев О. Роїще — село, сотенне містечко (історико-етнографічний нарис).— Чернігів: Обласна наукова бібліотека ім. В. Короленка, 2002.— С. 31.

³²⁷ Мокреевич Самоил. Виноград домовитом благим насажденный...— Чернігов, 1697.

³²⁸ Там само.— С. 1–3.

³²⁹ Павленко С. О. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник.— 1994.— № 3.— С. 27; Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.).— СПб., 1891.— С. 50.

³³⁰ Горенко Л. Гетьмані та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XVII–XVIII ст. в Україні // Народна творчість та етнографія.— 2000.— № 2–3.— С. 21; Горенко Л. Гетьмані та козацька старшина — фундатори культурно-освітніх закладів Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. // Історія України.— 2000.— № 25–28.— С. 8.

³³¹ Туттало Д. Руно орошенное.— Чернігов, 1696.

³³² Андрусяк С. Щедрою десницею вашою... // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 30.

³³³ Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 24.

³³⁴ Евангелие на арабском языке, напечатанное в Алеппо 1708 года, иждивением Мазепы // Северная Пчела.— 1853.— № 178.— С. 712; Евангелие на арабском языке, напечатанное в Алеппо, 1708 года, иждивением Мазепы // Журнал министерства народного просвещения.— 1853.— Часть LXXIX.— Отд. VII.— С. 47–49.

³³⁵ *Маслов С.* Арабська євангелія, видана коштом Мазепи в Алепо 1708 р. // *Маслов С.* Етюди з історії стародруків. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1925. – С. 74.

³³⁶ Журнал міністерства народного просвіщення. – 1853. – Часть LXXIX. – Отд. VII. – С. 48–49.

³³⁷ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Інв. АЛ – 180. – Арк. 15–16; Чернігівські стародруки Чернігівського історичного музею: Каталог / Упорядники С. Половникова, І. Ситий. – К.: Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. – С. 91.

³³⁸ *Маслов С.* Етюди з історії українських стародруків. Українська книга XVII // Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства. – К., 1926. – Т. 1. – С. 30.

³³⁹ *Білодід О., Бражник І.* Пересопницьке Євангеліє і клятва президента А. Кравчука. – К.: КДУ, 1992. – С. 32.

³⁴⁰ *Борщак І.* Людина й історичний діяч // Іван Мазепа. – К.: Веселка, 1992. – С. 54.

³⁴¹ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687 –1709). – С. 105.

³⁴² *Коваленко О.* Павло Полуботок – політик і людина. Чернігів: Деснянська правда – Сіверянський літопис, 1996. – С. 19.

³⁴³ Сон пресвятої Богородицы по списку генерального войскового судьи Савы // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – Октябрь. – С. 357.

³⁴⁴ *Лист А. Барановича до І. Мазепи від 7 лютого 1689 р.* // Чернігівські Афіни. – К.: Мистецтво, 2002. – С. 119–124.; *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С. 347.

³⁴⁵ *Каменєва Т. Н.* История Черниговской типографии (XVII – XVIII вв.). Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук. – М.: Московский полиграфический институт, 1964. – С. 7.

³⁴⁶ *Студінський В.* Папірні Чернігівщини у XVII – першій половині XIX століття // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 52.

³⁴⁷ *Ямпіль //* Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник. Упоряд. А. А. Покидченко. – Суми: Слобожанщина, 2000. – С. 133.

³⁴⁸ *Антонович Д.* Книга рукописна // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 96.

³⁴⁹ *Маслов С.* Етюди з історії стародруків. – С. 51.

³⁵⁰ *Стаховський А.* Молитва за гетьмана Мазепу // Іван Мазепа. – К.: Веселка, 1992. – С. 104.

³⁵¹ *Універсал І. Мазепи вдові Марії Лукашевій на військову частину в її власному млині //* IP НБУВ. – Ф. I, 52188 (Лаз. 11/II). – Арк. 226.

³⁵² Там само.

- ³⁵³ Лист І. Мазепи В. Голіцину (1688 р.) // *Левицький Ор.* Афанасій Заруцький, малоруський панегірист конца XVII и начала XVIII ст. // Киевская старина.– 1896.– Т. LII.– Март.– С. 384.
- ³⁵⁴ *Маркевич А.* К біографии Афанасия Заруцкого // Киевская старина.– 1896.– Т. LIII.– Апрель.– С. 22.
- ³⁵⁵ Киевская старина.– 1896.– Т. LII.– Март.– С. 385.
- ³⁵⁶ *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 606–607.
- ³⁵⁷ *Братковський Д.* Нові палаці // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика.– К.: Наукова думка, 1987.– С. 344.
- ³⁵⁸ *Сивокінь Г.* Давні українські поетики.– Харків: Акта, 2001.– С. 77.
- ³⁵⁹ Там само.– С. 85.
- ³⁶⁰ *Чижевський Д.* Історія української літератури.– Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956.– С. 251–255; Чижевський Д. Український літературний барок: нариси.– Харків: Акта, 2003.– С. 37–46.
- ³⁶¹ *Маслов С.* Маловідомий український письменник кінця XVII – початку XVIII ст. Іван Величковський (до історії стилю бароко в давній українській літературі) // Іван Величковський. Твори.– К.: Наукова думка, 1972.– С. 5.
- ³⁶² *Сумців Н.* Характеристика южно-русской литературы XVII в. // Киевская старина.– 1885.– Т. XI.– Январь.– С. 13.
- ³⁶³ *Левицький Ор.* Афанасій Заруцький, малоруський панегірист конца XVII и начала XVIII ст. // Киевская старина.– 1896.– Т. LII.– Март.– С. 379–380.
- ³⁶⁴ *Сивокінь Г.* Давні українські поетики.– С. 34.
- ³⁶⁵ *Іван Орновський //* Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.– К.: 2001.– Т. III.– Кн. 2.– С. 363.
- ³⁶⁶ *Колосова В. П.* Орновський Іван // Києво-Могилянська академія в іменах.– С. 410.
- ³⁶⁷ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (19 січня 1689 р.) // Листи Івана Мазепи.– С. 283.
- ³⁶⁸ Універсал І. Мазепи чернігівському городовому отаманові Михайліові Булавці на села Стара Рудня і Кобилянки (29 січня 1689 р., Чернігів) // Універсали Івана Мазепи.– С. 161.
- ³⁶⁹ *Максимович М. О.* Київъ явился градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори.– К.: Либідь, 1994.– С. 338.
- ³⁷⁰ Там само.– С. 335.
- ³⁷¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.– К.: 2001.– Т. III.– Кн. 2.– С. 323.
- ³⁷² Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.– К.: 2001.– Т. III.– Кн. 2.– С. 324.
- ³⁷³ Там само.– С. 325.
- ³⁷⁴ Там само.– С. 324.
- ³⁷⁵ Там само.– С. 325.

³⁷⁶ Трофимук О. Елітарна галузь поезії кінця XVII ст.– зрілість і досконалість // Медієвістика. Збірник наукових праць.– Одеса: Астро-Принт, 1998.– Вип. I.– С. 106.

³⁷⁷ Максимович М. О. Київъ явился градомъ велиkimъ... Вибрані українознавчі твори.– С. 337.

³⁷⁸ Там само.– С. 338; Київо-Могилянська академія в іменах.– С. 42.

³⁷⁹ Колосова В. П. Кріштонович, чернече ім'я Лаврентій // Київо-Могилянська академія в іменах.– С. 300.

³⁸⁰ Туттало Д. Про гербовий місяць, зорю та про руно орошеннє // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.– Т. III.– Кн. 2.– С. 395.

³⁸¹ Лихобицький А. Антоний Стаковский, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.– 1897.– № 9.– С. 341.

³⁸² Там само.– С. 344.

³⁸³ Стаковський А. Хрест // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.– К.: 2001.– Т. III.– Кн. 2.– С. 405.

³⁸⁴ Стаковський А. Від Якова яскрава Зоря в гербі сяє // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.– К.: 2001.– Т. III.– Кн. 2.– С. 404.

³⁸⁵ Стаковський А. Милість ясновельможна, пане Іоанне // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.– К.: 2001.– Т. III.– Кн. 2.– С. 404.

³⁸⁶ О, високий пане, що перевишуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепо // Маслов С. Етюди з історії стародруків.– К., 1925.– С. 76.

³⁸⁷ Орлик П. Тріумфальний гімн роксоланських муз (з книги «Гіп-помен Сарматський» // Марсове поле (поезія XVII століття (друга половина).– К., 1989.– С. 171.

³⁸⁸ Яворський С. Із книжки «Виноград Христовий» // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах.– К.: 2001.– Т. III.– Кн. 2.– С. 326.

³⁸⁹ Орновський І. Із книги «Скарбниця дорогоого каміння» // Там само.– С. 364.

³⁹⁰ Голубев С. Т. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII стол.– К., 1901.– С. 85.

³⁹¹ Куценко Т. Г. Образ Любецької Богородиці у творчості Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі.– Чернігів: Сіверянська думка, 1997.– С. 201.

³⁹² Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко.– К: Наукова думка, 1986.– С. 156.

³⁹³ Селищев А. М. Слава Б. П. Шеремете. Польский панегирик XVII в. // Русский бібліофіл.– 1915.– № 5.– С. 83–103.

- ³⁹⁴ Максимович М. О. Київъ явился градомъ великимъ... Вибрани українознавчі твори.— С. 335–336.
- ³⁹⁵ Андрющенко М. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст.— К.: Українська книга, 1999.— С. 41.
- ³⁹⁶ Там само.— С. 34.
- ³⁹⁷ Там само.— С. 42.
- ³⁹⁸ Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний).— К., 1973.— С. 178.
- ³⁹⁹ Каменєва Т. Н. История Черниговской типографии (XVII–XVIII вв.). Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук.— М.: Моск. полиграф. ин-т, 1964.— С. 8.
- ⁴⁰⁰ Літопис Самовидця.— К.: Наукова думка, 1971.— С. 144–145.
- ⁴⁰¹ Анонім [Пасквіль на гетьмана Івана Самойловича] // Українська література XVII ст.— К.: Наукова думка, 1987.— 330.
- ⁴⁰² Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Київська старина.— 1885.— Т. XIII.— Сентябрь.— С. 172–175.
- ⁴⁰³ Там само.— С. 174.
- ⁴⁰⁴ Там само.
- ⁴⁰⁵ Доношение Кочубея государю по статьям // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— М., 1859.— Кн. I.— С. 110.
- ⁴⁰⁶ Там само.
- ⁴⁰⁷ Там само.— С. 113.
- ⁴⁰⁸ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. 1.— С. 283.
- ⁴⁰⁹ Там само.
- ⁴¹⁰ Амвросий, архимандрит. История российской иерархии.— М., 1810.— Ч. I.— С. 367; Забелин И. Историческое описание Московского ставропигиального Донского монастыря.— М., 1865.— С. 13.
- ⁴¹¹ Донской мужской монастырь // Русские монастыри.— М.: Очарованный странник, 1995.— С. 51.
- ⁴¹² Забелин И. Историческое описание Московского ставропигиального Донского монастыря.— С. 14.
- ⁴¹³ Там само.
- ⁴¹⁴ Там само.— С. 14.
- ⁴¹⁵ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. 1.— С. 261, 283.
- ⁴¹⁶ Белокурофф С. А. Материалы для русской истории.— М., 1888.— С. XX.
- ⁴¹⁷ Там само.— С. XXI.
- ⁴¹⁸ Там само.
- ⁴¹⁹ Память капитану Михайлу Данилову о съске и взятии старцев Сильвестра Медведева и Арсения, и архимандрита Никона // Розыскные дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках.— СПб., 1884.— Т. I.— С. 514.

- ⁴²⁰ Белокуро^в С. А. Материалы для русской истории.— С. XXI.
- ⁴²¹ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. 1.— С. 283.
- ⁴²² Там само.
- ⁴²³ Там само.
- ⁴²⁴ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 485.
- ⁴²⁵ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия.— С. 69; Стroeв П. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви.— СПб., 1877.— С. 3.
- ⁴²⁶ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия.— С. 70.
- ⁴²⁷ Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— К.: Информационно-издательский центр Украинской православной церкви, 1999.— С. 28.
- ⁴²⁸ Там само.
- ⁴²⁹ Лиховицкий А. Антоний Стаковский, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1897.— № 17.— С. 610.
- ⁴³⁰ Павленко С. «Дума» І. Мазепи та архімандрит Никон // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини.— С. 109.
- ⁴³¹ Там само.
- ⁴³² Оглоблин О. «Дума» гетьмана Івана Мазепи // Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001.— С. 354.
- ⁴³³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа.— 1862.— № 10.— С. 16.
- ⁴³⁴ Допросы Кочубею и дополнение его к доношению // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— М., 1859.— Кн. 1.— С. 113.
- ⁴³⁵ Баранович Л. Світ стрясають грози на людській слози (пер. В. Шевчука) // Чернігівські Афіни.— С. 206.
- ⁴³⁶ Шумлянський Й. Дума з 1686 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах.— К.: 2001.— Т. III.— Кн. 2.— С. 271.
- ⁴³⁷ Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література.— С. 235.
- ⁴³⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах.— К.: 2001.— Т. III.— Кн. 2.— С. 275.
- ⁴³⁹ Плач Российский // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.).— К.: Радянська школа, 1967.— С. 239.
- ⁴⁴⁰ Там само.— С. 240.
- ⁴⁴¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. VII.— Т. 13—14.— С. 598.
- ⁴⁴² Величко С. Літопис.— Т. 2 — С. 507.
- ⁴⁴³ Кілессо Т. С. Кирилівський монастир.— К.: Техніка, 1999.— С. 24.

⁴⁴⁴ Оглоблин О. Два портрети діячів мазепинської доби // Український історик.– 1972.– № 3–4.– С. 15; Журнал министерства народного просвіщення.– 1885.– № 10.– С. 242.

⁴⁴⁵ Марголіна І. Загадковий старець // Людина і світ.– 1995.– № 7.– С. 40.

⁴⁴⁶ Історія релігії в Україні. У 10-ти томах.– К.: Центр духовної культури, 1997.– С. 334.

⁴⁴⁷ Солов'єв С. М. История России с древнейших времен.– Кн. VII.– Т. 13–14.– С. 464.

⁴⁴⁸ Кілессо Т. С. Кирилівський монастир.– С. 22.

⁴⁴⁹ Там само.– С. 23.

⁴⁵⁰ Марголіна І. Загадковий старець.– С. 39.

⁴⁵¹ Величко С. Літопис.– Т. 2.– С. 484.

⁴⁵² Солов'єв С. М. История России с древнейших времен.– Кн. VII.– Т. 13–14.– С. 402.

⁴⁵³ Ростов'єв П. Лазарь Баранович // Черниговские губернские ведомости.– 1849.– № 42; Соболев П. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.– 1893.– № 16.– С. 563–580; Стародомский А. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгородсеверский // Журнал министерства народного просвещения.– 1852.– № 7–8.– С. 1–140.

⁴⁵⁴ Сумців Н. Ф. Лазарь Баранович.– Хар'ков, 1885.– С. 183.

⁴⁵⁵ Шевченко В. Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI – початок XVIII ст.)– К.: Стилос, 1999.– С. 63–92; Чорна Л. Образ суспільства у філософії Лазаря Барановича // Сіверянський літопис.– 2000.– № 3.– С. 123–128; Чорна Л. Утопія Лазаря Барановича в контексті історії філософської думки // Сіверянський літопис.– 2000.– № 4.– С. 168–173; Лимар Е. Соціально-гуманістичний аспект філософії А. Барановича // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного ін-ту ім. Т. Г. Шевченка.– Чернігів: Сіверянська думка, 1996.– С. 37–38.

⁴⁵⁶ Макаров А. Великий український оборонець миру, справедливості та єдності архієпископ Лазар Баранович // Хроніка – 2000.– 1999.– № 31–32.– С. 133.

⁴⁵⁷ Сумців Н. Ф. Лазарь Баранович.– С. 100.

⁴⁵⁸ Харішин М. В. Історія підпорядкування української православної церкви Московському патріархату.– К.: Вентурі, 1995.– С. 131.

⁴⁵⁹ Солов'єв С. М. История России с древнейших времен.– Кн. VII.– Т. 13–14.– С. 403.

⁴⁶⁰ Верба І. В. Роль Лазаря Барановича в українско-російських отношеннях другої половини XVII в. // 1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції (22–24 вересня 1992 р.)– Чернігів: Сіверянська думка, 1992.– С. 85.

⁴⁶¹ Солов'єв С. М. История России с древнейших времен.– Кн. VII.– Т. 13–14.– С. 476.

⁴⁶² Чорний О. Ідея людської універсальності у чернігівському літературно-філософському колі Л. Барановича // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного ін-ту ім. Т. Г. Шевченка.– С. 37.

⁴⁶³ Віршовані звернення до української громади архієпископа Лазаря Барановича // Хроніка 2000.– 1999.– № 31–32.– С. 139.

⁴⁶⁴ Адруг А. К. Культурная деятельность Лазаря Барановича // 1000 років Чернігівській єпархії.– С. 87.

⁴⁶⁵ Каменєва Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина.– М., 1959.– Т. III.– С. 266.

⁴⁶⁶ Огієнко І. І. Історія українського друкарства.– К.: Либідь, 1994.– С. 347.

⁴⁶⁷ Чернігівський літопис / Підготовка до друку і коментар Ю. Мицика // Сіверянський літопис.– 1996.– № 4.– С. 114; Травкіна А. О. До питання про дату народження Лазаря Барановича // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини.– Чернігів: Нова хвиля, 2002.– С. 36–40.

⁴⁶⁸ Грамота патріарха Адриана // Архив ЮЗР.– К., 1873.– Ч. I.– Т. V.– С. 332.

⁴⁶⁹ Житие святителя Феодосия, архиепископа, черниговского чудотворца.– М., 1898.– С. 7.

⁴⁷⁰ Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева – К., 1910.– С. 160–161; Материалы 1666–1677 гг. для жизнеописания св. Феодосия, архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.– 1908.– № 10.– С. 333; Тисячоліття Чернігівської єпархії // Пам'ять століть.– 1992.– № 1.– С. 22.

⁴⁷¹ Дубровский В. В. Жизнь и дела Феодосия Углицкого (Полонинского).– Екатеринослав, 1925.– С. 3.

⁴⁷² Там само.

⁴⁷³ Тисячоліття Чернігівської єпархії.– С. 23.

⁴⁷⁴ Дубровский В. В. Жизнь и дела Феодосия Углицкого.– С. 7.

⁴⁷⁵ Там само.

⁴⁷⁶ Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Філімонович.– Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, 2000.– С. 94.

⁴⁷⁷ Там само.

⁴⁷⁸ Дубровский В. В. Жизнь и дела Феодосия Углицкого.– С. 7.

⁴⁷⁹ Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.– С. 19.

⁴⁸⁰ Там само.

⁴⁸¹ Там само; Есипов Н. Н. Святитель и чудотворец архиепископ черниговский Феодосий Углицкий.– Спб., 1897.– С. 59.

⁴⁸² Черніговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 19.

⁴⁸³ Письмо гетьмана Мазепы патриарху Адриану (октябрь 1691) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 322.

⁴⁸⁴ Грамота Патриарха Адриана Архимандриту Елецкому Феодосию Углицкому о вспоможению Архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу в делах епархиального управления // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.— 1900.— № 3.— С. 112–114; Грамота патриарха Адриана (ноябрь 1691 г.) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 332–333.

⁴⁸⁵ Письмо гетьмана Мазепы патриарху Адриану (1692 г.) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 349.

⁴⁸⁶ Там само.

⁴⁸⁷ Стефановский Т. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1896.— № 6.— С. 188.

⁴⁸⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернігов, 1873.— Т. I.— С. 55.

⁴⁸⁹ Черніговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 21.

⁴⁹⁰ Грамота царей Іоанна и Петра Алексеевичей гетьману Мазепе по поводу назначения и посвящения Архимандрита Елецкого Феодосия Углицкого в Архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1901.— № 9.— С. 296 – 298; Грамота патриарха Адриана (январь 1694 г.) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 395.

⁴⁹¹ Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г. Монастирі та храми землі сіверської.— К.: Техніка, 1999.— С. 183; Черніговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 22.

⁴⁹² Адруг А. Архітектор Йоганн-Баптист Зауер і Україна // Київська старовина.— 2000.— № 1.— С. 87, 92; Акіменко І. Чернігівський Свято-Троїцько-Іллінський монастир (XVII–XX ст.): історія, господарська та культурна діяльність (до визначення проблеми) // Сіверянський літопис.— 2000.— № 2.— С. 50; Чернявська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Пам'ять століть.— 2000.— № 4.— С. 40–41.

⁴⁹³ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Т. 1.— С. 57.

⁴⁹⁴ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 443.

⁴⁹⁵ Там само.— С. 444.

⁴⁹⁶ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 536.

⁴⁹⁷ Там само.

⁴⁹⁸ Там само.— С. 137.

⁴⁹⁹ Модзалевський В. Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка // Сіверянський літопис.— 1998.— № 5.— С. 136.

- ⁵⁰⁰ Юрьевский А. К жизнеописанию святителя Иоанна Максимовича.— Б.м. і б.р.— С. 1.
- ⁵⁰¹ К.П.А.Е. Святитель Божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и всея Сибири (1651–1715 гг.) // Сборник Черниговского епархиального древлехранилища.— Чернигов, 1916.— Вып. II.— С. 30.
- ⁵⁰² Там само.
- ⁵⁰³ Модзалевський В. Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича.— С. 137.
- ⁵⁰⁴ Там само.
- ⁵⁰⁵ Ход дела о постановлении в архиепископы Черниговские Иоанна Максимовича после смерти Феодосия Углицкого // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 436–437.
- ⁵⁰⁶ Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786).— Чернігів: ДКП РВВ, 2000.— С. 14.
- ⁵⁰⁷ Там само.
- ⁵⁰⁸ Там само.
- ⁵⁰⁹ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.).— К: Радянська школа, 1967.— С. 259.
- ⁵¹⁰ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог.— К: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, 1998.— С. 141.
- ⁵¹¹ Мащенко С. Світоглядно-освітнє вчення Іоанна Максимовича // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 149.
- ⁵¹² Там само.
- ⁵¹³ Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 25.
- ⁵¹⁴ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 488.
- ⁵¹⁵ Письмо гетьмана Мазепы патриарху Адриану... от 9 марта 1695 г. // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 423–424.
- ⁵¹⁶ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 486.
- ⁵¹⁷ Там само.
- ⁵¹⁸ Там само.— С. 488.
- ⁵¹⁹ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— К: Вища школа, 1981.— С. 52, 167.
- ⁵²⁰ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника.— С. 80.
- ⁵²¹ Огієнко І. І. Історія українського друкарства.— С. 291.
- ⁵²² Там само.— С. 291–292.
- ⁵²³ Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева.— К: Типография Киево-Печерской лавры, 1910.— С. 34–35.
- ⁵²⁴ Там само.— С. 55.
- ⁵²⁵ Там само.— С. 116.
- ⁵²⁶ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України.— 1999.— № 2–3.— С. 8.

⁵²⁷ Там само.

⁵²⁸ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.– Ченгітів: Редакційно-видавничий відділ обласного управління у справах преси, 1994.– С. 111.

⁵²⁹ Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно.– СПб., 1773.– С. 183.

⁵³⁰ Там само.

⁵³¹ Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина // Киевская старина.– Т. Х.– Декабрь.– С. 624–625.

⁵³² Біднов В. Церковна анатема на Івана Мазепу // Старожитності.– 1992.– № 15.– С. 11.

⁵³³ Буганов В. Петр Великий и его время.– М., 1989.– С. 161–162.

⁵³⁴ Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 pp.– К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002.– С. 106.

⁵³⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України.– К.: Либідь, 1992.– Т. II.– С. 200.

⁵³⁶ Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 pp.– С. 106.

⁵³⁷ Києвлянин. Батуринський Крупицький монастиръ св. Николая // ЧГВ.– 1895.– № 534.– 15 августа.

⁵³⁸ Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 pp.– С. 110.

⁵³⁹ Андрушченко М. В. Одорський, чернече ім'я Гедеон // Києво-Могилянська академія в іменах.– С. 402.

⁵⁴⁰ Там само.

⁵⁴¹ Титов Ф. И. Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. (1654–1795 г.).– К., 1905.– Первая половина тома (1654–1725 г.).– С. 318.

⁵⁴² Там само.– С. 319.

⁵⁴³ Там само.

⁵⁴⁴ Там само.– С. 320.

⁵⁴⁵ Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії.– С. 111.

⁵⁴⁶ Там само.

⁵⁴⁷ Голубев С. Т. Гедеон Одорский // Труды Киевской духовной академии.– 1900.– № 10.– С. 173.

⁵⁴⁸ Голубев С. Т. Гедеон Одорский // Труды Киевской духовной академии.– 1900.– № 10.– С. 190.

⁵⁴⁹ Андрушченко М. В. Одорський, чернече ім'я Гедеон.– С. 403.

⁵⁵⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.– Т. II.– С. 272.

⁵⁵¹ Там само.– С. 271.

⁵⁵² Винар Л. Андрій Войнаровський.– Мюнхен – Клівленд, 1962.– С. 16.

⁵⁵³ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1873.– Кн. 3.– С. 287.

- ⁵⁵⁴ Синодик Крупицько-Батурина монастиря // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 49.
- ⁵⁵⁵ Ефименко П. Ссыльные малороссияне в Архангельской губернии 1708–1802 г. // Киевская старина. – 1882. – Сентябрь. – С. 398.
- ⁵⁵⁶ Там само.
- ⁵⁵⁷ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – С. 177.
- ⁵⁵⁸ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – С. 696.
- ⁵⁵⁹ Савченко І. Димитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 96.
- ⁵⁶⁰ Лазаревский А. Документальные сведения о Савве Туптале и его роде // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – Август. – С. 383; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 483.
- ⁵⁶¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. II. – С. 271.
- ⁵⁶² Там само.
- ⁵⁶³ Там само.
- ⁵⁶⁴ Заседание Черниговской губернской ученой архивной комиссии, посвященное памяти святителя Димитрия, митрополита Ростовского // Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1909–1910 (далі – ТЧГАК). – Чернигов, 1911. – Вып. VIII. – С. 13.
- ⁵⁶⁵ Мащенко С. Талановитий письменник і мислитель (290 років тому помер Д. Туптало) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 89.
- ⁵⁶⁶ Митрополит Іаріон (Іван Огієнко) Життєписи великих українців. – К.: Альбідъ, 1999. – С. 248.
- ⁵⁶⁷ Там само. – С. 284.
- ⁵⁶⁸ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия // Дневные записки святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киево-Печерской библиотеке. – М., 1781. – С. 49.
- ⁵⁶⁹ ТЧГАК. – 1911. – Вып. VIII. – С. 33.
- ⁵⁷⁰ Савченко І. Димитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина. – С. 100.
- ⁵⁷¹ Там само.
- ⁵⁷² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. II. – С. 271.
- ⁵⁷³ Савченко І. Димитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина. – С. 99.
- ⁵⁷⁴ Туптало Д. Руно орошенное. – Чернигов, 1696.
- ⁵⁷⁵ Свята Варвара. – К.: Фотовідеосервіс (Бібліотека українця № 3–10), 1993. – С. 33.
- ⁵⁷⁶ Києвланин. Батурина Крупицький монастырь св. Николая // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 534. – 15 августа.
- ⁵⁷⁷ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 485.
- ⁵⁷⁸ Марголіна І. Загадковий старець. – С. 40.
- ⁵⁷⁹ Савченко І. Димитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина. – С. 100.

- ⁵⁸⁰ Войнов С. Новгород-Сіверський.– Чернігів: Сіверянська думка, 1999.– С. 75.
- ⁵⁸¹ Савченко І. Димитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина.– С. 100–101; Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.– С. 26.
- ⁵⁸² Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) Життєписи великих українців.– С. 290.
- ⁵⁸³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.– Кн. VIII.– Т. 15–16.– С. 342.
- ⁵⁸⁴ Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время.– СПб., 1891.– С. 293.
- ⁵⁸⁵ Захара І. Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії // Яворський С. Філософські твори. У трьох томах.– К.: Наукова думка, 1992.– Т. I.– С. 12.
- ⁵⁸⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 3.– С. 159.
- ⁵⁸⁷ Захара І. Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії.– С. 13.
- ⁵⁸⁸ Марсове поле (поезія XVII століття (друга половина).– К., 1989.– С. 133.
- ⁵⁸⁹ Шевчук В. Від упорядника // Іван Мазепа.– К.: Веселка, 1992.– С. 7.
- ⁵⁹⁰ Марсове поле.– С. 137.
- ⁵⁹¹ Захара І. С. Стефан Яворський.– Львів, 1991.– С. 31.
- ⁵⁹² Павленко С. Ніжинський полковник Іван Обидовський // Сіверянський літопис.– 2001.– № 1.– С. 102.
- ⁵⁹³ Захара І. С. Стефан Яворський.– С. 15.
- ⁵⁹⁴ Яворський С. Філософські твори.– Т. 1.– С. 57.
- ⁵⁹⁵ Величко С. Літопис.– Т. 2.– С. 484.
- ⁵⁹⁶ Там само.– С. 483.
- ⁵⁹⁷ Слово, сказанное игуменом Киевского Никольского монастыря, префектом академии, Стефаном Яворским, при погребении святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского, в переводе на современный русский язык. Март 1696 // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.– 1908.– № 8–9.– 1 мая.– С. 261.
- ⁵⁹⁸ Захара І. С. Стефан Яворський.– С. 32.
- ⁵⁹⁹ Там само.
- ⁶⁰⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.– Кн. VIII.– Т. 15–16.– С. 91.
- ⁶⁰¹ Захара І. С. Стефан Яворський.– С. 54.
- ⁶⁰² Соловьев С. М. История России с древнейших времен.– Кн. VIII.– Т. 15–16.– С. 91.
- ⁶⁰³ Там само.
- ⁶⁰⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.– Кн. VIII.– Т. 15–16.– С. 337.

⁶⁰⁵ Там само.⁶⁰⁶ Захара І. С., Хижняк З. І. Яворський Семен Іванович (Степан) // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 610.⁶⁰⁷ Там само.⁶⁰⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. VIII.— Т. 15—16.— С. 250.⁶⁰⁹ Послание местоблюстителя патриаршего престола рязанского митрополита Стефана Яворского к преосвященным Алексею сарскому и подонскому и Варлааму тверскому и кашинскому, 1718 г. // Решиловское дело. Феофан Прокопович и Феофилат Лопатинский.— СПб., 1861.— С. 1—5.⁶¹⁰ К жизни митрополита Стефана Яворского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1862.— С. 456.⁶¹¹ Черпак В. П. Місіонерська та культурно-просвітницька діяльність вихованців Києво-Могилянської академії в Сибіру та на Далекому Сході // Наук. записки (Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»).— К.: КМ Academia, 2000.— Т. 18.— С. 99.⁶¹² Лиховицкий А. Антоний Стаковский, архиепископ черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1897.— № 2.— С. 75.⁶¹³ Там само.— С. 78.⁶¹⁴ Там само.— № 5.— С. 191.⁶¹⁵ Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700—1786).— С. 25.⁶¹⁶ Іван Мазепа.— К.: Веселка, 1992.— С. 102.⁶¹⁷ Семевский М. И. Слово и дело! 1700—1725.— СПб., 1884.— С. 38—39.⁶¹⁸ Гумилевский Ф. К биографии Черниговского архиепископа Антония Стаковского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1852.— 15 апреля.— С. 281.⁶¹⁹ Лиховицкий А. Антоний Стаковский, архиепископ черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1897.— № 22.— С. 801.⁶²⁰ Там само.⁶²¹ Черпак В. П. Вказ. праця.— С. 99.⁶²² Універсал І. Мазепи Домницькому Різдвяно-Богородицькому монастиреві від 11 березня 1700 // ЦДІАК України.— Ф. 150.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 1—2; Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 493.— Арк. 4 зв.⁶²³ Універсал І. Мазепи Домницькому Різдвяно-Богородицькому монастиреві від 16 травня 1699 р. // Універсали Івана Мазепи.— С. 324.⁶²⁴ Ращін А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России.— М., 1852.— С. 537.

⁶²⁵ Універсали Івана Мазепи.— С. 324.

⁶²⁶ Там само.— С. 345.

⁶²⁷ Там само.— С. 347.

⁶²⁸ Там само.— С. 352.

⁶²⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 3.— С. 223.

⁶³⁰ Там само.— Кн. 2.— С. 97.

⁶³¹ Там само.

⁶³² Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 507.

⁶³³ Там само.

⁶³⁴ Там само.

⁶³⁵ Сандалюк О., Хижняк З. Калачинський (Колачинський), чернече ім'я Прокопій // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 245.

⁶³⁶ Там само.

⁶³⁷ Дрозденко В. Настоятелі в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII–XIX ст. // Сіверянський літопис.— 2001.— № 2.— С. 41.

⁶³⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России.— С. 497.

⁶³⁹ Архивные отрывки для истории Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.— 1886.— № 6.— 15 марта.— С. 243.

⁶⁴⁰ Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії 1615–1817 рр.— С. 108.

⁶⁴¹ Там само.

⁶⁴² Там само.

⁶⁴³ Кілеско Т. С. Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія.— К: Техніка, 2002.— С. 83.

⁶⁴⁴ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.— К, 1865.— С. 41; Давыдов Б. Никольский Военный собор в Киеве // Военно-исторический вестник.— 1910.— № 7–8.— С. 164; Лукомский Г. К. Київ. Церковная архитектура XI–XIX века. Византийское зодчество. Українське барокко. Репринтное воспр. изд. 1923 г.— К: Техника, 1999.— С. 49. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.— К: НДІТІАМ, 2002.— С. 69.

⁶⁴⁵ Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— К, 1864.— С. 133.

⁶⁴⁶ Петров Н. К исторической топографии Печерского и Кловова // Киевская старина.— Т. LIII.— Апрель.— С. 19.

⁶⁴⁷ Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії 1615–1817 рр.— С. 108.

⁶⁴⁸ Дрозденко В. Настоятелі в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII–XIX ст.— С. 41; Куриленко М. Прилуцьке bla-

точиння: історія, традиція, відродження.— Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2001.— С. 55–57.

⁶⁴⁹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.— С. 74.

⁶⁵⁰ Дзюба О. М. Боболинський, чернече ім'я Леонтій // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 76.

⁶⁵¹ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академиєю.— К., 1856.— С. 249.

⁶⁵² Там само.

⁶⁵³ Державний архів Чернігівської області.— Інд. № 3643/1.— С. 50.

⁶⁵⁴ Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII–XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.» (15–18 травня 1990 р.).— Чернігів: Сіверянська думка, 1993.— С. 171.

⁶⁵⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— 2001.— С. 158.

⁶⁵⁶ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 606–607.

⁶⁵⁷ Липинський В. Данило Братковський і його доба // Данило Братковський – суспільний діяч і письменник XVII століття.— К., 1909.— С. 6.

⁶⁵⁸ Берекета Б. Серце, сім разів розіп'яте // Берекета Б. Вічні розмови.— Луцьк: Надстир'я, 1998.— С. 92.

⁶⁵⁹ Біднов В. Марія Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи.— С. 44.

⁶⁶⁰ Кулинський Д. І. Братковський Данило Богданович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 87.

⁶⁶¹ Берекета Б. Серце, сім разів розіп'яте.— С. 92.

⁶⁶² Там само.

⁶⁶³ Герасименко Н. «Людина вчена, поет прекрасний!» (Данило Братковський у зображені Самійла Величка) // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць у 2-х частинах.— К.: Ін-т історії України, науково-дослідна фундація ім. О. Ольжича, 1995.— Ч. 2.— С. 94; Архив ЮЗР.— 1871.— Ч. 1.— Т. IV.— С. 32–34.

⁶⁶⁴ Липинський В. Данило Братковський і його доба.— С. 9.

⁶⁶⁵ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 607.

⁶⁶⁶ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Сост. Самоил Величко. 1720.— К., 1855.— Т. III.— С. 567.

⁶⁶⁷ Герасименко Н. «Людина вчена, поет прекрасний!» — С. 97–98.

⁶⁶⁸ Там само.— С. 99.

⁶⁶⁹ Там само.

⁶⁷⁰ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 607.

⁶⁷¹ Там само.— С. 606.

⁶⁷² Там само.— С. 150–151.

⁶⁷³ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1938.— Т. 2.— С. 128.

⁶⁷⁴ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— К., 1996.— С. 176.

⁶⁷⁵ Там само.

⁶⁷⁶ Лазаревский А. Люди старой Малороссии.— К., 1882.— С. 15.

⁶⁷⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 2.— С. 416.

⁶⁷⁸ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— С. 107.

⁶⁷⁹ Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті 17 століття // ЗНТШ.— Львів, 1993.— Т. CCXXV.— С. 235.

⁶⁸⁰ Мацків Т. Листування Івана Мазепи з Адамом Синявським // Український історик.— 1981.— № 1—4.— С. 198.

⁶⁸¹ Модзалевський В. Малоросийский родословник.— К., 1912.— Т. 3.— С. 548.

⁶⁸² Допрос Григория Герцина об участии его в измене Мазепы // Киевская старина.— 1883.— № 3.— С. 598.

⁶⁸³ Источники малоросийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским.— СПб, 1859.— Т. 2.— С. 214.

⁶⁸⁴ Кресін О. Мазепинці.— К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1994.— С. 55.

⁶⁸⁵ Возняк М. Вказ. праця.— С. 132.

⁶⁸⁶ Степовик Д. Іван Щирський.— К.: Мистецтво, 1988.— С. 88.

⁶⁸⁷ Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко.— С. 112.

⁶⁸⁸ Архив ЮЗР.— К., 1872.— Ч. I.— Т. V.— С. 310; Хижняк З. І. Обидовський Іван Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 399.

⁶⁸⁹ Там само.

⁶⁹⁰ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— С. 56.

⁶⁹¹ Захара І. С. Стефан Яворський.— С. 18.

⁶⁹² Письмо И. Обидовского к И. Забеле // Киевская старина.— 1883.— Т. VI.— Июнь.— С. 529.

⁶⁹³ Там само.— С. 528.

⁶⁹⁴ Сойко І. Портрет Андрія Войнаровського // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. 2.— С. 100.

⁶⁹⁵ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 128.

⁶⁹⁶ Винар Л. Андрій Войнаровський.— Мюнхен—Клівенд, 1962.— С. 16.

⁶⁹⁷ Сойко І. Портрет Андрія Войнаровського.— С. 100.

⁶⁹⁸ Борщак І. Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, аруг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень.— Львів: Хортиця, 1939.— С. 13; Горобець В. М. Войнаровський Андрій Янович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 121.

⁶⁹⁹ Письмо киевского полковника Константина Солонины к ректору киевской академии Феодосию Гутуревичу об отдаче Братскому

монастырю, вследствие гетманского предписания, проселков Косачевки и Лутавы // Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк.– К., 1893.– С. 369.

⁷⁰⁰ Там само.

⁷⁰¹ Выпись из книг генерального войскового суда с присуждением Братскому монастырю грунтов, бывших в незаконном владении у Трофима Подтеребы // Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк.– С. 363–368.

⁷⁰² Универсал гетмана Мазепы, с подтверждением за Братским монастырем всех его маєтностей с пожалованием вновь сельца Выповзова // Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк.– С. 371.

⁷⁰³ Універсал Івана Мазепи Київському полку та обивателям Остраги і Козельця з виговором за те, що посміли просити не віддавати село Виповзовки у володіння Київському Братському монастиреві (27 червня 1693 р.) // Універсали Івана Мазепи.– С. 254.

⁷⁰⁴ Універсал Івана Мазепи київському і ніжинському полковникам про підтвердження прав Київського Братського монастиря на належні йому земельні володіння та на варіння й продаж меду тощо (15 червня 1693) // Універсали Івана Мазепи.– С. 251.

⁷⁰⁵ Там само.– С. 251–252.

⁷⁰⁶ Там само.– С. 252.

⁷⁰⁷ Універсал гетмана І. Мазепы, подтверждающий право Братского монастыря на мельницу Которскую (14 января 1698 г.) // Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк.– С. 380.

⁷⁰⁸ Універсал гетмана І. Мазепы, запрещающий остерским мещанам опустошать Каршловскую пущу (10 февраля 1704 г.) // Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк.– С. 381.

⁷⁰⁹ Універсал гетмана Мазепы на водворение крестьян в селище Плисецком // Памятники, изданные временною комиссию для разбора древних актов, высочайше учрежденную при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі – Памятники).– К., 1846.– Т. 2.– С. 344–345.

⁷¹⁰ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.– К., 1865.– С. 122.

⁷¹¹ Універсал гетмана Мазепы на владение mestечком Стайками с перевозом (15 июля 1707 г.) // Памятники.– К., 1846.– Т. 2.– С. 350–351.

⁷¹² Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.– С. 210.

⁷¹³ Грамота короля Михаила на возстановление Киево-Могилянской Коллегии (10 октября 1670) // Памятники.– К., 1846.– Т. 2.– С. 253–254.

⁷¹⁴ Аскоченський В. Київ с древнейшим его училищем Академиєю.— К., 1856.— Т. I.— С. 212.

⁷¹⁵ Шевчук В. Освіта в козацькі часи // Віче.— 2001.— № 9.— С. 95; Андрющенко М. Коли Київська колегія дістала статус Академії // Андрющенко М. Парнас віршотворний.— С. 25.

⁷¹⁶ Сирополко С. Історія освіти в Україні.— К.: Наукова думка, 2001.— С. 116.

⁷¹⁷ Там само.— С. 118.

⁷¹⁸ Письмо патриарха Адриана Варлааму Ясинському, митрополиту Київському (сентябрь 1691) // Архів ЮЗР.— К., 1873.— Часть п'ята.— Т. V.— С. 310.

⁷¹⁹ Там само.

⁷²⁰ Письмо патриарха Адриана гетьману Мазепе (сентябрь 1691 р.) // Архів ЮЗР.— К., 1873.— Часть перша.— Т. V.— С. 311.

⁷²¹ Кілеско Т. С. Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія.— С. 33.

⁷²² Жалованная грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей, подтверждающая Киево-Братского монастыря право владения прежними вотчинами и угодиями (11 января 1694 г.) // Памятники.— К., 1846.— Т. 2.— С. 286–316.

⁷²³ Жалованная грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей на преподавание наук в Киево-Братском училище, с назначением жалованья от казны // Памятники.— Т. 2.— С. 321.

⁷²⁴ Там само.— С. 322–323.

⁷²⁵ Там само.— С. 321–322.

⁷²⁶ Сементовский Н. Київ, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— С. 210.

⁷²⁷ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— С. 127.

⁷²⁸ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 351.

⁷²⁹ Сирополко С. Історія освіти в Україні.— С. 120.

⁷³⁰ Там само.

⁷³¹ Жалованная грамота царя Петра Алексеевича, оградительная, данная Киевской Академии в подтверждение предыдущей грамоты (26 сентября 1701 г.) // Памятники.— Т. 2.— С. 331.

⁷³² Історія Києва.— К.: Наукова думка, 1986.— Т. 2.— С. 38.

⁷³³ Голубев С. Т. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII стол.— К., 1901.— С. 19.

⁷³⁴ Горбенко Є. Києво-Могилянська академія. Архітектурний нарис.— К.: Вид. дім «KM Academia», 1995.— С. 19.

⁷³⁵ Голубев С. Т. Старый корпус Киевской академии (Мазепин) и его «реконструкция» при архиепископе Рафаиле Зaborовском.— К., 1913.— С. 8.

⁷³⁶ Іван Мазепа. Листи та вірші. Мазепа — будівничий.— К., 1991.— С. 58.

⁷³⁷ Горбенко Є. Києво-Могилянська академія. Архітектурний нарис.– С. 23.

⁷³⁸ Історія Києва.– Т. 2.– С. 38.

⁷³⁹ Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори.– К.: Абрис, 1994.– С. 108; Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии.– К.: Наукова думка, 1982.– С. 17–57; Києво-Могилянська академія в іменах (див. сторінки з прізвищами Ф. Прокоповича, С. Озерського та ін.).

⁷⁴⁰ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии.– С. 140–142.

⁷⁴¹ Сивокінь Г. Давні українські поетики.– С. 66, 84, 106, 110; Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.– К.: Наукова думка, 1983.– С. 55.

⁷⁴² Києво-Могилянська академія в іменах.– С. 583, 610.

⁷⁴³ Там само.– С. 446.

⁷⁴⁴ Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.– К.: Видавництво Львівського університету, 1971.– С. 155.

⁷⁴⁵ Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII в.– К., 1895.– С. 126.

⁷⁴⁶ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии.– С. 54.

⁷⁴⁷ Там само.

⁷⁴⁸ Там само.

⁷⁴⁹ Сирополко С. Історія освіти в Україні.– С. 123.

⁷⁵⁰ Прокопович Ф. Володимир. Драма із 1705 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах.– К.: 2001.– Т. III.– Кн. 2.– С. 413.

⁷⁵¹ Там само.– С. 414.

⁷⁵² Там само.

⁷⁵³ Там само.

⁷⁵⁴ Сборник древностей Казанской епархии и других приснопамятных обстоятельств.– Казань, 1868.– С. 215.

⁷⁵⁵ Петров Н. Очерки из истории украинской литературы XVII–XVIII веков.– К., 1911.– С. 244; Андрушченко М. Парнас вірштоворний.– С. 82.

⁷⁵⁶ Андрушченко М. Парнас вірштоворний.– С. 82.

⁷⁵⁷ Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая.– К., 1911.– С. 69.

⁷⁵⁸ Універсал Івана Мазепи новгородсьверському кравецькому цеху (8 лютого 1704) // Універсали Івана Мазепи.– С. 419.

- ⁷⁵⁹ Галайба В. Храми св. Миколая в Києві.– Київ: Вид. «Бібліотека українця», 2002.– С. 31.
- ⁷⁶⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1973.– Кн. 7.– С. 42.
- ⁷⁶¹ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).– К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999.– С. 46.
- ⁷⁶² Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів.– К.: «Знання України», 2001.– Випуск II.– С. 164; Костенко І. Христофор Дімітров – фундатор грецьких храмів та грецького братства // Сіверянський літопис.– 2001.– № 3.– С. 117.
- ⁷⁶³ Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів.– Ніжин: Ніжинський держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя, 2000.– Випуск I.– С. 13.
- ⁷⁶⁴ Войнов С. Новгород-Сіверський.– Чернігів: Сіверянська думка, 1999.– С. 73.; Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв.– К., 1968.– С. 38.
- ⁷⁶⁵ Величко С. Літопис.– Т. 2.– С. 537.
- ⁷⁶⁶ Колосова В. П. Кршонович, чернече ім'я Лаврентій // Києво-Могилянська академія в іменах.– С. 300.
- ⁷⁶⁷ Віроцький В. Д. Храми Чернігова.– К.: Техніка, 1998.– С. 74.
- ⁷⁶⁸ Травкіна О. До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізацію його в семінарію // Сіверянський літопис.– 1997.– № 5.– С. 86–88.
- ⁷⁶⁹ Там само.
- ⁷⁷⁰ Бочковська В. Г. Образ Мазепи у творах І. Максимовича // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції.– К.: «Полі-графіка», 2000.– С. 21.
- ⁷⁷¹ Зерцало от писания Божественного.– Чернігів, 1705.– Арк. 13.
- ⁷⁷² Маслов С. Етюди з історії стародруків.– С. 58.
- ⁷⁷³ Ричка В. М. Ідея Києва – другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія.– 1998.– № 2.– С. 72–81.
- ⁷⁷⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України.– Т. 1.– С. 472.
- ⁷⁷⁵ Огоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.– С. 157.
- ⁷⁷⁶ Там само.– С. 157–158.
- ⁷⁷⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.– К.: Критика, 2002.– С. 296–330.
- ⁷⁷⁸ Величко С. Літопис.– Т. 2.– С. 262.
- ⁷⁷⁹ Нікітенко Н. М. «Град Софії» у Київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська – Успенський собор // Могилянські читання.– К.: Національний Києво-Печерський заповідник, 2001.– С. 214–215.
- ⁷⁸⁰ Прокопович Т. Володимир // Тисяча років української суспільно-політичної думки.– Т. III.– Кн. 2.– С. 417.

⁷⁸¹ Там само.

⁷⁸² Нікітенко Н. М. «Град Софії» у Київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська – Успенський собор.– С. 211.

⁷⁸³ Отривки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок.– 1862.– № 4.– 29 апреля.– С. 31.

⁷⁸⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков.– Владимир, 1903.– Т. I.– С. 474–476.

⁷⁸⁵ Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві на село Комарівку (16 червня 1695 р.) // ЦДІАК України.– Ф. 129.– Оп. 1.– Спр. 4.– Арк. 1–2; Універсали Івана Мазепи.– С. 284.

⁷⁸⁶ Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва.– С. 184.

⁷⁸⁷ Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві з дозволом влаштувати перевіз через річку Десну біля села Ковчин (17 травня 1696 р.) // ЦДІАК України.– Ф. 129.– Оп. 1.– Спр. 3; Універсали Івана Мазепи.– С. 294–295.

⁷⁸⁸ Наказ І. Мазепи вовчківському старості не перешкоджати Київському Софійському монастиреві ловити рибу в озерах Расин (6 серпня 1703 р.) // ЦДІАК України.– Ф. 129.– Оп. 1.– Спр. 9.– Арк. 1; Універсали Івана Мазепи.– С. 410.

⁷⁸⁹ Стверджувальний універсал гетьмана І. Мазепи Свято-Михайлівському монастиреві на володіння млинами від 24 січня 1688 р. (публікація Ю. Мицика) // Сіверянський літопис.– 2002.– № 2.– С. 23; IP НБУВ.– № 543П/1763.– Арк.56.

⁷⁹⁰ Універсал І. Мазепи Київському Михайлівському монастиреві на володіння селом Вигурщина, землями і млинами (12 липня 1693 р.) // Універсали Івана Мазепи.– С. 255–256.

⁷⁹¹ Лист гетьмана І. Мазепи ігуменові Свято-Михайлівського монастиря Сильвестру Головичу від 22 липня 1693 р. (публікація Ю. Мицика) // Сіверянський літопис.– 2002.– № 2.– С. 25; IP НБУВ.– № 537П/1763С.– Арк. 99 зв.

⁷⁹² Універсал гетьмана І. Мазепи на звільнення молдавських поселенців у Вигурівщині, монастирській маєтності, від податків (10 серпня 1694 р., публікація Ю. Мицика) // Сіверянський літопис.– 2002.– № 2.– С. 25–26; IP НБУВ.– № 535П 1763С.– Арк. 63 зв.

⁷⁹³ Універсал І. Мазепи Київському Золотоверхому монастиреві з підтвердженням всіх монастирських маєтностей // ЦДІАК України.– Ф. 51.– Оп. 3.– Спр. 1746.– Арк. 12 зв.– 14 зв.; Універсали Івана Мазепи.– С. 331–332.

⁷⁹⁴ Стверджувальний універсал гетьмана І. Мазепи Свято-Михайлівському монастиреві на право брання мита з купців за проїзд через монастирську греблю від 5 вересня 1699 р. (публікація Ю. Мицика) // Сіверянський літопис.– 2002.– № 2.– С. 28; IP НБУВ.– № 543П / 1763.– Арк. 61–61 зв.

⁷⁹⁵ Універсал І. Мазепи Київському Межигірському монастиреві з підтвердженням його маєтностей // Універсали Івана Мазепи.– С. 121–122.

⁷⁹⁶ Універсал Івана Мазепи Межигірському монастиреві на місто Вишгород, села з млинами і маєтності // ІР НБУВ.– Ф. Х.– Спр. 7662.– Арк. 17–18; Універсали Івана Мазепи.– С. 162–163.

⁷⁹⁷ Універсал І. Мазепи київському полковникові і полковій старшині про дозвіл Київському Межигірському монастиреві поселити 19 чоловік біля Юсківської греблі, які б систематично її ремонтували (17 травня 1690 р.) // Універсали Івана Мазепи.– С. 193–194.

⁷⁹⁸ Універсал І. Мазепи переяславському полковникові з старшиною про надання Київському Кирилівському монастиреві озер, що належали Ржищевському монастиреві (26 червня 1692) // Універсали Івана Мазепи.– С. 243.

⁷⁹⁹ Лист І. Мазепи царям від 2 грудня 1687 р. // Крайня О. Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наук. праць.– К.: Пульсари, 2001.– Вип. 5.– С. 157.

⁸⁰⁰ Доповідь про перебування ігуменії Марії Магдалини в Москві // Там само.– С. 157–159.

⁸⁰¹ Там само.– С. 159.

⁸⁰² Жалованная грамота Киевскому, Вознесенскому монастырю, на отчины и угодья и на приписный к нему Глуховский Преображенский монастырь // Там само.– С. 164.

⁸⁰³ Універсал І. Мазепи київському і переяславському полковникам про закріплення сіл Стариця і Сеньківка за Київським Печерським жіночим монастирем // ЦДІАК України.– Ф. 167.– Оп. 2.– Спр. 2.– Арк. 55; Універсали Івана Мазепи.– С. 144.

⁸⁰⁴ Універсал Івана Мазепи про підтвердження за Марією Магдалиною куплених нею маєтностей Сеньківка і Русанів // ЦДІАК України.– Ф. 167.– Оп. 2.– Спр. 2.– Арк. 57; Універсали Івана Мазепи.– С. 242.

⁸⁰⁵ Універсал І. Мазепи київському і переяславському полковникам про закріплення сіл Стариця і Сеньківка за Київським Печерським жіночим монастирем // ЦДІАУК.– Ф. 167.– Оп. 2.– Спр. 2. Арк. 55; Універсали Івана Мазепи.– С. 144.

⁸⁰⁶ Універсал Івана Мазепи про підтвердження за Київським Флорівським жіночим монастирем села Дмитровичі і селища Вишеньки // ЦДІАК України.– Ф. 167.– Оп. 2.– Спр. 2.– Арк. 56; Універсали Івана Мазепи.– С. 163–164.

⁸⁰⁷ Універсал Івана Мазепи Київському Пустинному Микільському монастиреві з підтвердженням прав на Максимівку і Городище // ЦДІАК України.– Ф. 220.– Оп. 1.– Спр. 219.– Арк. 1–2; Універсали Івана Мазепи.– С. 252–254.

- ⁸⁰⁸ Л-ва П. О девичьем монастыре при Киево-Михайловском мужском монастыре // Киевская старина.— 1884.— Т. Х.— Октябрь.— С. 241.
- ⁸⁰⁹ Лукомский Г. К. Киев. Церковная архитектура XI—XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. Репринтное воспроизведение издания 1923 г.— С. 51.
- ⁸¹⁰ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— С. 226.
- ⁸¹¹ Там само.— С. 157.
- ⁸¹² Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.— К: НДІТІАМ — Головківська архітектура, 2002.— С. 88.
- ⁸¹³ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.— С. 98.
- ⁸¹⁴ Петров Н. Н. Киев, его святыни и памятники.— СПб., 1896.— С. 70.
- ⁸¹⁵ Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник.— К: Мистецтво, 1979.— С. 214.
- ⁸¹⁶ П-ский П. О Киевском Трехсвятительском монастыре // Киевская старина.— Т. LIII.— 1896.— Май.— С. 42; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— С. 40.
- ⁸¹⁷ Вечерський В. В. Вказ. праця.— С. 66.
- ⁸¹⁸ Петров Н. Н. Киев, его святыни и памятники..— С. 70.
- ⁸¹⁹ Січинський В. Архітектура в стародруках.— С. 16.
- ⁸²⁰ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.— С. 103.
- ⁸²¹ Там само.— С. 90.
- ⁸²² Там само.— С. 92.
- ⁸²³ Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат.— Філадельфія, 1951.— С. 35.
- ⁸²⁴ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України.— 1999.— № 2—3.— С. 8.
- ⁸²⁵ Андрусяк М. Щедрою десницею вашою... // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 26.
- ⁸²⁶ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України.— 1999.— № 2—3.— С. 8.
- ⁸²⁷ Лукомский Г. К. Киев. Церковная архитектура XI—XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко.— С. 51.
- ⁸²⁸ Клессо С. К. Києво-Печерська лавра.— К: Техніка, 2003.— С. 100.
- ⁸²⁹ Логвин Г. Бароко в архітектурі Києва XVII—XVIII ст. // Хроніка 2000.— 1997.— № 17—18.— С. 54.
- ⁸³⁰ Клессо Т. С. Видубицький монастир.— К: Техніка, 1999.— С. 73.

⁸³¹ Маниковский Ф. Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря.— К., 1894.— С. 10; Крайня О. О. Києво-Печерський Вознесенский дівочий монастир // Могилянські читання. Збірник наук. праць.— К.: Пульсари, 2001.— С. 179.

⁸³² Кілеско Т. С. Кирилівський монастир.— С. 48.

⁸³³ Давыдов Б. Никольский военный собор в Киеве // Военно-исторический вестник.— 1910.— № 7–8.— С. 164.

⁸³⁴ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— С. 210.

⁸³⁵ Кілеско Т. С. Видубицький монастир.— С. 64.

⁸³⁶ Січинський В. Архітектура в стародруках.— Львів, 1925.— С. 13.

⁸³⁷ Нікітенко Н. М. Софія Київська за доби Івана Мазепи // Могилянські читання. Збірник наук. праць.— К.: Полі-графіка, 2000.— С. 114.

⁸³⁸ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— С. 134.

⁸³⁹ Пам'ятки українсько-російської мови і літератури.— Львів, 1912.— Т.VII.— С. 112.

⁸⁴⁰ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков.— М., 1967.— С. 44.

⁸⁴¹ РДАДА.— Ф.229.— Кн. 62а.— Арк. 823–824.

⁸⁴² Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль.— М: Искусство, 1980.— С. 62.

⁸⁴³ Сперанский А. Н. Очерки по истории приказа каменных дел Московского государства.— М.: РАНИОН, 1930.— С. 133.

⁸⁴⁴ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 22 листопада 1690 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 426.

⁸⁴⁵ Там само.

⁸⁴⁶ Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура.— 1995.— № 1.— С. 89.

⁸⁴⁷ Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы.— М: Гос. изд. литературы по строительству и архитектуре, 1954.— С. 50.

⁸⁴⁸ Там само.

⁸⁴⁹ Там само.

⁸⁵⁰ Там само.— С. 53.

⁸⁵¹ Там само.

⁸⁵² Там само.— С. 51–53.

⁸⁵³ Там само.— С. 56.

⁸⁵⁴ Богданович-Зарудний Самійло // Українське козацтво. Мала енциклопедія.— К: Генеза; Запоріжжя: Прим'єр, 2002.— С. 42.

- ⁸⁵⁵ Свербигуз В. Старосвітське панство.— Варшава, 1999.— С. 45.
- ⁸⁵⁶ Ксензенко С. К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинских // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1917.— Вып. 15.— С. 75.
- ⁸⁵⁷ Ксензенко С. Вказ. праця.— С. 74.
- ⁸⁵⁸ Там само.
- ⁸⁵⁹ Русская архитектура первой половины XVIII века.— С. 46.
- ⁸⁶⁰ Розсоха Л. О., Чухліб Т. В. Зарудний Іван Петрович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 220.
- ⁸⁶¹ Русская архитектура первой половины XVIII века.— С. 58.
- ⁸⁶² Кучерук О. Головний архітектор Москви // Пам'ятки України.— 1990–1991.— № 4–1.— С. 46 – 47.
- ⁸⁶³ Там само.— С. 47.
- ⁸⁶⁴ Там само.— С. 46.
- ⁸⁶⁵ Розсоха Л. О., Чухліб Т. В. Зарудний Іван Петрович.— С. 220.
- ⁸⁶⁶ Кучерук. Головний архітектор Москви.— С. 47.
- ⁸⁶⁷ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.— С. 184–185.
- ⁸⁶⁸ Нікітенко Н. М. Софія Київська за доби Івана Мазепи.— С. 113.
- ⁸⁶⁹ Там само.— С. 115.
- ⁸⁷⁰ Нікітенко Н. М. Собор святої Софії в Києві.— К.: Техніка, 2000.— С. 5.
- ⁸⁷¹ Кресальний М. Й. Софійський заповідник у Києві: Архітектурно-історичний нарис.— К., 1960.— С. 33–34.
- ⁸⁷² Петров Н. Н. Київ, его святыни и памятники.— С. 123.
- ⁸⁷³ Там само.
- ⁸⁷⁴ Путешествие в Святую Землю московского священика Иоанна Лукьяннова. 1710–1711.— М., 1862.— С. 12.
- ⁸⁷⁵ А-ва П. Возобновление Киево-Софийского собора в конце XVII в. и судьба киевских церквей св. Василия и Екатерины // Київська старина.— 1884.— Т. Х.— Октябрь.— С. 236.
- ⁸⁷⁶ Нікітенко Н. М. Софія Київська за доби Івана Мазепи.— С. 114.
- ⁸⁷⁷ Там само.— С. 115.
- ⁸⁷⁸ Нікітенко Н. М. Собор святої Софії в Києві.— К.: Техніка, 2000.— С. 154.
- ⁸⁷⁹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.
- ⁸⁸⁰ А-ва П. Возобновление Киево-Софийского собора в конце XVII в. и судьба киевских церквей св. Василия и Екатерины.— С. 237.
- ⁸⁸¹ Вечерський В. Вказ. праця.— С. 79.
- ⁸⁸² Логвин Г. Бароко в архітектурі Києва XVII–XVIII ст.— С. 48.
- ⁸⁸³ Сементовский Н. Київ, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— С. 133.
- ⁸⁸⁴ Вечерський В. Вказ. праця.— С. 69.
- ⁸⁸⁵ Там само.— С. 75–76.

⁸⁸⁶ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.

⁸⁸⁷ Вечерський В. Вказ. праця.— С. 72.

⁸⁸⁸ Толочко Л. І., Дегтярьов М. Г. Подільські храми Києва.— К.: Техніка, 2003.— С. 48.

⁸⁸⁹ Там само.

⁸⁹⁰ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.

⁸⁹¹ Там само.

⁸⁹² Васильєв М. Взаємовідносини Івана Мазепи з Києво-Печерською лаврою // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.— К., 2001.— Випуск 10.— С. 140.

⁸⁹³ Там само.

⁸⁹⁴ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.

⁸⁹⁵ Кілессо С. К. Києво-Печерська лавра.— С. 99.

⁸⁹⁶ Борисенко В., Саченко С. Київ у другій половині XVII ст. // Київська старовина.— 1993.— № 4.— С. 98.

⁸⁹⁷ Логвин Г. Бароко в архітектурі Києва XVII–XVIII ст.— С. 55.

⁸⁹⁸ Попов П. Матеріали до словника українських граверів.— К., 1926.— С. 131.

⁸⁹⁹ Кілессо С. К. Києво-Печерська лавра.— С. 100.

⁹⁰⁰ Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник.— С. 112.

⁹⁰¹ Кілессо С. К. Києво-Печерська лавра.— С. 120.

⁹⁰² Лагодзьки Я. П. Архівна справа про надання коштів гетьманом Іваном Мазепою Києво-Печерській лаврі на будівництво великої лаврської дзвіниці // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції.— К.: Полі-графіка, 2000.— С. 96.

⁹⁰³ Справа про асигнування грошей на будівництво лаврської дзвіниці і підтвердження прав Києво-Печерської лаври на володіння либідською і наводницькою річковими переправами // ЦДІАК України.— Ф. 59.— Оп. 1.— Спр. 40.— Арк. 5.

⁹⁰⁴ Там само.

⁹⁰⁵ Там само.

⁹⁰⁶ Маниковский Ф. Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря.— С. 10; Крайня О. О. Києво-Печерський Вознесенский дівочий монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць.— С. 179.

⁹⁰⁷ Купчая запись Марии Мазепиной Насикевичу на двор, 1701 г. // Константинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский.— Чернігов, 1875.— Вип. III.— С. 413.

⁹⁰⁸ Летопись или описание краткое знатнійших дійств и случаев, что в котором году діялось в України малороссийской — обіих сторон Дніпра и кто именно когда гетьманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссию для разбора древних актов.— К., 1888.— С. 45–46.

- ⁹⁰⁹ Бантыши-Каменский Д. Н. История Малой России.— С. 569.
- ⁹¹⁰ Дегтярьов М. Г., Рейтров А. В. Михайлівський золотоверхий монастир.— К.: Техніка, 1997.— С. 105.
- ⁹¹¹ Там само.— С. 104–105.
- ⁹¹² Путешествие в Святую Землю московского священика Иоанна Лукьянова. 1710–1711.— С. 12.
- ⁹¹³ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.
- ⁹¹⁴ Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура.— 1995.— № 1.— С. 83–84.
- ⁹¹⁵ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874.— Т. 6.— С. 336.
- ⁹¹⁶ Діденко Л. Постать Івана Мазепи як мецената образотворчого мистецтва // Юр'ївський літопис.— 2003.— № 2.— С. 60.
- ⁹¹⁷ Там само; Исторические сведения о Белоцерковских церквях и замечательных в них предметах // ЦДІАК України.— Фонд 127.— Оп. 1023.— Спр. 34; Козаченко В. А. Архітектурні пам'ятки Білої Церкви. Микільська церква// Біла Церква. Шлях крізь віки.— Біла Церква: Буква, 1994.— С. 306.
- ⁹¹⁸ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.
- ⁹¹⁹ Вечерський В. Вказ. праця.— С. 133.
- ⁹²⁰ Рклицкий С. Мазепина церковь в с. Дегтяровке // Киевская старина.— 1900.— № 6.— С. 137.
- ⁹²¹ Там само.— С. 136.
- ⁹²² Лист до стародубського полковника Івана Скоропадського // Іван Мазепа.— К.: Веселка, 1992.— С. 128–129.
- ⁹²³ Мазепа М. М. Маєтки гетьмана Мазепи в Російській Федерації // Мазепа М. М. Козацьке військо імені гетьмана Мазепи — правонаступник козацьких полків Слобожанщини і Гетьманщини.— Харків, 2003.— С. 66.
- ⁹²⁴ Мазепа М. М. Маєтки гетьмана Мазепи в Російській Федерації.— С. 66.
- ⁹²⁵ М. Село Мохнатин Черниговского уезда // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная.— 1894.— № 142.— 26 июня.— С. 1; Графиня Уварова. Церковный отдел выставки Черниговского археологического съезда // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. М., 1911.— Т. II.— С. 122.
- ⁹²⁶ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.
- ⁹²⁷ Черниговский соединенный исторический музей городской и ученої архивной комиссии. Каталог музея.— Чернигов, 1915.— С. 63.
- ⁹²⁸ Дорошенко Г. Еще дар, присланный в исторический музей Черниговской губернской архивной комиссии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная.— 1902.— № 2868.— 1 июня.— С. 1.
- ⁹²⁹ Там само.

⁹³⁰ Адруг А. Архітектор Йоганн—Баптист Зауер і Україна.— № 1.— С. 89.

⁹³¹ Там само.

⁹³² Віроцький В. Д. Храми Чернігова.— К.: Техніка, 1998.— С. 157.

⁹³³ Універсал І. Мазепи про закріплення за Чернігівською архієпископією млинів (8 травня 1688 р.) // Сіверянський літопис.— 2003.— № 1.— С. 58.

⁹³⁴ Там само.

⁹³⁵ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130—131.

⁹³⁶ Адруг А. Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові: нові атрибуції [зображення Мазепи та його дружини] // Київська старовина.— 2001.— № 2.— С. 153.

⁹³⁷ Там само.

⁹³⁸ Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства [срібна карбованана шата чернігівської ікони Іллінської Богоматері, виготовлена на замовлення І. Мазепи] // Сіверянський літопис.— 1999.— № 6.— С. 48.

⁹³⁹ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 505—506.

⁹⁴⁰ Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства.— С. 49.

⁹⁴¹ Там само.— С. 51—52.

⁹⁴² Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 131.

⁹⁴³ Там само.

⁹⁴⁴ Адруг А. Будинок Чернігівського колегіуму // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Черніг. держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка.— Чернігів: Сіверянська думка, 2001.— С. 37.

⁹⁴⁵ ЦДІАК України.— Ф. 739.— Оп. 1.— Од. 3б. 104.— Арк. 5зв.

⁹⁴⁶ Закладна дошка // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».— Інв. № И-2-802.

⁹⁴⁷ Травкіна О. Царські врати з Борисоглібського собору м. Чернігова // Сіверянський літопис.— 1995.— № 1.— С. 46—47; Травкіна О. І. Царські врати з Чернігівського Борисоглібського собору // Образотворче мистецтво.— 1995.— № 1.— С. 25—29.

⁹⁴⁸ Травкіна О. Царські врати з Борисоглібського собору м. Чернігова.— С. 45.

⁹⁴⁹ Там само.— С. 48.

⁹⁵⁰ Адруг А. Про перебудови та реставрацію Борисоглібського собору // Сіверянський літопис.— 1997.— № 5.— С. 76.

⁹⁵¹ Травкіна О. І. Меценатство І. С. Мазепи в Чернігові // Могилянські читання.— 2000.— С. 145; Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой истории.— К., 1911.— С. 90.

⁹⁵² П'ятницька церква.— К.: Будівельник, 1976.— С. 4.

⁹⁵³ Там само.

⁹⁵⁴ Віроцький В. Д. Храми Чернігова.— С. 126–127.

⁹⁵⁵ Універсал І. Мазепи про підтвердження прав Глухівського дівочого монастиря на село Береза // ЦДІАУК.— Ф. 149.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 1; Універсали Івана Мазепи.— С. 124.

⁹⁵⁶ Універсал І. Мазепи від 9 липня 1690 р. Глухівському жіночому монастиреві на село Берези з усіма до нього належними володіннями // Універсали Івана Мазепи.— С. 201; Мицук Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 56–57;

⁹⁵⁷ Архив ЮЗР.— К., 1872.— Ч. 1.— Т. 5.— С. 347–348.

⁹⁵⁸ Там само.— С. 348.

⁹⁵⁹ Біднов В. Марія Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи.— С. 48.

⁹⁶⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 272–273.

⁹⁶¹ Вознесенская церковь в городе Переяславе // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.— 1868.— № 15.— 1 августи.— С. 347.

⁹⁶² Письмо гетьмана Мазепы патріарху Адриану с просьбою поставить во епископы Иоасафа Кроковского для помощи Варлааму Ясинскому, митрополиту Киевскому, наименовав нового епископа Переяславским (9 марта 1695 г. // Архив ЮЗР.— Часть первая.— Т. 5.— С. 423–424.

⁹⁶³ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.

⁹⁶⁴ Вознесенская церковь в городе Переяславе.— С. 350.

⁹⁶⁵ Там само.— С. 361.

⁹⁶⁶ Там само.— С. 358.

⁹⁶⁷ Універсал І. Мазепи Переяславському монастиреві на володіння селом Маньківка з належними до нього угіддями (4 лютого 1701 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 367.

⁹⁶⁸ Там само.

⁹⁶⁹ Універсал І. Мазепи Переяславському Свято-Вознесенському монастиреві на село Сошники (1700?) // Універсали Івана Мазепи.— С. 380–381; ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 1255.— Арк. 102–104.

⁹⁷⁰ Універсал І. Мазепи про підтвердження привілеїв Переяславській катедрі і підпорядкування їй Терехтемирівського і Канівського монастирів // Універсали Івана Мазепи.— С. 374–376; ЦДІАК України.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 306.— Арк. 33.

⁹⁷¹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.

⁹⁷² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 230.

⁹⁷³ Крайній К. К. Любецький Антоніївський монастир // Лаврський альманах.— 2001.— Вип. 5.— С. 70.

⁹⁷⁴ Там само.— С. 71.

⁹⁷⁵ Куценко Т. Г. Образ Любецької Богородиці у творчості Івана Ширського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі.– Чернігів: Сіверянська думка, 1997.– С. 201.

⁹⁷⁶ Максимович М. О. Київ явився градом великим...– С. 337.

⁹⁷⁷ Попов П. Матеріали до словника українських граверів.– С. 131.

⁹⁷⁸ Там само.

⁹⁷⁹ Крайній К. К. Любецький Антоніївський монастир.– С. 71.

⁹⁸⁰ Універсал І. Мазепи Любецькому монастиреві на село Кукарі // ЦДІАК України.– Ф. 57.– Оп. 1.– Спр. 6.– Арк. 185; Універсали Івана Мазепи.– С. 424.

⁹⁸¹ Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г. Монастирі та храми землі сіверської.– К.: Техніка, 1999.– С. 47; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.– К.: «Українська Радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990.– С. 415.

⁹⁸² Милорадович Г. А. Любеч и его святыни.– СПб, 1905.– С. 26–27.

⁹⁸³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах.– К.: Наукова думка, 1993.– Т. 3.– С. 132.

⁹⁸⁴ Там само.

⁹⁸⁵ Там само.

⁹⁸⁶ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков.– Владимир, 1903.– Т. I.– С. 474–476.

⁹⁸⁷ Павленко С. Іван Мазепа.– К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003.– С. 105.

⁹⁸⁸ Каменский. Свято-Успенский женский монастырь и его святыни.– Чернигов, 1892.– С. 2.

⁹⁸⁹ Універсал І. Мазепи Кам'янському Успенському монастиреві на маєтності // Універсали Івана Мазепи.– С. 109; IP НБУВ.– Ф. I, 61740.– № 924.– Арк.2.

⁹⁹⁰ Універсал І. Мазепи про підтвердження села Сушані з ґрунтами і млином за Кам'янським Успенським монастирем // Універсали Івана Мазепи.– С. 235; IP НБУВ.– Ф. I.– Спр. 61759.– № 942.– Арк. 32.

⁹⁹¹ Універсал І. Мазепи Кам'янському Успенському монастиреві на осадження села Шумилівка // Універсали Івана Мазепи.– С. 266; IP НБУВ.– Ф. I, 61740 зв.– № 924.– Арк. 2.

⁹⁹² Універсал І. Мазепи Кам'янському Успенському монастиреві на млин на річці Трубежі йувільнення від дъогтьової повинності // Універсали Івана Мазепи.– С. 320; ЦДІАК України.– Ф. 141.– Оп. 1.– Спр. 7.– Арк. 1–2.

⁹⁹³ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.– С. 130–131.

⁹⁹⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1873.– Кн. 4.– С. 56.

⁹⁹⁵ Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина.– 1884.– Август.– С. 740.

⁹⁹⁶ Там само.— С. 741.

⁹⁹⁷ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130—131.

⁹⁹⁸ Там само.

⁹⁹⁹ Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. Густинский монастырь // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.— 1886.— № 6.— 15 марта.— С. 243.

¹⁰⁰⁰ Універсал Івана Мазепи Прилуцькому Густинському монастиреві на село Дейманівку і млини (9 жовтня 1687 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 97—98; ЦДІАК України.— Ф. 159.— Оп. 1.— Спр. 47.— Арк. 1, 2.

¹⁰⁰¹ Універсал І. Мазепи Прилуцькому Густинському монастиреві на Переяловочанський млин // Універсали Івана Мазепи.— С. 262; ЦДІАК України.— Ф. 159.— Оп. 1.— Спр. 55.— Арк. 1—2.

¹⁰⁰² Універсал І. Мазепи про підтвердження хутора Переялівський за Прилуцьким Густинським монастирем (22 липня 1703 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 409; ЦДІАК України.— Ф. КМФ.— 7.— Оп. 2.— Спр. 18.— Арк. 191 зв. (мікрокопія).

¹⁰⁰³ Універсал І. Мазепи Макошинському Миколаївському монастиреві на млини Грицьків, що на Сосницькій греблі, Василів у селі Верби та перевіз через Десну в містечку Макошин (19 грудня 1687 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 112; ЦДІАК України.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 4755.— Арк. 8.

¹⁰⁰⁴ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130—131.

¹⁰⁰⁵ Рашигин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России.— М., 1852.— С. 537.

¹⁰⁰⁶ Універсал І. Мазепи від 16 травня 1699 // Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського — Інв. № Ал. 493.— Арк. 4; Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 38—39.

¹⁰⁰⁷ Універсал І. Мазепи Домницькому Різдвяно-Богородицькому монастиреві на побудову млина на річці Тятіві // Універсали Івана Мазепи.— С. 345; ЦДІАК України.— Ф. 150.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 1—2; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 493.— Арк. 4 зв.

¹⁰⁰⁸ Універсал І. Мазепи Домницькому Різдвяно-Богородицькому монастиреві на село Дурні, що в Березинському повіті (13 травня 1700 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 347—348; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського — Інв. № Ал. 493.— Арк. 5; Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 40.

¹⁰⁰⁹ Універсал І. Мазепи Домницькому Різдвяно-Богородицькому монастиреві на локністянські озера (5 червня 1700 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 351—352; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 493.— Арк. 6; Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 40—41.

- ¹⁰¹⁰ Описание Максаковского Спасского монастыря.— Чернигов, 1873.— С. 13.
- ¹⁰¹¹ Там само.
- ¹⁰¹² Універсал І. Мазепи Максаківському монастиреві, яким зобов'я-
зує жителів села Максаки відбувати повинності лише на користь мона-
стиря (27 жовтня 1700 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 363–364.
- ¹⁰¹³ Стверджувальний універсал І. Мазепи, даний Свято-Преобра-
женському Максаківському монастиреві на володіння Лазницьким
озером з прилеглими угіддями (12 травня 1705 р.) // Сіверянський
літопис.— 2001.— № 4.— С. 42–43; ІР НБУВ.— Ф. 8.— № 255/154.—
Арк. 63зв–64.
- ¹⁰¹⁴ Універсал-наказ І. Мазепи (12 травня 1705) // Сіверянський
літопис.— 2001.— № 4.— С. 43.
- ¹⁰¹⁵ Модзалевський В. Будування церквів в Лубенському Мгарсь-
кому монастирі в р.р. 1682–1701 // Наше минуле.— 1918.— № 3.—
С. 49–64.
- ¹⁰¹⁶ Літопис Мгарського монастиря (1682–1775) // Пам'ять сто-
літь.— 1997.— № 1.— С. 21.
- ¹⁰¹⁷ Там само.— С. 22.
- ¹⁰¹⁸ Там само.
- ¹⁰¹⁹ Там само.— С. 24–25.
- ¹⁰²⁰ О Лубенском Мгарском Преображенском монастыре // Пол-
тавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.— 1885.— Т. 2.—
С. 19.
- ¹⁰²¹ С. Величко. Літопис.— Т. 2.— С. 386.
- ¹⁰²² Там само.— С. 388.
- ¹⁰²³ О Лубенском Мгарском Преображенском монастыре.— С. 20.
- ¹⁰²⁴ Астряба М. Г. Лубенский Мгарский Свято-Преображенский
монастырь // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Пол-
тава, 1915.— Вып. 13.— С. 82.
- ¹⁰²⁵ Літопис Мгарського монастиря (1682–1775).— С. 25.
- ¹⁰²⁶ Там само.— С. 26.
- ¹⁰²⁷ Там само.— С. 28.
- ¹⁰²⁸ Там само.
- ¹⁰²⁹ Там само.
- ¹⁰³⁰ Там само.
- ¹⁰³¹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.
- ¹⁰³² Літопис Мгарського монастиря (1682–1775).— С. 28.
- ¹⁰³³ Там само.
- ¹⁰³⁴ Там само.— С. 29.
- ¹⁰³⁵ Там само.
- ¹⁰³⁶ Там само.
- ¹⁰³⁷ Мицук Ю. З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи //
Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 33.
- ¹⁰³⁸ Там само.
- ¹⁰³⁹ Там само.

¹⁰⁴⁰ Універсал-привілей гетьмана І. Мазепи на володіння маєтностями монастирям Вознесенському і Петропавлівському під Мошнами (31 травня 1708 р.) // Сіверянський літопис.– 1997.– № 3.– С. 104.

¹⁰⁴¹ Там само.

¹⁰⁴² Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. Черкаська минувшина. Книга I.– Черкаси: Відлуна, 1997.– С. 119.

¹⁰⁴³ Там само.– С. 110.

¹⁰⁴⁴ Там само.

¹⁰⁴⁵ Підтверджуvalьний універсал гетьмана І. Мазепи на угідяя Корсунському Онуфріївському монастирю // Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року.– С. 30–31.

¹⁰⁴⁶ Універсал І. Мазепи Золотоніському монастиреві на володіння селом Слобідка Слюзчина з угіддями (21 січня 1688 р.) // Універсали Івана Мазепи.– С. 120.

¹⁰⁴⁷ Універсал І. Мазепи Ніжинському монастиреві про послушенство підданих у селі Талалайці // Універсали Івана Мазепи.– С. 109–110; ЦДІАК України.– Ф. 145.– Оп. 1.– Спр. 25.– Арк. 1.

¹⁰⁴⁸ Універсал І. Мазепи Ніжинському монастиреві на село Мильники (17 березня 1688 р.) // Універсали Івана Мазепи.– С. 125–126; ЦДІАК України.– Ф. 145.– Оп. 1.– Спр. 26.– Арк. 1.

¹⁰⁴⁹ Універсал І. Мазепи про надання Ніжинському монастиреві нової греблі за Десною на р. Пулді з правом будувати на ній млин (20 вересня 1690 р.) // Універсали Івана Мазепи.– С. 205; ЦДІАК України.– Ф. 145.– Оп. 1.– Спр. 29.– Арк. 1–2.

¹⁰⁵⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский.– К., 1893.– Т. 2.– С. 88.

¹⁰⁵¹ Крупицкий Батуринский третье-классный мужской монастырь св. Николая.– Одесса, 1906.– С. 10.

¹⁰⁵² Універсал І. Мазепи Батуринському Крупицькому монастиреві на села в Ніжинському, Лубенському і Прилуцькому полках // Універсали Івана Мазепи.– С. 214–215; ЦДІАК України.– Ф. 154.– Оп. 1.– Спр. 22.– Арк. 1.

¹⁰⁵³ Універсал І. Мазепи Переяславському полковникові з старшиною про надання Київському Кирилівському монастиреві озер, що належали Ржищевському монастиреві (26 червня 1692 р.) // Універсали Івана Мазепи.– С. 243.

¹⁰⁵⁴ Кілессо Т. С. Кирилівський монастир.– С. 23.

¹⁰⁵⁵ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.– С. 130–131.

¹⁰⁵⁶ Кілессо Т. С. Кирилівський монастир.– С. 69.

¹⁰⁵⁷ Герасименко Н. Заснування Межигірського монастиря // Київська старовина.– 1996.– № 4–5.– С. 40.

¹⁰⁵⁸ Універсали Івана Мазепи.– С. 121, 162.

¹⁰⁵⁹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.– С. 130–131.

¹⁰⁶⁰ Там само.

¹⁰⁶¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1674.– Т. VI.– С. 370.

¹⁰⁶² Тутик С. В. Маєтності Глухівського-Петропавлівського монастиря у XVII–XVIII століттях // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004).– Глухів: РВВ ГДПУ, 2004.– С. 73.

¹⁰⁶³ Ластовський В. В. Православні монастири Наддніпрянщини в епоху гетьмана І. Мазепи // Могилянські читання.– 2000.– С. 98.

¹⁰⁶⁴ Там само.

¹⁰⁶⁵ Там само.

¹⁰⁶⁶ Там само.

¹⁰⁶⁷ Там само.

¹⁰⁶⁸ Там само.

¹⁰⁶⁹ Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України.– К., 1994.– Вип. 1.– С. 111.

¹⁰⁷⁰ Там само.– С. 105–106.

¹⁰⁷¹ Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона.– К.: Головкіївархітектура – НДІПАМ, 2001.– С. 71.

¹⁰⁷² Контракт на постройку церкви конца XVII в. // Киевская старина.– 1884.– VIII.– Март.– С. 523–524.

¹⁰⁷³ Пуцко В. Г. Московская строительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура.– К., 1981.– № 1.– С. 28.

¹⁰⁷⁴ Коваленко Ю. О. Поховання XVII ст. під Миколаївською церквою у м. Глухові // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. Матеріали Другої науково-практичної конференції (17 квітня 2003 р.).– Глухів: РВВ ГДПУ, 2003.– С. 27; Пуцко В. Церковні старожитності Чернігівщини та Сумщини (до постановки проблем) // Сіверянський літопис.– 1995.– № 3.– С. 52.

¹⁰⁷⁵ Пуцко В. Г. Московская строительная артель Матвея Ефимова на Украине.– С. 28.

¹⁰⁷⁶ Белашов В. И. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України.– Глухів: Глухівський держ. пед. ін-т ім. С. М. Сергеєва-Ценського, 1996.– С. 26.

¹⁰⁷⁷ Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумшины.– Харьков: Пропор, 1989.– С. 194.

¹⁰⁷⁸ Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины.– К.: Україна, 1992.– С. 20.

¹⁰⁷⁹ Там само.

¹⁰⁸⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.– Т. II.– С. 416.

- ¹⁰⁸¹ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.– С. 107.
- ¹⁰⁸² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 7.– С. 274.
- ¹⁰⁸³ Там само.– С. 5.
- ¹⁰⁸⁴ Там само.– Кн. 4.– С. 187.
- ¹⁰⁸⁵ Там само.
- ¹⁰⁸⁶ Кілеско Т. Видубицький монастир.– С. 64.
- ¹⁰⁸⁷ Там само.– С. 24, 73.
- ¹⁰⁸⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.– Т. II.– С. 431.
- ¹⁰⁸⁹ Павленко С. Генеральний суддя Михайло Вуяхевич // Сіверянський літопис.– 2001.– № 3.– С. 140.
- ¹⁰⁹⁰ Там само.
- ¹⁰⁹¹ Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре.– К., 1865.– С. 31.
- ¹⁰⁹² Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.– К., 1826.– С. 119.
- ¹⁰⁹³ Там само.
- ¹⁰⁹⁴ Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок...– С. 120.
- ¹⁰⁹⁵ Маценко В. Прилукина.– Ромны, 1888.– С. 71.
- ¹⁰⁹⁶ Там само.
- ¹⁰⁹⁷ Гайдай Г. Дмитро Горленко // Гайдай Г. Прилуки – місто старовинне.– Прилуки: видавництво Прилуцької міської ради, 2003.– С. 46.
- ¹⁰⁹⁸ Густынский Свято-Троицкий монастырь.– К.: Точка зору, 2000.– С. 8; Кириленко М. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження.– Чернігів: Деснянська правда, 2001.– С. 49; Кириленко М. І. Густинський Свято-Троїцький монастир.– Прилуки, 1997.– С. 20.
- ¹⁰⁹⁹ Летопись монастыря Густынского, изданная О. М. Бодянским.– Москва, 1848.– С. 63.
- ¹¹⁰⁰ Там само.
- ¹¹⁰¹ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історія та культура.– 1999.– № 2–3.– С. 172.
- ¹¹⁰² Модзалевский В. Малороссийский родословник.– Т. 4.– С. 577.
- ¹¹⁰³ Залесский А. Церковная старина Пирятинского уезда // Киевская старина.– 1889.– Т. XXVI.– Июль.– С. 272.
- ¹¹⁰⁴ Там само.– С. 273.
- ¹¹⁰⁵ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 5.– С. 423.
- ¹¹⁰⁶ Там само.

¹¹⁰⁷ Там само.— С. 422.

¹¹⁰⁸ Степовик Д. Києво-Печерська лавра.— К.: ПБП «Фотовідео-сервіс», 1993.— С. 50; Петров Н. Київ, його святыни и памятники.— Спб., 1896.— С. 46.

¹¹⁰⁹ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історія та культура.— 1999.— № 2–3.— С. 9.

¹¹¹⁰ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Києва. Прежнее и нынешнее состояние.— С. 90.

¹¹¹¹ Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре.— С. 31.

¹¹¹² Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст.— Львів: Свічадо, 1996.— С. 43.

¹¹¹³ Там само.— С. 43–44.

¹¹¹⁴ Там само.— С. 43.

¹¹¹⁵ Поход боярина и большого полку воеводы Алексея Семеновича Шеина к Азову, взятие его и Лютника города.— Петербург, 1773.— С. 55, 152–153.

¹¹¹⁶ Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путиль.— С. 82.

¹¹¹⁷ Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины.— Чернигов // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць.— Чернігів, 1992.— С. 139.

¹¹¹⁸ Там само.

¹¹¹⁹ Віроцький В. Храми Чернігова.— С. 177.

¹¹²⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.— К.: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990.— С. 296.

¹¹²¹ Студъонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори.— Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1998.— С. 38.

¹¹²² Модзалевский В., Савицкий П. Указ.соч.— С. 139.

¹¹²³ Арендар Г. Козацька старшина як меценат церковного мистецтва Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // Сіверянський літопис.— 1995.— № 1.— С. 56.

¹¹²⁴ Там само; Черниговские епархиальные известия.— 1902.— № 18.— С. 38.

¹¹²⁵ Чернігівський історичний музей.— Інв. № АЛ — 553; Арендар Г. Козацька старшина як меценат церковного мистецтва Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // Сіверянський літопис.— 1995.— № 1.— С. 56.

¹¹²⁶ Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч.— К.: ІПІЕНД НАНУ, 1999.— С. 40.

¹¹²⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 113.

¹¹²⁸ Там само.

¹¹²⁹ Там само.— Кн. 6.— С. 414.

- ¹¹³⁰ Об отказе на члобитную Мировичей // Сенатский архив.— СПб., 1910.— Т. XIV.— С. 189.
- ¹¹³¹ Стороженко А. Очерки Переяславской старины.— К., 1900.— С. 60—71.
- ¹¹³² А. Т. Покровская церковь в Переяславле // Киевская старина.— 1883.— Т. VI.— Июль.— С. 590.
- ¹¹³³ Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина.— 1883.
- ¹¹³⁴ Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.— С. 182.
- ¹¹³⁵ Там само.
- ¹¹³⁶ Там само.— С. 183.
- ¹¹³⁷ Модзалевский В. А. Материалы и заметки.— Чернигов, 1915.— Вып. 2.— С. 8.
- ¹¹³⁸ Черниговские губернские ведомости.— 1886.— № 19.
- ¹¹³⁹ Віроцький В. Д. Храми Чернігова.— С. 46.
- ¹¹⁴⁰ Там само; Иловайский П. И. Черниговская старина по преданиям и легендам.— Чернигов: Тип. Губерн. правления, 1898.— С. 37.
- ¹¹⁴¹ Віроцький В. Д. Храми Чернігова.— С. 126—127.
- ¹¹⁴² Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва.— С. 330.
- ¹¹⁴³ Арендар Г. Козацька старшина як меџенат церковного мистецтва Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського).— 1995.— № 1.— С. 55.
- ¹¹⁴⁴ Там само.
- ¹¹⁴⁵ Там само.
- ¹¹⁴⁶ Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII—XVIII ст.— С. 40
- ¹¹⁴⁷ Ступак Ф. Доброчинність епохи козаччини // Київська старовина.— 2003.— № 4.— С. 19.
- ¹¹⁴⁸ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков.— М., 1967.— С. 172 —173.
- ¹¹⁴⁹ Задко В. П. Исторична спадщина Глухівщини // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004).— Глухів: РВВ ГДПУ, 2004.— С. 86.
- ¹¹⁵⁰ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков.— С. 117.
- ¹¹⁵¹ Картины церковной жизни Черниговской епархии из десяти-вековой ее истории.— К., 1911.— С. 111.
- ¹¹⁵² Спік Л. І. Гамаліївський Харлампієвський монастир: довічно у'язнений // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004).— Глухів: РВВ ГДПУ, 2004.— С. 68.

¹¹⁵³ Черняков С. Меценатська діяльність гетьмана І. Скоропадського на Чернігівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.– К., 2001.– Вип. 10.– С. 156.

¹¹⁵⁴ Мицук Ю. З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис.– 2001.– № 6.– С. 33.

¹¹⁵⁵ Універсал І. Мазепи вдові Олені Бороховичевій про взяття її з родичами під гетьманську оборону і затвердження за нею маєтків чоловіка від 10 листопада 1704 р. // ЦДІАУК.– Ф. 51.– Оп. 3.– Спр. 1400.– Арк. 9; Універсали Івана Мазепи.– С. 446.

¹¹⁵⁶ Там само.

¹¹⁵⁷ Універсал І. Мазепи вдові Олені Борохович від 6 листопада 1704 р. // ЦДІАУК.– Ф. КМФ.– Оп. 2.– Спр. 10.– Арк. 229 зв.; Універсали Івана Мазепи.– С. 444.

¹¹⁵⁸ Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.– С. 210.

¹¹⁵⁹ Крман Д. Подорожній щоденник (*Itinerarium 1708–1709*).– С. 63–64.

¹¹⁶⁰ Вербицький М. Двухсотлетие храма села Березанки Нежинского уезда // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.– 1905.– № 15.– 1 августа.– С. 502.

¹¹⁶¹ Толочко Л. І., Дегтярьов М. Г. Подільські храми Києва.– С. 47.

¹¹⁶² Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва.– С. 292.

¹¹⁶³ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.– С. 103.

¹¹⁶⁴ Петров Н. Н.– Киев, его святыни и памятники.– С. 46.

¹¹⁶⁵ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 7.– С. 9.

¹¹⁶⁶ Ступак Ф. Доброчинність епохи козаччини // Київська старовина.– 2003.– № 4.– С. 18.

¹¹⁶⁷ Там само.

¹¹⁶⁸ Там само.

¹¹⁶⁹ Графіня Уварова. Церковный отдел выставки Черниговского археологического съезда // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. М., 1911.– Т. II.– С. 97.

¹¹⁷⁰ Харламов В. О. Розписний список Чернігова 1701 р. // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19 –20 січня 1995 р., м. Чернігів).– Чернігів: Сіверянська думка, 1995.– С. 91.

¹¹⁷¹ Адруг А. Будинок Чернігівського колегіуму // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.– Чернігів: Сіверянська думка, 2001.– С. 37.

- ¹¹⁷² Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.– К.: Будівельник, 1976.– С. 21.
- ¹¹⁷³ Троїцький собор // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.– К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990.– С. 807.
- ¹¹⁷⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 6.– С. 129.
- ¹¹⁷⁵ Там само.– Кн. 5.– С. 108.
- ¹¹⁷⁶ Там само.– С. 208.
- ¹¹⁷⁷ Там само.– Кн. 7.– С. 359.
- ¹¹⁷⁸ Там само.– С. 157.
- ¹¹⁷⁹ Вечерський В. Спадщина містобудування України.– К.: НДІПАМ– Головкіїв архітектура, 2003.– С. 466.
- ¹¹⁸⁰ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історія та культура.– 1999.– № 2–3.– С. 122.
- ¹¹⁸¹ Белецький П. Українська портретна живопис XVII–XVIII вв.– Ленінград: «Іскусство», 1981.– С. 80.
- ¹¹⁸² Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г. Монастири та храми землі сіверської.– К.: Техніка, 1999.– С. 118.
- ¹¹⁸³ Логвин Г. Чернігов. Новгород-Северський. Глухов. Путивль.– С. 196.
- ¹¹⁸⁴ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектури спадщини України.– С. 152.
- ¹¹⁸⁵ Там само.– С. 103.
- ¹¹⁸⁶ Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура.– 1995.– № 1.– С. 85.
- ¹¹⁸⁷ Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів.– Ніжин: Ніжинський держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя, 2000.– С. 12.
- ¹¹⁸⁸ Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів.– К.: «Знання» України, 2001.– Вип. II.– С. 164–165.
- ¹¹⁸⁹ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історія та культура.– 1999.– № 2–3.– С. 76 –79.
- ¹¹⁹⁰ Павленко С. Міф про Мазепу.– С. 130.
- ¹¹⁹¹ Петренко М. З. Українське золотарство XVI – XVIII ст.– К.: Наукова думка, 1970.– С. 90.
- ¹¹⁹² Там само.– С. 91.
- ¹¹⁹³ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 5.– С. 385.
- ¹¹⁹⁴ Євангеліє // Чернігівський історичний музей.– Інв. № АЛ– 177.– Арк. 1–34.
- ¹¹⁹⁵ Там само.– Інв. № АЛ –1629.– Арк. 1–8.

- ¹¹⁹⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 107.
- ¹¹⁹⁷ Євангеліє // Чернігівський історичний музей.— Інв. № АЛ—185.— Арк. 5.
- ¹¹⁹⁸ Залесский А. Церковная старина пирятинского уезда // Киевская старина.— 1889.— Йюль.— Т. XXVI.— С. 273.
- ¹¹⁹⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 307.
- ¹²⁰⁰ Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 5.— С. 44 — 45.
- ¹²⁰¹ Настенко Л. Герб Івана Мазепи — літургійний символ його долі // Історія України.— 2001.— Липень.— С. 8.
- ¹²⁰² Там само.
- ¹²⁰³ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (квітень 1688 р.) // Листи Івана Мазепи.— С. 156.
- ¹²⁰⁴ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (20 січня 1689 р.) // Листи Івана Мазепи.— С. 286.
- ¹²⁰⁵ Степович Д. Іван Щирський.— С. 23.
- ¹²⁰⁶ Там само.
- ¹²⁰⁷ Степович Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко.— С. 51.
- ¹²⁰⁸ Там само.— С. 52.
- ¹²⁰⁹ Степович Д. Іван Щирський.— С. 88.
- ¹²¹⁰ Милорадович Г. А. Любеч и его святыни.— СПБ., 1905.— С. 10.
- ¹²¹¹ Крайній К. К. Любецький Антоніївський монастир // Лаврський альманах.— 2001.— Вип. 5.— С. 70.
- ¹²¹² Там само.
- ¹²¹³ Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність.— К., 1918.— С. 9; Максимович М. «Киевъ явился градом великим»... — С. 335.
- ¹²¹⁴ Максимович М. Вказ. праця.— С. 337.
- ¹²¹⁵ Попов П. Матеріали до словника українських граверів.— С. 131.
- ¹²¹⁶ Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або Останній твір Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі.— С. 196.
- ¹²¹⁷ Степович Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко.— С. 156—163.
- ¹²¹⁸ Попов П. Матеріали до словника українських граверів.— С. 108—109.
- ¹²¹⁹ Мистецтво України. Біографічний довідник.— К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997.— С. 525.
- ¹²²⁰ Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис.— К.: Либідь, 2002.— С. 297.
- ¹²²¹ Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст.— Видавництво Львівського університету, 1971.— С. 173.

- ¹²²² Там само.
- ¹²²³ Г. Старинная южнорусская гравюра // Киевская старина.– Т.ХХVIII.– 1890.– Январь.– С. 53.
- ¹²²⁴ Попов П. Матеріали до словника українських граверів.– С. 26.
- ¹²²⁵ Там само.– С. 40.
- ¹²²⁶ Там само.– С. 84.
- ¹²²⁷ Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат.– С. 47.
- ¹²²⁸ Тарасевич О. «Св. Іван Хреститель». Мідьорит, кінець XVII ст. (Національна бібліотека, Варшава) // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції.– 2000.– С. 67.
- ¹²²⁹ Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат.– С. 48.
- ¹²³⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.– Інв. № 44785; Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня – 24 серпня 2003 р. м. Львів.– К.: Емма, 2003.– С. 38.
- ¹²³¹ Г. Старинная южнорусская гравюра.– С. 57.
- ¹²³² Мигура І. Панегірична гравюра на честь гетьмана Івана Мазепи (1705) // Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття.– С. 41.
- ¹²³³ Делюга В. Іконографія Івана Мазепи в творчості Києво-Печерських граверів на зламі XVII–XVIII ст. (на матеріалах польських збірок) // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції.– 2000.– С. 66.
- ¹²³⁴ Там само.– С. 68.
- ¹²³⁵ Мистецтво України. Біографічний довідник.– С. 567.
- ¹²³⁶ Пархоменко І. В. Гравюри Чернігівської друкарні XVII–XVIII ст. як джерело іконографії розписів Успенського собору Києво-Печерської лаври // Могилянські читання. Збірник наукових праць.– К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2002.– С. 150–151.
- ¹²³⁷ Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина.– М., 1959.– Т. III.– С. 280.
- ¹²³⁸ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.– Т. 1.– С. 237.
- ¹²³⁹ Попов П. Матеріали до словника українських граверів.– С. 57.
- ¹²⁴⁰ Пархоменко І. В. Гравюри Чернігівської друкарні XVII–XVIII ст. як джерело іконографії розписів Успенського собору Києво-Печерської лаври.– С. 149–152.
- ¹²⁴¹ Адруг А. Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові: нові атрибуції // Київська старовина.– 2001.– № 2.– С. 151–156.
- ¹²⁴² Жолтовський П. М. Український живопис XVII –XVIII ст.– К.: Наукова думка, 1978.– С. 66.
- ¹²⁴³ Пуцко В. Чернігівські іконостаси XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис.– 1996.– № 2–3.– С. 88.
- ¹²⁴⁴ Там само.

- ¹²⁴⁵ Ефимов А. Черніговский Свято-Троїцький монастиръ.— Чернігов, 1911.— С. 49.
- ¹²⁴⁶ Степовик Д. Історія української ікони Х—ХХ століть.— К.: Либідь, 1996.— С. 72.
- ¹²⁴⁷ Там само.
- ¹²⁴⁸ Там само.
- ¹²⁴⁹ Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст.— С. 97—98.
- ¹²⁵⁰ Пуцко В. Ікони Чернігівщини // Сіверянський літопис.— 1997.— № 4.— С. 130.
- ¹²⁵¹ Воробей Р. Чудодійні ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина // Сіверянський літопис.— 1995.— № 5.— С. 34—35.
- ¹²⁵² Міляєва Л. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ Любецької Богоматері пензля Івана Щирського // ЗНТШ.— Львів, 1994.— Т. 227.— С. 129—139.
- ¹²⁵³ Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст.— С. 55.
- ¹²⁵⁴ Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв.— Ленінград: Искусство, Ленінград. отд., 1981.— С. 81—82.
- ¹²⁵⁵ Там само.— С. 74.
- ¹²⁵⁶ Там само.— С. 80.
- ¹²⁵⁷ Голубев С. Т. Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII стол.) // Труды Киевской духовной академии.— 1900.— № 10.— С. 169.
- ¹²⁵⁸ Там само.
- ¹²⁵⁹ Там само.
- ¹²⁶⁰ Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII—XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика.— С. 37—47.
- ¹²⁶¹ Кара-Васильєва Т. Шедеври церковного шитва України (XII—XX століття).— К.: Інформац.-вид. центр Української Православної Церкви, 2000.— С. 24.
- ¹²⁶² Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 380.
- ¹²⁶³ Там само.
- ¹²⁶⁴ Там само.— С. 381.
- ¹²⁶⁵ Кара-Васильєва Т. Шедеври церковного шитва України (XII—XX століття).— С. 28.
- ¹²⁶⁶ Там само.
- ¹²⁶⁷ Там само.— С. 38.
- ¹²⁶⁸ Там само.— С. 44.
- ¹²⁶⁹ Там само.— С. 60—61.
- ¹²⁷⁰ Там само.— С. 72—73.
- ¹²⁷¹ Там само.— С. 74.
- ¹²⁷² Петренко М. З. Українське золотарство XVI—XVIII ст.— С. 72.
- ¹²⁷³ Там само.— С. 95.
- ¹²⁷⁴ Там само.

- ¹²⁷⁵ Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.– С. 153.
- ¹²⁷⁶ Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст.– С. 104.
- ¹²⁷⁷ Там само.– С. 105.
- ¹²⁷⁸ Там само.– С. 106.
- ¹²⁷⁹ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.– Інв. № АЛ.–180.
- ¹²⁸⁰ Там само.– Інв. № И–3577.
- ¹²⁸¹ Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня – 24 серпня 2003 р. м. Львів.– С. 49.
- ¹²⁸² Дегтярьов М. Г., Рейтова А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир.– С. 105.
- ¹²⁸³ Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст.– С. 72.
- ¹²⁸⁴ Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч.– К.: Обереги, 1991.– С. 38.
- ¹²⁸⁵ Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.).– К.: Либідь, 1992.– С. 142.
- ¹²⁸⁶ Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк.– К., 1904.– С. 13.
- ¹²⁸⁷ Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.).– С. 146.
- ¹²⁸⁸ Жолтовський П. М. Художнє ліття на Україні. XIV–XVIII ст.– К.: Наукова думка, 1973.– С. 41.
- ¹²⁸⁹ Там само.
- ¹²⁹⁰ Там само.
- ¹²⁹¹ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Киевская старина.– 1890.– Т. XXIX.– Апрель.– Приложение.– С. 94.
- ¹²⁹² Лазаревский А. Украинские исторические мелочи.– К., 1901.– С. 62.
- ¹²⁹³ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони).– Чернігів: Чернігівський державний краєвий музей, 1930.– С. 8.
- ¹²⁹⁴ Бантыши-Каменский Д. История Малой России.– М., 1842.– Т. 1.– С. 99.
- ¹²⁹⁵ Павленко Н. Петр Великий.– М.: Мысль, 1990.– С. 282.
- ¹²⁹⁶ Житие Петра Великого.– СПб., 1744.– С. 120 (Переклад книги, яка вийшла у Франції в 1733 р.– Авт.).
- ¹²⁹⁷ Жолтовський П. М. Художнє ліття на Україні. XIV–XVIII ст.– С. 45.
- ¹²⁹⁸ Бучневич В. Е. Колокол «Кизикермен» // Киевская старина.– 1886.– Т. XVI.– Декабрь.– С. 9–10.
- ¹²⁹⁹ Там само.– С. 10.
- ¹³⁰⁰ Макаров А. Пророцтво Лазаря Бараповича // Чернігівські Афіни.– К.: Мистецтво, 2002.– С. 35.
- ¹³⁰¹ Історія Києва.– К.: Наукова думка, 1986.– Т. 2.– С. 50.

- ¹³⁰² Нікітенко Н. М. Собор святої Софії в Києві.— К.: Техніка, 2000.— С. 154.
- ¹³⁰³ Жолтовський П. М. Метал // Мистецтво другої половини XVII – XVIII століття. В 6-ти томах.— К.: Гол. редакція Української Радянської Енциклопедії, 1968.— С. 347.
- ¹³⁰⁴ Там само.
- ¹³⁰⁵ Жолтовський П. М. Художнє ліття на Україні. XIV–XVIII ст.— С. 109.
- ¹³⁰⁶ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони).— С. 13.
- ¹³⁰⁷ Там само.— С. 14.
- ¹³⁰⁸ Там само.— С. 13.
- ¹³⁰⁹ Пуцко В. Церковні старожитності Чернігівщини та Сумщини (до постановки проблеми) // Сіверянський літопис.— 1995.— № 3.— С. 54.
- ¹³¹⁰ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII – XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони).— С. 8.
- ¹³¹¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон).— Розп'ятий Мазепа.— К.: Наша культура і наука, 2003.— С. 66.
- ¹³¹² Жолтовський П. М. Художнє ліття на Україні. XIV–XVIII ст.— С. 115.
- ¹³¹³ Там само.
- ¹³¹⁴ Історія Києва.— Т. 2.— С. 50.
- ¹³¹⁵ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 130–131.
- ¹³¹⁶ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони).— С. 13.
- ¹³¹⁷ Жолтовський П. М. Художнє ліття на Україні. XIV–XVIII ст.— С. 38.
- ¹³¹⁸ Січинський В. Чужинці про Україну.— К.: Довіра, 1992.— С. 143.
- ¹³¹⁹ Там само.— С. 142.
- ¹³²⁰ Там само.— С. 147.
- ¹³²¹ Крман Д. Подорожній щоденник.— С. 47.
- ¹³²² Перетць В. Кияне в світлі езуїтських донесень // ЗНТШ.— 1907.— Т. 75.— С. 108.
- ¹³²³ Биховець І. Діаріуш // Хроніка 2000.— № 34.— С. 101.

ДОДАТКИ

Церковне будівництво у 1687–1709 рр.* на теренах Гетьманщини**

КІЙВ:

Церкви:
св. мучениць Софії, Віри, Надії,
Любові (1689);
Петропавлівська (1691);
Різдва Іоанна Хрестителя з
дзвіницею (1691);
преп. Варлаама (1691);
Борисоглібська (1692);
Іллінська (1692);
св. Катерини (1690-ті);
Дмитра та Іоанна Предтечі (?);

Петропавлівська трапезна (1694);
Трьохсвятительська (Василівська)
(1695, 1706–1707);
Різдва Богородиці (1696);
Троїцька (бл. 1696);
Воскресенська (1698);
Феодосієвська з теплим вівтарем в
ім'я великомученика Іоанна-
воїна (1698);
Воскресенська (1698) з вівтарем в
ім'я апостолів Петра та Павла,
Всіх Святих (1696–1698);

* Церкви, збудовані та відреставровані під патронатом І. Мазепи, пронумеровані та підкреслені.

** Подаємо також церкви, збудовані у 1700–1709 рр. на територіях, які згідно з умовами договору 1686 р. між Польщею та Московією мали бути незаселені. Гетьман, інформуючи Петра I про те, як він сумлінно виконує договірні умови, насправді на ділі все робив навпаки. Польському посаду К. Ісаровичу у 1694 р. він чесно зізнався, що «кордони я собі ті осаджу». Неважаючи на те, що цар дозволив паліттям перебратись на Лівобережжя, І. Мазепа знаходить аргументи, аби вони залишились-таки на Фастівщині. Прийшовши з козацьким військом у 1704 р. на Правобережжя, гетьман усупереч царським настановам за досить короткий час заселив зайняту територію своїми людьми. 21 листопада 1708 р. київський воєвода Дмитро Голіцин повідомляв Гаврила Головкіна: «На сей стороне поселено жителей с 50 000, и за таким случаем зело потребно, дабы Белоцерковский замок не упустить». Російський резидент у Польщі А. Дашков у цьому зв'язку 11 грудня 1708 р. радив канцлеру написати польським магнатам, «что и Украина доселе не отдана была через факущи Мазепы, и деклеровать отдачу Украины».

1. Микільська лікарняна (кін.
1690-х);
2. Трапезна Покрови Богоро-
диці (кін. 1690-х);
Здвиженська, або за іншою
назвою – Воздвиження
Хреста Господнього (1700);
3. Онуфріївська (1698–1701);
4. Івана Кущника (1698–1701);
Спаська трапезна (1696–1701);
5. Вознесенська (1701–1705);
Муровані собори:
6. Свято-Троїцький Києво-Ки-
рилівський (1695),
7. Микільський (1690–1696),
8. Богоявленський (1693),
9. Софійський (реставрація,
1697–1700),
Георгієвський (1696–1701),
10. Успенський (реставрація,
1690-ті);
триярусна дзвіниця та мури
Софійського монастиря
(1699–1707);
мури Києво-Печерської лаври
(1698–1701);
триярусна дзвіниця Пустинно-
Миколаївського монастиря
(друга пол. 1690-х).
Лівобережна Україна
Алексіївське
Покровський храм (1691).
Бакумівка
Церква (поч. 1690-их).
Батурин
11. Троїцький собор;
12. Церква св. Миколи;
13. Церква Воскресенська;
14. Церква Покрови Богородиці.
Бахмацький монастир
15. Головний храм – собор
Вознесіння Господнього.
Березанка
Церква Різдва Богородиці (1705).

- Березна**
Церква Покрови Богородиці (1692);
Успенська церква (1693);
Храм Апостолів Петра і Павла
(до 1700).
Богачка
Церква (1700);
Богодухів
Свято-Духівська церква (1704).
Волинка
Церква Архангела Михаїла (1700).
Вороніж
Преображенська церква (анти-
мінс 1691);
Троїцька церква (1691).
Врянці
Миколаївська церква (1696).
Гавронці
Церква Різдва Іоанна Предтечі
(розпочато у 1700-х, закін-
чено 1710).
Гамаліївка
Церква на честь великомученика
Харлампія (1702).
Глинськ
Миколаївська церква (1709).
Глухів
16. Успенська церква (1692);
Михайлівська мурвана церква
(1693);
Миколаївська мурвана церква
(1695);
Дерев'яна церква св. Варвари;
Дерев'яна церква Воскресенська;
Спасо-Преображенська мурова-
на церква (1705);
17. Трапезна та дзвіниця Успен-
ського монастиря.
Голенка
Церква (1702);
Городня
Церква (1705);
Горошин
Церква (поч. 1700-х);

Густинський монастир	Кобижча
<u>18. Успенська мурівана трапезна церква;</u>	Церква Успіння Богоматері (1700).
<u>19. Мала трапезна.</u>	Козелець
Церква Петра і Павла (1693–1708);	Соборна церква Преображення Господнього (закладена 1702).
Церква в ім'я Миколи Чудотворця (1693–1708);	Козинці
Кам'яна огорожа, вкрита черепицею;	Церква (поч. 1700-х).
Кам'яний льох;	Корніївка
Дзвіниця.	Церква (1691).
Дігтярі	Котів
<u>20. Покровська церква (1708–1709).</u>	Церква св. Архістратига Михаїла (1704–1705).
Диканька	Красногірський монастир
Христоріздв'яна церква (поч. XVIII ст.).	(відновлений у 1687–1690-х).
Дмитрівка	Кривець
Церква св. Димитрія (1701).	Церква в ім'я сходження Св. Духа на Апостолів (дозвіл на зведення 1686, саме будівництво – орієнтовно у 1687–1692).
Домницький Різдвяно-Богородицький монастир	Кролевець
<u>21. Церква Пресвятої Богородиці (1696).</u>	Храм св. Миколая (1692).
Засулля	Крупець
Андріївська церква (1692).	<u>25. Церква Покрови Пресвятої Богородиці (поч. 1700-х).</u>
Іванівське	Левенка
<u>22. Церква Петра і Павла (поч. 1700-х);</u>	Церква (1691).
39–40. Дві церкви (поч. 1700-х).	Липляве
Івангород	Церква (1702).
Храм св. Іоанна Златоустого (до 1709).	Лиски
Ічня	Церква (1700).
Храм св. Миколая (1701).	Листвин
Ішове	Церква (розпочато будівництво в 1700-х і закінчено у 1710).
Церква св. Миколая (1695).	Локотки
Запорозька Січ	Вознесенська церква (антимінс 1689).
<u>23. Покровський храм (1693).</u>	Лубенський Мгарський монастир
Кам'янський Успенський монастир	<u>26. Велика мурівана церква Преображення;</u>
<u>24. Дерев'яний храм св. Предтечі.</u>	надбрамна дерев'яна церква Архістратига Михаїла і Гавриїла.
Каташинський Миколаївський монастир	
Собор св. Миколая (1690-ті);	
Церква Воздвиження хреста Господнього (1690-ті).	

27. Трапезна.**Лубни**

Ринкова церква (ремонт 1692–1695).

Лучки

Церква в ім'я Чесного і Животворного Хреста Господнього (1708).

Лучковичі

Троїцька церква (1700).

Любеч28. Дерев'яний храм в ім'я Воскресіння Христового;29. Муромана Воскресенська церква.**Лютенки**

Успенський собор (1690-ті, поч. 1700).

Макошинський Миколаївський монастир30. Собор св. Миколая.**Максаківський Спаський монастир**

Введенська трапезна церква (у кін. XVII ст.).

Мала Кошелівка

Церква (з 1700).

Марчихина Буда

Церква св. Іоанна Предтечі.

Машеве

Троїцька церква (орієнтовно 1690-ті).

Мглин

Хрестовоздвиженський храм (1699).

Мена

Троїцька церква (1687–1698).

Митченки

Церква Вознесіння Господнього (1707).

Мишківка

Храм Покрови Богородиці (1689).

Межигірський монастир

Спасо-Преображенський собор (1690).

Мохнатин31. Церква (іконостас 1692 р. з гербом І. Мазепи).**Мокіївка**

Церква (1699).

Ніжин

Благовіщенська церква (розпочато 1705);

Дерев'яний храм Архангелів Михаїла і Гавриїла (1696); Муромана церква Всіх Святих (1696).

Нехристівка

Церква (1704).

Новгород-Сіверський

Троїцький храм (1696); Соборно-Успенська церква, кам'яна (1701);

Воскресенська церква (1707); Воздвиженська церква, кам'яна (розпочато будівництво до 1708, закінчено 1715);

Новобогородицьк32. Церква в ім'я Пресвятої Богородиці (1688).**Новомлинка**

Михайлівська церква (1703).

Норине

Храм Успіння Пресвятої Богородиці (1701).

Остапівщина

Церква Іоанна Предтечі.

Пакуль

Троїцька церква (розпочато будівництво на поч. 1700-х, освячена 29 березня 1710).

Переяслав33. Вознесенський собор (1700);

Покровська церква (1704–1709).

Печеніги

Церков на честь Богу у Печенізькому жіночому монастирі (друга пол. 1690-х).

Пльохів

Церква Покрови Богородиці (1707).

Погар

Троїцька церква, кам'яна (1690).

Покровський монастир

Покровська церква (1701);

Петропавлівська церква (1701).

Полтава

Собор Хрестовоздвиженського

манастиря (1689–1709);

Спаська церква (1705–1706);

Покровська церква (1707–1708);

Воскресенська церква (кін. XVII ст.).

Почепики

Храм Успіння Богоматері (1694–1696) у заснованому 11 жовтня 1693 р. Почепицькому монастирі (Стародубщина).

Прачі34. Дерев'яна церква.**Прилуки**

Іоанно-Дмитрівська церква;

Пречиста (Предтечинська?)

церква (1705);

Соборна церква Різдва Пресвятої Богородиці (1697);

Спасо-Преображенський собор (почали буд. у 1705 р.).

Протопопівка

Покровська церква (поч. 1700-х).

Пустогород

Георгіївська церква (антимінс 1693).

Ріпки

Троїцька церква (орієнтовно 1688–1693).

Рильськ35. Дерев'яна церква св. Івана Хрестителя.**Ромни**

Святодухівський собор (1689);

Вознесенська церква (почали будувати 1700).

Рудня (поблизу Ямполя)36. Петропавлівська церква

(закладна дошка від 10 травня 1698).

Седнів

Собор Різдва Пресвятої Богородиці (1690).

Синявка

Покровська церква (1706).

Сміле

Трохосвятительська церква (розпочато буд. на поч. 1700-х, закінчено 1711);

Снітин

Троїцька церква (1688).

Сосниця

Вознесенська церква (1695);

Троїцький собор (1702).

Старе Задубіння

Храм великомученика Димитрія (орієнтовно кін. XVII – поч. XVIII ст.).

Стародуб

Покровський собор (1688);

Церква в честь Архангела Михаїла (1690);

Церква св. Миколи (1691);

Преображенська церква, кам'яна (1698).

Старосілля

Церква великомученика Георгія (1689, 1701).

Сухий Яр

Покровська церква (1708 р.).

Тарандинці

Церква (1708);

Успенський монастир (поблизу Нехворощі)

Свято-Успенська церква (1704);

Трапезна Свято-Микільська церква (1704)*.

Хаєнки

Церква св. Апостола Богослова (до 1700).

Чернігів37. Троїцький собор (12 травня 1695 р.);

* Ігумен Феодосій переніс ці дві дерев'яні церкви з Царичанки.

38. Церква св.Івана Євангеліста з вівтарем ;
39. Реконструйовано П'ятницьку церкву;
40. Відновлення Борисоглібського кафедрального монастиря; реконструкція Борисоглібського собору, дзвіниця;
41. Церква Іоанна Предтечі (1702);
42. Трапезна з двобанним храмом Всіх Святих; церква св. Якова (1701); дзвіниця Єлецького монастиря; срібні царські врата для Борисоглібського собору ;
- Церква св. князя Михайла та його боярина Михайла (1701).
- Чубковичі**
Аннинська церква (1705).
- Хороше Озеро**
Церква (1696).
- Шестовиця**
Церква (орієнтовно до 1709).
- Ціпки**
Церква (1706).
- Кийївщина**
Барахтянська Ольшанка
Церква Архістратига Михаїла (1700).
- Баштечки**
Церква великомученика Димитрія (1705).
- Біла Церква**
43. Микільська церква (25 серпня 1706 р.).
- Боярка**
Свято-Миколаївська церква (1709).
- Гусачівка**
Церква мучениці Параскеви (1703).
- Дацьки**
Успенська церква (1706).
- Жаботин**
Преображенська церква (1701);
Миколаївська церква (1703);
Успенська церква (1708).
- Звенигородка**
Успенська церква (1700).
- Кальник**
Різдво-Богородицька церква (1700).
- Камінний Брід**
Вознесенська церква (1706).
- Кононча**
Миколаївська церква (1705).
- Корнин**
Воскресіння Христового церква (1686–1704).
- Корсунь**
Миколаївська церква (1700);
Ільїнська церква (1701).
- Котюжинці**
Церква Вознесіння (1709).
- Липовий Скиток**
Онуфріївська церква (1705).
- Медвин**
Церква (1707).
- Мирівка**
Церква (іконостас 1701).
- Михайлівка**
Михайлівська церква (1700).
- Нова Гребля**
Церква в ім'я Собору Архістратига Михаїла (1701).
- Ольховець** (Звенигородщина)
Троїцька церква (1703).
- Ольховець** (Канівщина).
Свято-Михайлівська церква (1700).
- Ольшана**
Миколаївська церква (1700).
- Плесецьке**
Церква Стрітення Господня (між 1702 і 1708).
- Романівка**
Церква в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці (1702).

Ротичі	Хрецьятик
Свято-Троїцька церква (1700).	Церква Параскеви (до 1706).
Синиця	Черкаси
Церква (1706).	Миколаївська церква (закладена 1693).
Смольчинці	Шелепуха
Покровська церква (1700).	Михайлівська церква (1704).
Старосілечко	Шендерівка
Богородицька церква (з 1700).	Церква Успіння Пресвятої Богородиці (1708).
Старосілля	Шкарівка
Церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці (1700).	Церква в честь Сходження Святого Духа (1706).
Сулимівка	Юхни
Покровська церква (1708).	Богородицька церква (до 1703).
Унін	Янковичі
Церква Покрови Пресвятої Богородиці (1688).	Церква Різдва Богородиці (1702).
Хомутець	Яхни
Церква Архістратига Михаїла (1704).	Покровська церква (1701).

Використана література

Корноухов Е. А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908.– Чернигов, 1908.– Вып. 7; Бодянский П. Древнейшие церкви в Полтавской губернии // Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год.– Полтава, 1865; Мартинович П., Горленко В. Церкви ста-ринной постройки в Полтавской епархии. Список, составленный по клировым ведомостям 1886 г.// Полтавские епархиальные ведомос-ти. Часть неофициальная.– 1888.– № 16.– 15 августа, № 17–18.– 1–15 сентября; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Чернигов, 1873–1874.– Кн.1–7; Гумилев-ский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Харьков: Типография ун-та, 1859.– Отделение I–III; Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729–1730 гг. Чернигов, 1901.– Вып. I; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Стародубский.– К., 1888.– Т. 1; Лазаревский А. Описа-ние старой Малороссии. Полк Нежинский.– К., 1893.– Т. II; Лазарев-ский А. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий.– К., 1902.– Т. III; Лазаревский А. М. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии.– Полтава, 1887.– Вып. 1; Актовая книга Стародубского го-родового уряда 1693 года / Под ред. В. А. Модзалевского.– Чернигов, 1914; Духовные завещания // Труды Черниговской архивной комис-сии.– Чернигов, 1913.– Вып. 10; Генеральное следствие о маєтностях

Прилуцького полка (1729–1731 рр.). Сообщил В. Мякотин.— К., 1896; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упорядник В. Й. Горобець.— К.: Наукова думка, 1993; Костенко І. Христофор Дімітрієв – фундатор грецьких храмів та грецького братства // Сіверянський літопис.— 2001.— № 3; Пуцко В. Г. Московская строительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура.— К.— 1981.— № 1; Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історія та культура.— 1999.— № 2–3; Вечерський В. Спадщина містобудування України.— К.: НДІПАМ-Головкіївархітектура, 2003; Похилевич А. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.— К., 1865; Похилевич А. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, mestечках и городах, в пределах губернии находящихся.— К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1864; крім цього, використані окремі студії, документи, опубліковані в «Черніговских губернских ведомостях», «Черніговских епархиальных ведомостях», «Полтавских епархиальных ведомостях», журналах «Киевская старина» та «Сіверянський літопис».

Представники української церковної ієархії доби Івана Мазепи (1687–1709 рр.)

Митрополити

Гедеон Четвертинський (1686 – † 6 квітня 1690)¹;
Варлаам Ясинський (2 червня 1690 – † 22 серпня 1707)²;
Йоасаф Кроковський (19 жовтня 1707 – † серпень 1718)³.

Архієпископи

Лазар Барапович (8 вересня 1667 – † 3 вересня 1693)⁴;
Феодосій Углицький (13 вересня 1692 – † 5 лютого 1696)⁵;
Іоанн Максимович (10 січня 1697 – 11 березня 1712)⁶.

Києво-Печерська лавра, архімандрити

Варлаам Ясинський (3 червня 1684–1690)⁷;
Мелетій Вуяхевич (9 грудня 1690 – † 6 лютого 1697)⁸;
Йоасаф Кроковський (29 червня 1697 – 15 серпня 1708)⁹;
Іларіон (правив 9 тижнів у 1709 р.)¹⁰.

Монахи

(«более ста живет тамо иноков»¹¹⁾

Юрій Плисний Клепка, намісник Печерський (1687)¹²;
 Йоасафат, соборний старець (1687)¹³;
 Кирило Филимонів, ієромонах (17 січня 1688¹⁴, † 1702¹⁵);
 Сила Журавський, ієродиякон (10 лютого 1688)¹⁶, уставник (1689)¹⁷;
 Паїсій, намісник Печерський (12 травня 1688)¹⁸;
 Ілля, ієромонах, писар соборний (12 травня 1688)¹⁹;
 Трифілій, келейник (12 травня 1688)²⁰;
 Іоїл, чернець (1 червня 1688)²¹;
 Іраклій (1 червня 1688)²²;
 Іраклій Русинович (1690)²³;
 Мелетій Трофимович, ієродиякон (1689)²⁴;
 Іван, чорний піп, казнодій (1689)²⁵;
 Афанасій, ієромонах (12 липня 1690)²⁶;
 Елісей Заводовський, проповідник (1690)²⁷, казнодій (1697)²⁸;
 Гедеон Одорський, казнодій (1690 – 1693)²⁹, чернець (1697–1701);
 Іустин, проповідник, начальник друкарні (1690)³⁰;
 Йосиф, чернець (1690)³¹;
 Афанасій, соборний ієромонах (1690)³²;
 Сила, ієромонах, уставник (1690)³³, новопечерський намісник (1693)³⁴;
 Гедеон Одорський, ієромонах, казнодій (1691)³⁵;
 Кирило Филимонович, ієромонах (1691)³⁶;
 Макарій, ієромонах (1691)³⁷;
 Корнилій, ієродиякон (1691)³⁸;
 Іоанн, ієродиякон (1691)³⁹;
 Миколай, протодиякон (1691)⁴⁰;
 Олександр Павлов, писар (1691)⁴¹;
 Ісайя, чернець (1691)⁴²;
 Степан Григорович Волинець (був півчим у Москві, чернець з 1692)⁴³;
 Степан Рокицький (був півчим у Москві, чернець з 1692)⁴⁴;
 Антоній, уставник (згадується у січні 1693)⁴⁵;
 Іоанн, старець (згадується у січні 1693)⁴⁶;
 Іларіон, ієромонах, блюститель печери поблизу церкви
     преподобного Варлаама (17 січня 1691)⁴⁷, намісник
     печерський (1708)⁴⁸;
 Тимофій, ієросхимонах, блюститель Дальньої печери (нар. 1680,
     пострижений в 1705, помер у 1768)⁴⁹;
 Інокентій, соборний старець, духовник братії, блюститель печери
     Феодосія († 21 квітня 1693)⁵⁰ ;
 Валеріан, ієромонах, старець соборний печерський (1708)⁵¹;
 Іустин Василевич, казначей (1690)⁵², проповідник (1691)⁵³;
 Іоїл, уставник (1690)⁵⁴;
 Порfirій, Галактіон, ієродиякони; Родіон, Ілля, Софоній,
     ієромонахи; Герман, чернець (1690)⁵⁵;
 Софоній, начальник друкарні (1695)⁵⁶.

Федір Ємельянов (родом з Батурина, був півчим у Москві, чернець з 1696) ⁵⁷;

Ієрофей, чернець (1696) ⁵⁸;

Іларіон, блоститель печер, ієромонах (1696) ⁵⁹;

Іоїль, ієромонах (1696) ⁶⁰;

Варлаам, ієродиякон (1696) ⁶¹;

Афанасій Миславський, соборний старець (1697) ⁶²;

Георгій Дубина, будівничий печерний (1697) ⁶³;

Ісаакій Богдановський, казначей (1697) ⁶⁴;

Валаам Косовський, диякон (1697) ⁶⁵;

Варсонофій, диякон (1697) ⁶⁶;

Іоан, ієромонах (1700) ⁶⁷;

Никанор, диякон (1700) ⁶⁸;

Афанасій, диякон (1700) ⁶⁹;

Филофей Лещинський, економ (до 1702) ⁷⁰;

Дософей, ощотківський намісник (1704) ⁷¹;

Вікесій, ієромонах (1704) ⁷²;

Володимир, ієромонах (1704) ⁷³;

Дасих, ієромонах (1704) ⁷⁴;

Гедеон Огарковський, ієромонах, каноник (1708) ⁷⁵;

Іларіон, чернець з 1708 (колишній кролевецький сотник Іван Миколайович Маковський, помер 1713⁷⁶).

Київські монастири
Братський
(ігумени та ректори)

Феодосій Гутуревич (1684–1687 ⁷⁷, 1688);

Пахомій Підлузький (вересень 1690 – грудень 1692) ⁷⁸;

Йоасаф Кроковський (20 січня 1693 – 25 березня 1697) ⁷⁹;

Прокопій Калачинський (1697 – березень 1701) ⁸⁰;

Гедеон Одорський (травень 1701 – травень 1704) ⁸¹;

Інокентій Поповський (травень 1704 – серпень 1706) ⁸²;

Христофор Чарнущький (вересень 1706 – липень 1708) ⁸³.

Іван Никонов *, слуга Феодосія (1689) ⁸⁴;

Гавриїл, намісник і ректор (1690 ⁸⁵, 1691⁸⁶);

Парfenій, ієромонах (1691) ⁸⁷;

Василь Фолінський, хрестовий піп (1691) ⁸⁸;

Парfenій Родович, намісник (1693) ⁸⁹;

Митрофан Орловський, ієродиякон (1691) ⁹⁰;

Митрофан, намісник (1700) ⁹¹.

Ченці Братського монастиря, викладачі Київської колегії
(«боліше тридцяти чоловек» ⁹²) :

Йоасаф Кроковський, префект (1687) ⁹³;

Силуан Озерський ⁹⁴, префект у 1689–1691 ⁹⁵;

Степан Яворський, викладач, префект з 1692 ⁹⁶;

* Тут далі курсивом позначаємо ченців та інших представників духовної ієрархії обителей.

Іполіт Зарудецький, учитель і казнодій (1691)⁹⁷;
 Захарій Корнилович, ієромонах (1691)⁹⁸;
 Микола Дорогомирецький, учитель Івана Обидовського (1691)⁹⁹;
 Йоанікій Валявський¹⁰⁰;
 Прокопій Калачинський¹⁰¹;
 Михайло Оникимовський¹⁰²;
 Митрофан Орловський (згадується у 1695–1696¹⁰³, викладав також до 1703 р. у Московській академії¹⁰⁴);
 Інокентій Поплавський¹⁰⁵;
 Йосип Туробойський (до 1701);
 Ігнатій Миштальський¹⁰⁷ (до 1702)¹⁰⁸;
 Іларіон Ярошевицький¹⁰⁹;
 Рафаїл Краснопольський (до 1701)¹¹⁰;
 Опанас Соколовський (до 1701)¹¹¹;
 Григорій Гошкевич (до 1701)¹¹²;
 Антоній Стрешовський (до 1701)¹¹³;
 Мелетій Канський (до 1701)¹¹⁴;
 Вик. Покорний (згадується у 1702)¹¹⁵;
 Досифей Чарнуцький (згадується у 1702)¹¹⁶;
 Венедикт Лукашевич (згадується у 1701–1702)¹¹⁷;
 Ієрофей Бартошевич (згадується у 1701–1702)¹¹⁸;
 Христофор Чарнуцький (викладав у 1702–1708, був префектом)¹¹⁹;
 Феофан Прокопович (з 1704)¹²⁰.

Видубицький

Феодосій Углицький (1664 – вересень 1688)¹²¹¹²²;
 Пахомій Поддузький (згадується у 1690 р.)¹²³;
 Софоній Подгаєцький (29 грудня 1690)¹²⁴;
 Варлаам Стриховський (з 1702 р.¹²⁵, згадується 24 травня 1707¹²⁶);
 Пахомій Прокопович, архідиякон (29 грудня 1690)¹²⁷;
 Єфрем, духівник (29 грудня 1690)¹²⁸.

Іорданський жіночий

Памфілія Туптало;
 Февронія Туптало;
 Параскева Туптало († 1710)¹²⁹.

Київський Троїцький лікарняний

Ієзекіїль Филипович¹³⁰ (згадується у 1690)¹³¹;
 Никон (у 1695 р. був «строїтелем» печерської лікарні¹³², а згодом ігumenом¹³³).

Кирилівський

Інокентій Монастирський (1681 – † січень 1697)¹³⁴;
 Димитрій Туптало (січень 1697 – травень 1697);
 Максим, ієромонах, намісник (згадується 24 жовтня 1685)¹³⁵;
 Дамаскин, наместник (серпень 1689)¹³⁶;

Максим, ієромонах (серпень 1689)¹³⁷;
Максим Орловський, намісник (1700) ¹³⁸.

Києво-Михайлівський жіночий

Агафія (згадується у 1688¹³⁹, 1693¹⁴⁰, 1695¹⁴¹);
Монастир закрив Петро I у 1709 р.¹⁴²

Михайлівський Золотоверхий

Сильвестр Голович (? – 1687)¹⁴³;
Феодосій Ленчич (1688–1690)¹⁴⁴;
Сильвестр Голович (1691–1697)¹⁴⁵;
Захарій Корнилович (Козачинський¹⁴⁶) (21 грудня 1697¹⁴⁷ – 1 жовтня 1700)¹⁴⁸;
Іоанн, ієромонах (1689)¹⁴⁹;
Пантелеймон, ієродиякон (1689)¹⁵⁰;
Феодорит, ієромонах (1695)¹⁵¹;
Дорофей Кроткевич, чернець (був направлений у 1702 р. викладати у Москву в академію)¹⁵².

Новопечерський

Іоїл, начальник монастиря (1690);
Мелетій, протодиякон (1690);
Порфирій, дяк (1690);
Галактіон, дяк (1690);
Герман, чернець (1690)¹⁵³.

Петропавлівський

(заснований у 1693 р. і підпорядкований Софійському кафедральному монастирю¹⁵⁴)

Печерський жіночий

Марія Магдалина Мазепа (1683–1707).
Згадуються у 1687 р.¹⁵⁵:
Панкратія, черница;
Афанасія, уставница;
Фотинія, черница;
Тарасія, черница;
Меланія, черница;
Марія, послушниця;
Магдалина, стариця (1697)¹⁵⁶;
Софія, стариця (1697)¹⁵⁷;
Маріанна Вітославська, інокиня (12 січня 1708)¹⁵⁸.

Пустинно-Миколаївський

Антоній Радивиловський (1687 – † 1688);
Йоасаф Кроковський (10 січня 1689 – 29 червня 1697)¹⁵⁹;
Степан Яворський (січень 1698¹⁶⁰ – 7 квітня 1700)¹⁶¹;

Прокопій Калачинський (березень 1701–1706) ¹⁶²;
 Амвросій Белькевич ¹⁶³ (згадується 15 серпня 1708 р.) ¹⁶⁴;
 Христофор Чарнуцький (з серпня 1709) ¹⁶⁵.
Ісаакій Кукуревич (Копоревич ¹⁶⁶), ієромонах, намісник (29 червня 1688) ¹⁶⁷;
 Антоній, соборний старець (1688) ¹⁶⁸;
 Софоній, ієродиякон (1688) ¹⁶⁹, 1690¹⁷⁰;
 Ігнатій, ієродиякон (серпень 1689) ¹⁷¹;
 Варлаам, ієродиякон (1690) ¹⁷²;
 Іоїл, уставщик (1690) ¹⁷³;
 Віктор, ієродиякон (1691¹⁷⁴, 1693¹⁷⁵);
 Варлаам Коссовський, казначей (1693) ¹⁷⁶;
 Йоаким Савельський, казнодій (до 1702 – був направлений у Москву викладати в академії) ¹⁷⁷;
 Афанасій Хмарний, ієромонах (1701) ¹⁷⁸.

Софійський митрополичий

Іоанн, духовник митрополита (згадується 24 жовтня 1685) ¹⁷⁹;
 Пахомій, протодиякон (згадується 24 жовтня 1685) ¹⁸⁰;
 Варлаам Страховський, намісник (1687 ¹⁸¹, 1688 ¹⁸²);
 Іоанн Жураковський, ієродиякон (1688) ¹⁸³;
 Мелетій Трофимович, митрополичий протодиякон (1690) ¹⁸⁴,
     казначей (28 березня 1693) ¹⁸⁵;
 Йосиф, диякон (28 березня 1693) ¹⁸⁶;
 Захарія Корнилович, намісник (1694 – згадується ще 27 листопада 1697) ¹⁸⁷;
 Йоаникій Сенютович, намісник кафедральний митрополитанський (12 лютого 1704) ¹⁸⁸;
Степан Яворський, ієромонах, учитель шкіл київських і казнодій митрополита ¹⁸⁹ (1691);
 Варлаам Коссовський, ієродиякон (1691) ¹⁹⁰;
 Антоній, ієромонах, писар (1691) ¹⁹¹;
 Антон Левенець, митрополичий писар (1692) ¹⁹²;
 Антоній Прокопович, митрополичий писар (1693) ¹⁹³;
 Парфеній Родович, софійський економ (1700) ¹⁹⁴;
 Геннадій, ієромонах (21 червня 1701) ¹⁹⁵;
 Товія Петрашка, проповідник, консистарист митрополичий (до травня 1708 р.) ¹⁹⁶;
 Рафаїл, архідиякон митрополита (згадується у 1708) ¹⁹⁷;
 Інокентій, ієродиякон, нотарій митрополитанський (1708) ¹⁹⁸;
 Самуїл Доморацький, слуга митрополита Гедеона (1689) ¹⁹⁹;
 Григорій Павловський, слуга митрополита Гедеона (1689) ²⁰⁰;
 Павло Ластовецький, конюшний (1691) ²⁰¹;
 Род. Скрга, слуга митрополита Варлаама (1698) ²⁰².

Фролівський жіночий

Антиліна (згадується у 1688 р.²⁰³, лютому 1689 р.²⁰⁴).

Обителі Лівобережжя та Київщини

Борисоглібський кафедральний

Василій Ієвлевич, намісник (?)²⁰⁵;

Полуект Росунович, намісник (березень 1689)²⁰⁶;

Матвій, казнодій (березень 1689)²⁰⁷;

Герасим, намісник (згадується у 1696 р.)²⁰⁸;

Пахомій Комаровський, намісник (1699)²⁰⁹;

Антоній Стаковський, намісник (1700)²¹⁰;

Михаїл, намісник (1701)²¹¹;

Макарій Василевич, духівник (початок 1690-х)²¹²;

Арсеній, духівник, ієромонах (1698)²¹³;

Антоній, архідиякон (1688)²¹⁴;

Феофіл, архідиякон (1693)²¹⁵;

Пахомій, ієромонах (1693)²¹⁶;

Олександр, келар (1693)²¹⁷;

Афанасій, ієродиякон (1698)²¹⁸.

Співробітники Чернігівського колегіуму:

Герман Кононович, ієромонах²¹⁹ (1700-ті);

Іларіон Лежайський²²⁰ (1700-ті).

Батуринський Крупицький

Димитрій Туптало (9 лютого 1686–14 лютого 1692)²²¹;

Пахомій Ходорович (1 березня 1692²²² – † 1695)²²³;

Гедеон Одорський (квітень 1704 – 3 листопада 1708);

Пахомій, намісник (1689)²²⁴;

Моісеї, ієродиякон (1689)²²⁵;

Петро, казначей (1689²²⁶);

Петро, диякон (1689)²²⁷;

Ефрем, диякон (1689)²²⁸;

Феодосій Гугуревич, чернець (березень 1690 – † 25 грудня 1690)²²⁹;

Макарій Васильович Осніцький, ієромонах (1692, 1693)²³⁰;

Семен Остаф'єв, чернець (1708), був репресований за підтримку мазепинців²³¹.

Бречицький Андронівський

Андроник (з 1685–1695)²³²;

Пахомій Бялокриницький (листопад 1695–1709)²³³.

Брянський Свенський *

Іоанн Максимович (1681–1696)²³⁴;

Сила Жоравський (1696–1699)²³⁵;

Афанасій Миславський (1700–1701)²³⁶.

* Належав з 1681 р. Києво-Печерській лаврі.

Ізмаїл, соборний лаврський старець (1696) ²³⁷;
Агапит, ієромонах (1696) ²³⁸;
Софоній, ієродиякон (1696) ²³⁹.

Великобудинський Преображенський жіночий
 Олександра Жуківна (згадується у січні 1688 ²⁴⁰).

Гадяцький Красногірський

Іосиф Крейницький (згадується у листопаді 1687 р. ²⁴¹);
Гавриїл Величковський (згадується 25 серпня 1693) ²⁴².

Глухівський Успенський жіночий

Марія Магдалина Мазепа (1688–1707);
Марфа, намісниця, племінниця Мазепи (1700-ті, була репресована ²⁴³);
Маріямна (згадується 3 липня 1709) ²⁴⁴;
Іоан, піп (1690) ²⁴⁵;
Марфа, келейниця (1700-ті, була репресована);
Катерина, служка (1700-ті, була репресована) ²⁴⁶.

Глухівський Петропавлівський

Сильвестр Климкевич (квітень 1682, 1687 ²⁴⁷ – 1693) ²⁴⁸;
Димитрій Туптало (1694–1697) ²⁴⁹;
Мелетій Трохимович, ієромонах (1692) ²⁵⁰, ігумен (квітень–травень 1699 ²⁵¹ – згадується 29 жовтня 1707 р. ²⁵²);
Йосиф, намісник (1689) ²⁵³;
Амвросій, келар (1689) ²⁵⁴;
Інокентій, дяк (1689) ²⁵⁵;
Корнилій, «законник» (18 вересня 1707) ²⁵⁶.

Глинська пустинь

(з 1703 р. підпорядкована Глухівсько-Петропавлівському
 монастирю ²⁵⁷)

Мелетій Трохимович (1703–1707).

Думницький Різдвяно-Богородицький

Климентій, начальник Думницької пустині (?) ²⁵⁸;
Діонисій, начальник Думницької пустині (?) ²⁵⁹;
Інокентій Макаревич, будівничий обителі, ігумен (з 1694 ²⁶⁰,
 згадується 24 листопада 1696 ²⁶¹);
Геннадій (?) ²⁶²;
Макарій (?) ²⁶³;
Варлаам Василевич, ігумен, з 1704 р. архімандрит (1696–1704 ²⁶⁴);
Димитрій Вінницький (1704–1711) ²⁶⁵.

Змієвський Миколаївський

(царською грамотою 1703 р. переданий Києво-Печерській лаврі)
Іон (1692) ²⁶⁶.

Золотоніський Красногірський
(відкритий у кінці 1680-х зусиллями
полковника Р. Дмитрашка²⁶⁷⁾

Йосип Григорович (згадується 21 січня 1688)²⁶⁸;
Григорій Йосипович (згадується 6 листопада 1706)²⁶⁹.

Кам'янський Успенський

Іона Болховський²⁷⁰, будівничий, з 1700 ігумен²⁷¹;
Йоасаф, ієромонах (1698, їздив у Москву)²⁷²;
Пафнутий, ієродиякон (1698, їздив у Москву)²⁷³.

Канівський

Каташинський Миколаївський

Герасим, ієромонах, будівничий монастиря з 7 березня 1692²⁷⁴;
Каліст Ращина (Рощин) (керував з 1701 по 1720²⁷⁵, згадується у
джерелах за 1705)²⁷⁶.

Кербутовський Батуринський дівочий

Анастасія (1684);
Трофимія Копцевичівна (1688–1707)²⁷⁷;
Інокентія (?)²⁷⁸.

Клюсівський

Феодосій Михайлович (згадується у листопаді 1691, 24 листопада
1696, 7 жовтня 1697)²⁷⁹;
Димитрій Сербинович (1703)²⁸⁰.

Козелецький Георгіївський

Гнат Грязний (1683–1697?)²⁸¹;
Георгій (1697)²⁸²;
Анастасій Долинський²⁸³;
Іосиф Ісаєвич * (1708 – † 1731)²⁸⁴.

Корсунський Онуфріївський

Гедеон Вольський (згадується 1 жовтня 1707²⁸⁵).

Костянський монастир
(під Мглином)

Самуїл Рославченко, засновник обителі і будівничий з 1670 по
1691²⁸⁶ (у світському житті називався Семен Петрович
Рославець²⁸⁷), помер до 1695.

Краснокутський Петропавлівський
(заснований бл. 1673 задніпровським полковником
Степаном Штепою)

Йоаникій (колишній полковник С. Штепа);
Мартиніан Штепин, син С. Штепи (згадується у 1704)²⁸⁸;
Герасим (1710)²⁸⁹.

* Був перед цим ігуменом Почаївського монастиря.

Лебединський

Серапіон (1706) ²⁹⁰.

Лубенський Мгарський

Макарій Русинович (1670-ті – † 15 вересня 1687 ²⁹¹);

Іпатій Горбачевський (5 жовтня 1687 ²⁹² – 1705);

Амвросій Біликович (з 1705) ²⁹³;

Філарет Кощаковський (січень 1709) ²⁹⁴.

Червень 1688: намісник ієромонах Амвросій Василевич,

ієросхимонах Іяков, ієромонах Іон Воцьовський, писар Ісихія, ієромонахи Варлаам, Серафим, Акакій, Діонісій, Йоанікій, Еваргія, ієродиякони Йоасаф, Євгеній Бабак, Пафнутий, Ісаакія, Боримендонт, схимонахи Іоанн, Ігнатій, Леонтий, ченці Мардарія, Ісаїя, Кора, Іполіт, Власій, Корнилій, Геласій, Зосим, Симон ²⁹⁵.

1689: намісник Амвросій, чорний піп Феофан, дяк Ісаїя, старець Ігнатій (схимонах) ²⁹⁶;

Герман, намісник, ієромонах (1695) ²⁹⁷;

Йоанікій Феодорович, уставник (1700) ²⁹⁸;

Рувим, єпископ сербський нишевський (проживав до 1705) ²⁹⁹.

Любецький

Інокентій Щирський (з 1692 р. будівничий, а з кінця 1690-х рр. і на початку 1700-х ігумен);

Іона Можайський, ієродиякон (з 1692 р. будував монастир);

Ісаакій, чернець (1701) ³⁰⁰.

Макошинський Покровський жіночий

Марія Магдалина Дасковна (1699) ³⁰¹;

Катерина Круковська (з 1699) ³⁰²;

Марфа, черниця (23 березня 1693) ³⁰³.

Макошинський Миколаївський чоловічий

Пафнутий ³⁰⁴;

Никодим, ігумен і водночас митрополит батуринський (згадується як «строитель монастыря» у 1694 ³⁰⁵, у 1697 ³⁰⁶, 19 квітня 1704, 15 січня 1705 ³⁰⁷, помер у 1711 ³⁰⁸);

Рувим, єпископ сербський нишевський (проживав у 1705–1708 ³⁰⁹).

Максаківський Спасо-Преображенський

Феодосій Гутуревич * (1688 – лютий 1690) ³¹⁰;

Герман Кердановський (з листопада 1689) ³¹¹;

Калліст Менавський (1691 – 1705) ³¹²;

Йосиф Білицький (1707³¹³–1729);

Іван Шкута, стадник (1690) ³¹⁴;

Іван Куделя, слуга ігумена (1690) ³¹⁵;

Гавриїл, чернець († 1689) ³¹⁶.

* † 25 грудня 1690 р. у Батуринському Крупицькому монастирі.

Михайлівська Предтечева пустинь

(або Лебединська, поблизу Лебедина)

Нифонт ³¹⁷;

Іринарх ³¹⁸;

Мелетій Гнедич (1701 – 1710) ³¹⁹.

Межигірський монастир

Феодосій Васьковський (1670–1703) ³²⁰;

Філарет Кощаковський (1703–1708) ³²¹;

Іродіон Жураховський, ієромонах (1687 ³²²), намісник (1689 ³²³, 1691 ³²⁴, 1698 ³²⁵), ігумен (з 6 січня 1709 р.) ³²⁶;

Серапіон, ієромонах (1687) ³²⁷;

Тарасій, намісник (1687) ³²⁸, ієромонах (1692) ³²⁹;

Іеронім, уставщик (1687) ³³⁰,

Гавриїл, ієродиякон (1688) ³³¹, 1689³³²,

Філарет, ієродиякон (1688) ³³³, казначей (1689) ³³⁴, (1690) ³³⁵;

Силуан, чернець (січень–березень 1689) ³³⁶;

Ілля, ієромонах, келар (1689 ³³⁷, 1690 ³³⁸);

Антоній, дяк (1691) ³³⁹;

Варлаам, дяк (1691) ³⁴⁰;

Сильвестр, ризничий, ієродиякон (1691) ³⁴¹;

Дорофей, інок, духівник запорожців (1690-ті р.) ³⁴²;

Іродіон, ієромонах (згадується 1688 ³⁴³, 1689 ³⁴⁴, 13 лютого 1690) ³⁴⁵;

Антоній Левенець, чернець (до 1690) ³⁴⁶;

Варнава, чернець (1692) ³⁴⁷;

Іоан, писар (1698) ³⁴⁸;

Антонін, диякон (1698) ³⁴⁹;

Марко, намісник (1700) ³⁵⁰.

Мошногірський (Вознесенський і Петропавлівський)

Товія Петрашка (з 20 травня 1708) ³⁵¹.

Ніжинський Красноострівський жіночий

Євдокія (1686) ³⁵²;

Ірина (?) ³⁵³;

Наталія Дмитрашиха (1700) ³⁵⁴.

Ніжинський Ветхоріздвяний

Йосиф Дейнерович (?);

Каліст Козловський (1688–1690) ³⁵⁵;

Феофіл Янжуровський (1695–1696) ³⁵⁶;

Товія Гуторович (1698–1702) ³⁵⁷;

Парfenій Рядович (з березня 1702) ³⁵⁸.

Новгородський Спаський

Михайло Лежайський (1670 – † 16 липня 1699) ³⁵⁹;

Димитрій Туптало (17 вересня 1699–1701) ³⁶⁰;

Нікон (кін. 1702–1709³⁶¹);
Ієромонах Ієремія (1708)³⁶²;
Софроній, ієросхимонах (1708)³⁶³.

Новомлинський

Трофимій (1689)³⁶⁴.

Омбишський Різдвяно-Богородицький (належав Києво-Печерській лаврі)

Пахомій, намісник (згадується 10 червня 1688)³⁶⁵;
Кирило Филимонович (до 1687 – † 1702)³⁶⁶.

Переяславський (кафедральний з 1700)

Гедеон Савицький (згадується 28 березня 1693)³⁶⁷;
Гедеон, ігумен (згадується 26 березня 1695)³⁶⁸;
Захарій Корнилович, єпископ (1 жовтня 1700 – † 28 серпня 1715)³⁶⁹;
Мелетій, протодиякон (1690)³⁷⁰;
Мелетій Трохимович, ієродиякон, казначей (1695)³⁷¹;
Iosif, дяк (1695)³⁷².

Печенізький жіночий монастир (започаткований у 1693, хутір Печеніги)

Анфіса Липницька (з 31 жовтня 1693)³⁷³;
Марія, черница (засновниця монастиря – Марія Сулимівна
Самойлович, дружина померлого стародубського полковника,
жила ще у 1707³⁷⁴).

Пивсько-Городищенський св. Миколая (належав Пустинно-Миколаївському монастирю)

Даниїл Кокоревич, ієромонах, намісник (згадується 27 червня 1693³⁷⁵).

Пинський Полтавський Хрестовоздвиженський

Лазар Бузкевич (згадується 1 серпня 1687³⁷⁶, 26 вересня 1689)³⁷⁷;
Ієремія (Ярема Світайло), намісник ігумена (? – 1692 – 1694 – ?)³⁷⁸;
Єфрем Шацький (згадується 30 жовтня 1702³⁷⁹).

Полтавський Покровський (з 1719 Пушкарівський)

Пелагія (? – 1695 – 4 лютого 1704 – ?)³⁸⁰;
Мавра, інокіня (колишня обивателька Меланія Циганчука –
прожила в обителі з 1695 по 1715)³⁸¹.

Покровський

Варлаам, чернець і засновник у 1688 р. (синявський сотник Василь
Душеченко)³⁸².

Прилуцький Густинський

Авксентій Якимович (1665 – † 16 грудня 1695)³⁸³;
Прокопій Калачинський (1696–1697)³⁸⁴;

Яков Адамович ³⁸⁵ Жданович ³⁸⁶ (1698 ³⁸⁷) – згадується 22 липня 1703 ³⁸⁸);
Амвросій Чечкан (1701) ³⁸⁹;
Іов Мартинович (1703–1710) ³⁹⁰;
Ісаакій, намісник (1689) ³⁹¹;
Пахомій, будівничий (1689) ³⁹²;
Іларіон, келар (1689) ³⁹³;
Ілля, старець (1689) ³⁹⁴;
Рафаїл, намісник (1696) ³⁹⁵;
Ніфонт, чернець з 1697 (Микита Чернявський, син полкового обозного Григорія Чернявського) ³⁹⁶;
Іван Васильович Себастіанович (прилуцький полковий писар, з 1703 чернець) ³⁹⁷.

Пустинно-Лебединський монастир

Мелетій Якович (Гнідич) (1700–1710) ³⁹⁸.

Пустинний Миронівський Богословський

(на річці Снов, поблизу Займища ³⁹⁹)

Ісаакій Яворський (з 4 лютого 1703) ⁴⁰⁰.

Рихлівський

Лука Григорович (відомий у 1680-х ⁴⁰¹, 1689 ⁴⁰², 1693 ⁴⁰³);
Серапіон (з 1703) ⁴⁰⁴;
Лука Григорович (?);
Діонісій Добромельський;
Іаким Снецар, «законник монастиря» ⁴⁰⁵;
Тарасій, ієромонах (1690 ⁴⁰⁶), намісник (1692) ⁴⁰⁷;
Іоасаф, ієромонах (1689) ⁴⁰⁸;
Маркіян, ієромонах (1689) ⁴⁰⁹;
Іоанн, ієродиякон (1689) ⁴¹⁰;
Матвій, ієромонах (1690) ⁴¹¹;
Сильвестр, дяк (1690) ⁴¹²;
Дометіан, дяк (1691) ⁴¹³;
Філарет, дяк (1693) ⁴¹⁴;
Євгеній, чернець (1693) ⁴¹⁵;
Трофим, намісник (1697) ⁴¹⁶.

Рувимська Сосницька пустинь

(з 1708)

Рувим, єпископ сербський нишевський ⁴¹⁷.

Рябцовський Успенський

Арсеній Грушевський, будівничий (з 1693) ⁴¹⁸.

Самарський Святомиколаївський

Алімпій, будівничий, ігумен (початок 1690-х);
Микита Подвалинський, ігумен (з 1699) ⁴¹⁹.

Сіннянський Покровський

(з 1703 приписаний до Києво-Печерської лаври)

Варлаам (колишній сіннянський сотник Василь Григорович

Душеченко, який не пізніше 1682 заснував обитель) ⁴²⁰;

Венедикт (1700) ⁴²¹.

Скельський Преображенський

Пахомій Федорович (згадується 6 липня 1691) ⁴²².

Трехтемирівський

Ієронім Дубина (згадується у 1690) ⁴²³.

Успенський

(заснований за доби І. Мазепи поблизу Запорозької Січі)

Феодосій (Несторович, згадується у 1704) ⁴²⁴.

Чернігівський Єлецький

Йоанікій Галятовський (1669 ⁴²⁵ – † 2 січня 1688);

Феодосій Углицький (жовтень–листопад 1688 – 11 вересня 1692 ⁴²⁶);

Іоанн Максимович (1695–1697);

Димитрій Туптало (20 червня 1697 – 7 вересня 1699);

Никон (21 листопада 1700 ⁴²⁷ – кінець 1702 ⁴²⁸);

Іполит, намісник (згадується 17 травня 1703) ⁴²⁹;

Ісаакій Васенькевич (1704–1714) ⁴³⁰.

Тарасій Каплонський, чернець-мандрівник (постригся у 1682, був і в 1690-х) ⁴³¹;

Матвій, ієромонах (1689) ⁴³²;

Іполіт, ієромонах (1689) ⁴³³;

Інокентій, чернець (1689) ⁴³⁴;

Пахомій, ієромонах (1692) ⁴³⁵;

Феофан, ієромонах (1692) ⁴³⁶;

Герман, ієродиякон (1692) ⁴³⁷;

Корнилій, ієродиякон (1692) ⁴³⁸;

Миколай, ієродиякон (1692) ⁴³⁹;

Варлаам, намісник, ієромонах (1696) ⁴⁴⁰;

Леонтій, ієромонах (1696) ⁴⁴¹;

Венедикт, ієромонах (1696) ⁴⁴²;

Лазар, ієродиякон (1696) ⁴⁴³;

Варлаам Сахновский, намісник (1697) ⁴⁴⁴;

Леонтій Бобрянський (мабуть, Боболинський. – Абт.), ієромонах (1697) ⁴⁴⁵;

Венедикт Симеонович, ієромонах (1697) ⁴⁴⁶;

Лазар Гримайлло, ієродиякон (1697) ⁴⁴⁷;

Інокентій, диякон, шафар (до 22 грудня 1697) ⁴⁴⁸;

Геннадій, шафар (з 22 грудня 1697) ⁴⁴⁹;

Йосиф Родикевич, ієродиякон (листопад 1700)⁴⁵⁰;
Максим, ієромонах (22 лютого 1704)⁴⁵¹.

Чернігівський Троїцько-Іллінський

Калліст Меновський (1687? – 1688)⁴⁵²;
Лаврентій Кршонович (1685, архімандрит з 22 січня 1697, †1704)⁴⁵³;
Ісакій Яворський, намісник (до 4 лютого 1704)⁴⁵⁴;
Варлаам Василевич, архімандрит (1704 – † 1711)⁴⁵⁵;
Леонтій Боболинський, ієромонах-літописець (згадується у кінці 1690-х рр.)⁴⁵⁶;
Стефан, ієромонах і правник друкарський (1697)⁴⁵⁷;
Євгеній, чернець (1697)⁴⁵⁸;
Варлаам, намісник, ієромонах (1696)⁴⁵⁹;
Леонтій, ієромонах (1696)⁴⁶⁰;
Венедикт, ієромонах (1696)⁴⁶¹;
Лазар, ієродиякон (1696)⁴⁶²;
Гедеон, чернець (Юрій Затиркевич, був до 24 березня 1707 суддею Чернігівського полку, до 1698 – сотник полковий Чернігова, білоуський)⁴⁶³.

Чернігівський П'ятницький

Мелетія Кавецьківна (згадується 9 листопада 1689⁴⁶⁴, 16 вересня 1699⁴⁶⁵);
Інокентія Драбичівна (з 1700, згадується у 1705)⁴⁶⁶.

Чигиринський Троїцький

Даниїл, будівничий (1708)⁴⁶⁷;
Антоній Дорошенко (Андрій Дорошенко, уродженець Суботова, засновник монастиря і його будівничий у 1708⁴⁶⁸).

Яриловицький Миколаївський скит (поблизу села Яриловичі)

Протопопи

березнянський

Теодор Богданович (24 листопада 1696)⁴⁶⁹;

борзнянський

Григорій Іванович Величковський (був при митрополиті Гедеоні);
Василь Григорович Величковський (згадується у 1693–1730)⁴⁷⁰;

воронезький

Йосип Лазаревич (1688, серпень 1689⁴⁷¹–1704 пішов у монастир)⁴⁷²;

гадяцький

Андрій (згадується 24 жовтня 1685)⁴⁷³;
Стефан Тишкевич (січень 1709)⁴⁷⁴;
Феодор Лісовський (1709)⁴⁷⁵;

глухівський

Василь Борзаківський (до 1696) ⁴⁷⁶;

зіньківський та опішнянський

Артамон Бутович (помер 1698) ⁴⁷⁷;

козелецький

Григорій Васильович Почека (1692) ⁴⁷⁸;

Петро Федорович (13 вересня 1701) ⁴⁷⁹;

київський

Іоан Вилицький (згадується у 1687) ⁴⁸⁰;

Опанас Васильович, Десятинної церкви Різдва Пресвятої Богородиці
протопоп і священик (серпень 1689) ⁴⁸¹;

конотопський

(?)

кролевецький

Павло Іванович Маковський, намісник protopopii (1698) ⁴⁸²;

лохвицький

Іоан (згадується 24 жовтня 1685) ⁴⁸³;

Іван Рогачевський (до 1709 ⁴⁸⁴, був репресований за підтримку
мазепинців⁴⁸⁵);

лубенський

Яків Ілліч Оріховський (згадується у червні 1688) ⁴⁸⁶;

менський

Стефан Васильович Шуба * (1676 ⁴⁸⁷–1689? ⁴⁸⁸);

Андрій Страховский (помер до 25 серпня 1693) ⁴⁸⁹;

миргородський

Леонтій Филипович (24 квітня 1688) ⁴⁹⁰;

ніжинський

Павло Савич Пучковський (згадується 1684 ⁴⁹¹, 2 вересня 1689 ⁴⁹²,
у 1697, був у Москві ⁴⁹³, помер на початку 1703 ⁴⁹⁴);

Павло Яворський (згадується 1 липня 1699 ⁴⁹⁵, 1702, 15 березня
1703 –1730) ⁴⁹⁶;

новгородський

Олексій Заруд'кий (до 1687 – † 1693 ⁴⁹⁷;

Калістрат (згадується 18 травня 1691) ⁴⁹⁸;

Афанасій Заруд'кий (9 липня 1692⁴⁹⁹ – † 1720) ⁵⁰⁰;

* Був вибельським сотником до січня 1668 р.

остерський

Григорій Сафонович (червень 1703) ⁵⁰¹;

переяславський

Григорій Максимович (згадується у 1688) ⁵⁰²;

Іван Прохоров, диякон (1688) ⁵⁰³;

пирятинський

Яків Пилипович (з 1688) ⁵⁰⁴;

погарський

Степан Йосифович (15 січня 1693 ⁵⁰⁵, 24 листопада 1696) ⁵⁰⁶;

полтавський

Лука Семіонович (1687 ⁵⁰⁷, 26 травня 1700) ⁵⁰⁸;

Йосип Пашинський (28 січня 1705) ⁵⁰⁹;

почепський

Іоан Білявський (1695) ⁵¹⁰;

прилуцький

Іван Андрійович Магеровський (згадується у 1697 ⁵¹¹—1700—
1709) ⁵¹²;

роменський

Дмитро Михайлович (згадується у 1688) ⁵¹³;

стародубський

Самійло Денисович Хомінський (19 грудня 1687 ⁵¹⁴, 1688 ⁵¹⁵,

7 квітня 1693 ⁵¹⁶ 24 листопада 1696 ⁵¹⁷);

чернігівський

Микола Іванович Сандоровський (Снидоровський, Синдаровський),

«соборные церкви всемилостивого Спаса протопопа»

(згадується 1691 ⁵¹⁸, 24 листопада 1696 ⁵¹⁹, 1 липня 1709 ⁵²⁰,

помер до 1710 ⁵²¹).

Священики

(іх налічувалось понад 1100 *) ⁵²²

Баклан

Василь Голович (правив у церкві Преображення Господнього, 1710) ⁵²³;

Батурин

Василь (замкова церква, 1689, 1690) ⁵²⁴;

Гермоген (серпень 1689) ⁵²⁵;

дяк Василь (серпень 1689) ⁵²⁶;

---

* У 1737 р. Київської митрополії підлягало 1107 церков.

Березань

Кристалевський (правив у церкві на початку 1700-х, він – батько іркутського та нерчинського єпископа Софонія (1703–1771))⁵²⁷;

Березна

Андрій Страховський, пресвітер Покровської церкви (помер до 25 серпня 1693);⁵²⁸

Павло, намісник Свято-Успенської церкви (початок 1700-х)⁵²⁹;
Іоан Кудинський, дяк (початок 1700-х)⁵³⁰;

Березовиць

Феодор Шкуратович (1688);⁵³¹

Борзна

Григорій Пилипович Кулаковський, правив у Свято-Микільському храмі (згадується у 1705);⁵³²

Велика Буда

Роман Левченко (1706);⁵³³

Вірьовка

Кіндрат Якович Ковпак, пресвітер храму Михайла (згадується у 1690–1710);⁵³⁴

Видельці

Євстафій (згадується 20 січня 1705);⁵³⁵

Волинка

Тимофій Богданович (згадується у 1700);⁵³⁶

Воробейка

Олексій Гавrilович, правив у церкві св. Параскеви (11 березня 1690);⁵³⁷

Гадяч

Артамон Бутович, пресвітер Богоявленський (1690-і рр.);⁵³⁸
Іван Борзовський (до 1708, церква Пресвятої Богородиці);⁵³⁹
Юрій Єростасович (з 1709, церква Пресвятої Богородиці);⁵⁴⁰

Гирине

Максим, ієрей (правив у Покровській церкві, початок 1700-х);⁵⁴¹

Глазово

Сильвестр Василевич (1700);⁵⁴²

Глибов

Федір (1704);⁵⁴³

Глухів

Василь Борзаковський, пресвітер Троїцького храму (8 червня 1696);⁵⁴⁴

Городище

Григорій Васильович Іцурка (правив у Михайлівському храмі, 1705) ⁵⁴⁵;

Грищенці

Павло Олексійович Іскра (згадується у 1710);

Дем'янівка

Тихомирський Григорій Петрович (правив у храмі Архістратига Михаїла, 1689) ⁵⁴⁶;

Ічня

Деодор Соколовський (згадується 27 жовтня 1692) ⁵⁴⁷;

Нестор, пономар до храму Успіння Пресвятої Богородиці (згадується 23 вересня 1691) ⁵⁴⁸;

Федір Соколовський, протоієрей у Воскресенському храмі (1700) ⁵⁴⁹;

Костянтин Федорович Соколовський (правив у Воскресенському храмі після батька);

Кам'янка

Ісакович (1703) ⁵⁵⁰;

Київ

Петро та Леонтій Онисимови (Троїцька церква, 1692 ⁵⁵¹, 1695, 1696 (Петро) ⁵⁵²;

Василь Борзак (правив у церкві св. Феодосія) ⁵⁵³;

Кистер

Олексій Боярський (помер 1708) ⁵⁵⁴;

Кононівка

Іван Якович Гоголь (правив після Лубен в Успенському храмі цього села) ⁵⁵⁵;

Конотоп

Корнилій (правив у церкві в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці ⁵⁵⁶, зробив заповіт у 1698, згадує у ньому 4 церкви) ⁵⁵⁷;

Феодор (згадується у 1711⁵⁵⁸);

Косачівка

Іван (1704) ⁵⁵⁹;

Котельва

Тимофій (правив у церкві Всемилостивого Спаса, згадується у 1700) ⁵⁶⁰;

Василь Євстафійович Пуковський (правив у соборній Пречистій церкві, згадується у 1700) ⁵⁶¹;

Василь Федорович Гнилосир (правив у Покровському храмі, згадується у 1700–1706) ⁵⁶²;

Лаврентій Євстафович Пуковський (правив у Троїцькій церкві,
відомий по акту 1710) ⁵⁶³;

Іоан (правив у Троїцькому храмі, згадується у 1710) ⁵⁶⁴;

Котів

Іван Ілліч Шматковський, пресвітер церкви св. Архістратига
Михаїла (згадується у 1704–1705) ⁵⁶⁵;

Краснє

Матвій Романович (1688) ⁵⁶⁶;

Краснослободка

Євстафій (20 січня 1705) ⁵⁶⁷;

Кривець

Григорій Стефанович Галицький (згадується 9 січня 1693) ⁵⁶⁸;

Криски

Аврамій Климович (1697) ⁵⁶⁹;

Кролевець

Павло Іванович Маковський, пресвітер Свято-Пречистенської
церкви (згадується у 1694–1698, 1707–1713) ⁵⁷⁰;

Дементій Іванович Маковський⁵⁷¹ (мабуть, брат Павла);

Кудрівка

Милетій (правив у храмі Різдва Богородиці, згадується 6 жовтня
1695) ⁵⁷²;

Олексій, син Мелетія (правив тоді ж);

Лави

Пилип Макарович (правив у Свято-Покровській церкві, 1700) ⁵⁷³;

Лазьки

Григорій Бутович (1709) ⁵⁷⁴;

Левенки

Василь Романович, правив орієнтовно з 1691 у церкві (був до цього
військовим канцеляристом, значним військовим товаришем
Стародубського полку) ⁵⁷⁵, помер до 1727;

Лісконоги

Стефан Євтихієвич, пресвітер церкви Благовіщення Пресвятої
Богородиці (згадується 14 січня 1708) ⁵⁷⁶;

Липовий Ріг

Семен (1688) ⁵⁷⁷;

Лопазня

Іоан Андрієвич, пресвітер (1708) ⁵⁷⁸;

Локотки

Іоан Маркович (правив у храмі Вознесіння Господа Спаса, 1704) ⁵⁷⁹;

Лотоки

Іван Пригара (згадується 21 липня 1701) ⁵⁸⁰;

Лохвиця

(Іван) Рогачевський (згадується 23 вересня 1696) ⁵⁸¹;

Лубни

Іван Якович Гоголь (правив у Троїцькій церкві у 1695–1697) ⁵⁸²;

Любеч

Гавриїл Єрофеєв, «поп безпорофиальний» (26 червня 1697) ⁵⁸³;

Григорій Пронкевич (Прокопович) (правив у Свято-П'ятницькій церкві, згадується 6 травня 1691 ⁵⁸⁴, 1 червня 1701 ⁵⁸⁵), помер до 1704 ⁵⁸⁶;

Іоан Федосійович Войтехович (правив у Троїцькій дерев'яній церкві, згадується у 1704–1716);

Ляхів Білоус

(нині Новий Білоус)

Кирило Лук'янович (1698) ⁵⁸⁷;

Марчихина Буда

Микола, ієрей (правив у храмі св. Миколая, початок 1700-х) ⁵⁸⁸;

Андрій (правив у храмі св. Іоанна Предтечі, початок 1700-х) ⁵⁸⁹;

Мглин

Діонисій, намісник мглинський (20 червня 1695) ⁵⁹⁰;

Пилип Федорів, правив у Хрестовоздвиженській церкві (1702) ⁵⁹¹;

Мена

Данило Минович, менський намісник, пресвітер храму св.

Архістратига Михаїла (9 липня 1706) ⁵⁹²;

Павло (переїхав з Любара в 1707 і правив у Миколаївському храмі) ⁵⁹³;

Мишковка

Лаврентій Шункевич (1689) ⁵⁹⁴;

Монастирище

Іван Суханський (згадується 27 жовтня 1692) ⁵⁹⁵;

Дем'ян Іванович (згадується 27 жовтня 1692) ⁵⁹⁶;

Дем'ян Сохацький (3 березня 1709) ⁵⁹⁷;

Мойсей Сохацький (3 березня 1709) ⁵⁹⁸;

Мохнатин

Пилип Петровський (правив у Свято-Покровському та

Миколаївському храмах) ⁵⁹⁹;

Новгород-Сіверський

Семен Авдійович Пекалицький * (до січня 1688) ⁶⁰⁰;

Лаврентій Єлисеєвич Зеленський, пресвітер церкви соборної

Успіння Пресвятої Богородиці (згадується 18 травня 1691) ⁶⁰¹;

Іоан Пальчиковський, пресвітер Воскресенської церкви (згадується

24 травня 1705) ⁶⁰²;

Нові Санжари

Павло Петрович Гамалія, пресвітер церкви Преображення Господня (кін. XVII – поч. XVIII ст.) ⁶⁰³;

Норино

Опанас Іванович Киселевич (правив у храмі Успіння Пресвятої Богородиці у 1690-ті рр.) ⁶⁰⁴;

Ніжин

Павло Савич Пучковський, ніжинськийprotoієрей (1688 ⁶⁰⁵,

правив до своєї смерті – близько 15 березня 1703 ⁶⁰⁶);

Яків Михайлович Ханенко (1688, правив у Свято-Миколаївському храмі) ⁶⁰⁷;

Опанас Кониський (1688) ⁶⁰⁸;

Конон (правив у Свято-Воздвиженській церкві у кінці XVII ст.) ⁶⁰⁹;

Федір Михайлович (правив у Свято-Воздвиженській у кінці XVII ст.) ⁶¹⁰;

Іаков (серпень 1689) ⁶¹¹;

Ілля Григорович ⁶¹² (правив у церкві Пресвятої Трійці, помер на поч. 1690-х) ⁶¹³;

Олексій (при церкві Пресвятої Трійці, після смерті батька Ілії) ⁶¹⁴;

Василій, піп «верхняго города» (1690) ⁶¹⁵;

Христофор Дімітрієв (грек, будував церкви Всіх Святих та Михайлівську, правив у них до своєї кончини 19 травня 1697) ⁶¹⁶;

Максим Почека, онук П. С. Пучковського (правив між 1696 і 1701) ⁶¹⁷, був намісником protопопії у 1716;

Олексіївка (Почепщина)

Лук'ян Захаревич, пресвітер Свято-Покровської церкви (згадується 25 жовтня 1698) ⁶¹⁸;

Пакуль

Тимофій, пресвітер (до 1704) ⁶¹⁹;

Володимир (згадується 24 вересня 1704) ⁶²⁰;

Полтава

Іван Величковський, пресвітер Успенської церкви (1687 – вересень 1701) ⁶²¹;

Мазуровський, священик Свято-Миколаївської церкви (28 січня 1705) ⁶²²;

* Був священиком церкви Іоанна Предтечі в царських палацах у 1688–1699 pp. Відсланий до Москви І. Мазепою на прохання царів.

Іван Іванович Величковський, пресвітер Успенської церкви (? – †1726) ⁶²³;

Іван Святайло (28 листопада 1704 ⁶²⁴, 1708, Спаська церква ⁶²⁵);

Понорниця

Петро Дорофійович (правив у Михайлівській церкві, 1687) ⁶²⁶;

Попова Гора

Хондоги (династія священиків);

Прилуки

Іван (до 1710) ⁶²⁷;

Петро Іванович (син прилуцького полкового писаря Івана Васильовича Себастіановича, який у 1703 пішов у монастир) ⁶²⁸;

Гнат Лисаневич, священик з 1709 ⁶²⁹;

Прилуцький полк

Опанас Іванов (с. Галки, постригся у попи в 1699 ⁶³⁰);

Яків Кушакевич (с. Ржавиця, постригся у 1699 ⁶³¹);

Петро Радзієвський (с. Хаєнки, постригся у 1707 ⁶³²);

Іоан Стефанович (с. Озеряни, постригся у 1703 ⁶³³);

Євстафій (с. Переяславка, згадується у 1690 ⁶³⁴);

Переволочанський перевіз

Василь (згадується у 1690 р.) ⁶³⁵;

Переяслав

Самуїл Васильович Добронизький (правив у церкві Спаса

Преображення з 1675 по рік своєї смерті – 1701);

Степан Самуїлович Добронизький (правив у церкві Спаса

Преображення після батька до своєї смерті у 1729) ⁶³⁶;

Григорій Максимович, був з 1680 протопопом Успенської соборної церкви, помер 1711 ⁶³⁷;

Ріпки

Іван Стаковський (правив, мабуть, у Троїцькій церкві, яку збудував до 1693 його тестъ, значний військовий товариш Чернігівського полку Юрій Бакуринський) ⁶³⁸;

Решетилівка

Василь Могилянський, правив у Троїцькій церкві на поч. 1700-х (батько київського митрополита Арсенія (1704–1770) ⁶³⁹;

Рудня

Василь (17 березня 1689) ⁶⁴⁰;

Рогов

Андрій Федорович (1689) ⁶⁴¹;

Ромни

Роман Висоцький (згадується у 1700 у грамоті на побудову Вознесенської церкви)⁶⁴²;

Ярошовський, пресвітер (1700) ⁶⁴³;

Роменська protопопія

1687–1688 р.: отці Філон (Рончинський), Матвій (Пустовойтівський), Григорій (Костянтинівський), Діонісій (Будянський), Самсон (Бобрицький), Михайло (Коржавський), Полуян (Біловодський), Осип (Хоружинський), Петро (Єрмолинський), Павло (Перекопський), Григорій (Бубновський), Іван (Роменський), Родіон (Калиновський), Максим (Бубновський), Андрій (Андріяшевський), Родіон (Калинівський) ⁶⁴⁴; всього налічувалось 33 священики ⁶⁴⁵;

Рохмани

Симоницький (кінець XVII ст.) ⁶⁴⁶;

Салтикова Дівиця

Лаврентій Касперович, пресвітер і військовий капелан (помер до травня 1705) ⁶⁴⁷;

Семешки

Никифір (чернець Никодим з 1696) ⁶⁴⁸;

Сем'янівка

Симеон Єфремович (правив по 1708);
Андрій, син Симеона (правив з 1708) ⁶⁴⁹;

Синявка

Василь (зять сотника Прокопа Мандрики, правив у Покровській церкві з 1706) ⁶⁵⁰;

Іван Єрофійович, правив у Троїцькому храмі (липень 1710) ⁶⁵¹;

Смолин

Симеон Норченко (1691) ⁶⁵²;

Парfenій Стефанович, пресвітер (згадується у 1704) ⁶⁵³;

Собичі

Іоан, пресвітер (правив у Михайлівській церкві, 1707) ⁶⁵⁴;

Сорокошичі

Єрофей (згадується 24 вересня 1704) ⁶⁵⁵;

Сосниця

Прокіп Омелянович Сангурський, пресвітер Свято-Успенської церкви (згадується у 1710) ⁶⁵⁶;

Срібне

Михайло Трифановський, намісник срібнянський (1710) ⁶⁵⁷;

Стародуб

Роман Ракушка (правив у церкві св. Миколая, жовтень 1687 ⁶⁵⁸ –
помер після лютого 1703 ⁶⁵⁹);

Арсеній Грушевський (Кгрушевський) (правив у церкві Різдва
Пресвятої Богородиці, згадується 28 грудня 1687 ⁶⁶⁰, постригся
у ченці Рябчівської обителі у 1693 ⁶⁶¹);

Іван Степанович, пресвітер соборної церкви Різдва Христового
(згадується 8 квітня 1689 ⁶⁶², 4 липня 1701 ⁶⁶³);

Димитрій (правив у церкві Успіння Пресвятої Богородиці ⁶⁶⁴,
згадується у 1693 ⁶⁶⁵);

Феодор (правив у Свято-Пречистенській церкві, згадується 4 січня
1695 ⁶⁶⁶, а також у Вознесенській церкві, 1705 ⁶⁶⁷);

Кіндрат Липський (правив у Спаській церкві, згадується у 1691) ⁶⁶⁸;
Георгій Григорович (правив до 1704) ⁶⁶⁹;

Іоан Палчиковський, пресвітер Воскресенської церкви (згадується
16 вересня 1707) ⁶⁷⁰;

Стародубський полк

Іван Якимович, репресований священик за підтримку
мазепинців ⁶⁷¹;

Іоан Андросович, афанасівський священик (1693) ⁶⁷²;

Йосип Романович, білоколодязький священик (12 липня 1693) ⁶⁷³;

Нестор Шкляревич, бакланівський священик (1693) ⁶⁷⁴;

Данило Соболевич, дем'янківський священик (1693) ⁶⁷⁵;

Старосілля

Сава Наумович Ноздря (1701) ⁶⁷⁶;

Степанівка

Роман, пресвітер Свято-Троїцького храму (поч. 1700-х) ⁶⁷⁷;

Суходоли

Мартин Іванович (1690) ⁶⁷⁸;

Тополь

Дем'ян Йосипович (правив у Миколаївській церкві, 1709) ⁶⁷⁹;

Тростянець

Данило Захарович Гирман (з 1709) ⁶⁸⁰;

Чернігів

Василь (церква Благовіщення Пресвятої Богородиці Чернігівської,
16 грудня 1694) ⁶⁸¹;

Григорій Долинський, пресвітер храму св. Миколая (1688 ⁶⁸², 1703 ⁶⁸³;
Єлисей, правив у Воскресенсько-Благовіщенському храмі (1703) ⁶⁸⁴;

Павло Домонтович, правив у 1688–1693⁶⁸⁵ у якійсь церкві, далі у Воскресенсько-Благовіщенському храмі (до 1708 і до смерті в 1715)⁶⁸⁶;

Хворостовець

Василь (21 вересня 1696)⁶⁸⁷;

Шептаки

Никифор (1696)⁶⁸⁸;

Микита, пресвітер храму Живоначальної Троїці (1704);

Шестовиця

Олексій Наранович (бл. 1700)⁶⁸⁹;

Юрівка

Роман, пресвітер церкви Воскресіння Христова (згадується 21 квітня 1701)⁶⁹⁰;

Ярославка

Олексій (згадується у 1713)⁶⁹¹.

Київщина

Біла Церква

Іоан Бойченко (правив у Миколаївській церкві, будівництво якої фінансував І. Мазепа);

Боярка

Йосип Миколаєвич (правив у Свято-Миколаївському храмі з 1709)⁶⁹²;

Деренковець

Антоній Григорович (правив у церкві з 1701)⁶⁹³;

Камінний Брід

Михайло Гук (правив у Вознесенській церкві, згадується з 1706)⁶⁹⁴;

Полствин

Пилип Прокопович (згадується у 1703–1708)⁶⁹⁵;

Хрестатик

Григорій Пожарський (правив з 1706 у церкві Параскеви)⁶⁹⁶;

Черкаси

Кирило Клиницький, протопоп (згадується у 1693)⁶⁹⁷.

Правобережна єпархія

Львівська єпархія

Йосип Шумлянський, єпископ (1668–1710)⁶⁹⁸;

Луцька єпархія

Афанасій Шумлянський, єпископ (помер у 1695)⁶⁹⁹;

Діонисій Жабокрицький (1695–1702⁷⁰⁰, далі прийняв унію);

Монастирі:

Воскресенський (м. Борисов)

Феодосій, ігумен (1687, 1688, 1698) ⁷⁰¹;

Мелетій, чернець (1688);

Феофан, чернець (1688) ⁷⁰²;

Никодим, дяк (1698) ⁷⁰³;

Мелетій, чернець (1698) ⁷⁰⁴.

Городицький Різдво-Богородицький жіночий ⁷⁰⁵

?

Дерманський Свято-Троїцький

?

Захарівський

Феодосій Волинець, ігумен (1700) ⁷⁰⁶;

Загаєцький Свято-Іоанно-Милоставський

?

Збаразький

Янковський, ігумен (згадується 25 серпня 1700 ⁷⁰⁷);

Зимненський Святогорський Успенський жіночий

?

Івашський

Селіверст Ігнатович, ігумен (1700) ⁷⁰⁸;

Кейданівський Воздвиженський

Серапіон, ігумен (1699) ⁷⁰⁹;

Сильвестр, священик (1699) ⁷¹⁰;

Matiwii, диякон (1699);

Кистошенський

Гедеон Щеркеєвич, ігумен (1700) ⁷¹¹;

Корецький Свято-Воскресенський жіночий

?

Кременецький Свято-Богословський

?

Крехівський

Діонісій, ігумен (1689) ⁷¹²;

Поліхроній, ігумен (1694) ⁷¹³;

Vassian Radkevich, ієромонах (1689) ⁷¹⁴;

Terentii, келар (1689) ⁷¹⁵;

Benedikt, чернець (1689, 1694) ⁷¹⁶;

Isaia, дяк (1689) ⁷¹⁷;

Іов (1694)⁷¹⁸;
Йосиф, намісник (1700)⁷¹⁹;
Ісаакій, чернець (1700);
Арсеній, чернець (1700)⁷²⁰.

**Кутейнський
(жіночий)**

Трофимія, ігуменя (1696)⁷²¹;
Євагрія, черниця (1696)⁷²².

Кутейнський Оршанський

Геннадій, ігумен (1688)⁷²³;
Іов, намісник (1688)⁷²⁴, ігумен (1691, 1692, 1693, 1696)⁷²⁵;
Паїсій, диякон (1691)⁷²⁶;
Михаїл, диякон (1691)⁷²⁷;
Никодим Жукович, намісник (1693, 1694)⁷²⁸;
Макарій, священик і диякон (1693)⁷²⁹;
Іона, диякон (1696);
Іоль, диякон (1696)⁷³⁰.

Любарський Свято-Георгіївський

Гедеон Трухеєвич, ігумен (1700)⁷³¹;

Марківський

Пафнутій, ігумен (1694, 1699)⁷³²;
Гедеон, старець (1694)⁷³³;
Філарет (1699)⁷³⁴.

Милчецький

Венедикт Федорович, ігумен (1700)⁷³⁵.

Овруцький

Климентій Домарацький, архімандрит (1693)⁷³⁶.

Огладовський

Трифон Машевець, ігумен (1700)⁷³⁷.

Перекальський

Венедикт Заборанський, ігумен (1700)⁷³⁸.

Підгорецький

Парfenій Ломиковський, ігумен (1689)⁷³⁹;
Дамаскин, ієромонах (1689)⁷⁴⁰;
Феодосій, ієромонах (1689)⁷⁴¹.

Почайнська Успенська лавра

Софроній Подгаєвський (1685);
Йосип Ісаєвич (1708)⁷⁴².

Скитський Воздвиженський на Покутті

Софоній, ігумен (1694)⁷⁴³;
Філарет, намісник (1699)⁷⁴⁴;
Венедикт, ієромонах (1694);
Сосипатр, ієромонах (1694);
Сильвестр, диякон (1694)⁷⁴⁵.

Сочавський

Іон, ієромонах (1694);
Іоанн, ієромонах (1694)⁷⁴⁶.

Унівський

Варлаам Шептицький, архімандрит (1681–1708)⁷⁴⁷.

Четвертенський

Селиверст Четвертинський (1700)⁷⁴⁸.

Протопопи:

Олександр Яровський (межиріцький, 1700);
Ілля Парховський (вишневецький, 1700);
Степан Падровський (болницький, 1700);
Мариседич (кременецький, 1700);
Симон Захарович (стояновський, 1700);
Василь Решепецький (челчевський, 1700);
Василь Раshawецький (черчицький, 1700);
Ян Золовський (інуховський, 1700);
Тимофій Ралницький (полонський і звягельський, 1700);
Ян Бередич (степанський і рошенський, 1700);
Григорій Штоблевич (хабунський, 1700);
Степан Чешкович (лобарський, 1700);
Федор Садовський (лаврський і берестецький, 1700);
Михайло Радочинський (заславський, 1700);
Ян Михайлович (вложицький, 1700);
Семіон Федорович (черторийський, 1700);
Олександр Яснович (жуковський, 1700);
Гавриїл Данилович (парежський, 1700);
Ян Михайлович (воядський, 1700);
Михайло Дъконович (ляховецький, 1700);
Григорій Шрешкович (ожоговецький, 1700);
Василь Самойлович (?), 1700)⁷⁴⁹.

Джерела

¹ Болховітінов Е., митрополит. Вибрані праці з історії Києва.—К.: Либідь — ICA, 1995.— С. 178–185.

² Там само.— С. 186, 188.

³ Там само.— С. 189–190.

- ⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.— К: КМ Академія, 2004.— С. 252–255.
- ⁵ Там само.— С. 255–258.
- ⁶ Там само.— С. 258–259.
- ⁷ Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви.— СПб., 1877.— С. 13.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии.— СПб., 1773.— С. 135.
- ¹² Універсалі Івана Мазепи. 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич.— Київ–Львів: НТШ, 2002.— С. 62.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Листи Івана Мазепи / Упоряд. В. Станіславський.— К: Інститут історії України, 2002.— С. 97.
- ¹⁵ Універсалі Івана Мазепи.— С. 394.
- ¹⁶ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.— Т. I.— С. 242.
- ¹⁷ Там само.— С. 359.
- ¹⁸ Листи Івана Мазепи.— С. 171.
- ¹⁹ Там само.—
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 245.
- ²² Там само.
- ²³ Darowski Adam. Szkice historyczne.— Warszawa, 1901.— S. 225.
- ²⁴ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 359.
- ²⁵ Там само.— С. 427.
- ²⁶ Листи Івана Мазепи.— С. 407.
- ²⁷ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 243.
- ²⁸ Там само.— С. 244.
- ²⁹ Голубев С. Т. Гедеон Одорский // Труды Киевской духовной академии.— 1900.— № 10.— С. 164–165.
- ³⁰ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 243.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.— С. 244.
- ³⁵ Там само.— С. 361.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.

⁴³ Там само.— С. 326.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.— С. 244.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Болховітінов Є., митрополит. Вказ. праця.— С. 389.

⁴⁸ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський.— К.: Інститут історії України НАН України, 1998.— С. 34.

⁴⁹ Болховітінов Є., митрополит. Вказ. праця.— С. 389.

⁵⁰ Там само.— С. 391.

⁵¹ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський.— С. 34.

⁵² Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 233.

⁵³ Там само.— С. 361.

⁵⁴ Там само.— С. 227.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.— С. 363.

⁵⁷ Там само.— С. 326.

⁵⁸ Там само.— С. 244.

⁵⁹ Там само.— С. 364.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.— С. 244.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.— С. 366.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962.— Кн. VIII.— Т. 15—16.— С. 96.

⁷¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упорядник В. Й. Горобець.— К.: Наукова думка, 1993.— С. 183.

⁷² Там само.— С. 187.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Кн. 7.— С. 235.

⁷⁶ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— К., 1912.— Т. III.— С. 290—291.

⁷⁷ Універсали Івана Мазепи.— С. 62.

⁷⁸ Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії. 1615—1817 pp.— К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002.— С. 99—100.

⁷⁹ Там само.— С. 102.

⁸⁰ Там само.— С. 107.

⁸¹ Там само.— С. 109.

- ⁸² Там само.— С. 113.
- ⁸³ Там само.— С. 117.
- ⁸⁴ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 359.
- ⁸⁵ Там само.— С. 361.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Там само.— С. 406.
- ⁸⁹ Там само.— С. 362.
- ⁹⁰ Там само.— С. 406.
- ⁹¹ Там само.— С. 366.
- ⁹² Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии.— С. 159.
- ⁹³ Універсали Івана Мазепи.— С. 62.
- ⁹⁴ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии.— К: Наукова думка, 1982.— С. 17.
- ⁹⁵ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст. К: Вид. дім «КМ Академія», 2001.— С. 403.
- ⁹⁶ Максимович М. О. Київ явився градом великим... Вибрані українознавчі твори.— К: Либідь, 1994.— С. 336.
- ⁹⁷ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 406.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Вказ. праця.— С. 18.
- ¹⁰¹ Там само.— С. 19, 21.
- ¹⁰² Там само.— С. 23.
- ¹⁰³ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.— С. 409.
- ¹⁰⁴ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 653.
- ¹⁰⁵ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Вказ. праця.— С. 26.
- ¹⁰⁶ Там само.— С. 30.
- ¹⁰⁷ Там само.— С. 45.
- ¹⁰⁸ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 646.
- ¹⁰⁹ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Вказ. праця.— С. 50.
- ¹¹⁰ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.— С. 548.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 646.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ Там само.— С. 645—646.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.— С. 582.

- ¹²⁰ Там само.— С. 444.
- ¹²¹ Універсали Івана Мазепи.— С. 139.
- ¹²² Строєв П. Вказ. праця.— С. 23.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Листи Івана Мазепи.— С. 439.
- ¹²⁵ Строєв П. Вказ. праця.— С. 23.
- ¹²⁶ Універсали Івана Мазепи.— С. 510.
- ¹²⁷ Листи Івана Мазепи.— С. 439.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Л-ва П. Исторические заметки о Киеве // Киевская старина.— 1884.— Октябрь.— Т. Х.— С. 242.
- ¹³⁰ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 361.
- ¹³¹ Строєв П. Вказ. праця.— С. 30.
- ¹³² Величко С. Літопис.— К.: Дніпро, 1991.— Т. 2.— С. 485.
- ¹³³ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия // Дневные записки святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киево-Печерской библиотеке.— М., 1781.— С. 69.
- ¹³⁴ Кілеско Т. С. Кирилівський монастир.— К: Техніка, 1999.— С. 22.
- ¹³⁵ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 227.
- ¹³⁶ Там само.— С. 360.
- ¹³⁷ Там само.
- ¹³⁸ Там само.— С. 366.
- ¹³⁹ Л-ва П. Вказ. праця.— С. 238.
- ¹⁴⁰ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 362.
- ¹⁴¹ Дегтяров М. Г., Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир.— К: Техніка, 1997.— С. 91— 92.
- ¹⁴² Л-ва П. Вказ. праця.— С. 239.
- ¹⁴³ Універсали Івана Мазепи.— С. 62.
- ¹⁴⁴ Дегтяров М. Г., Реутов А. В. Вказ. праця.— С. 91.
- ¹⁴⁵ Там само.— С. 92.
- ¹⁴⁶ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 249.
- ¹⁴⁷ Похилевич А. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.— К, 1865.— С. 31.
- ¹⁴⁸ Строєв П. Вказ. праця.— С. 15.
- ¹⁴⁹ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 359.
- ¹⁵⁰ Там само.
- ¹⁵¹ Там само.— С. 364.
- ¹⁵² Там само.— С. 646.
- ¹⁵³ Там само.— С. 360.
- ¹⁵⁴ Галаїба В. Храми св. Миколая в Києві.— К: Вид-во «Бібліотека українця», 2002.— С. 23.
- ¹⁵⁵ Из дел Малороссийского Приказа 1687—1692 гг. //Лаврський альманах.— 2001.— Випуск 5.— С. 161.
- ¹⁵⁶ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 364.
- ¹⁵⁷ Там само.

- ¹⁵⁸ Мицук Ю. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві // Сіверянський літопис.— 2002.— № 2.— С. 28.
- ¹⁵⁹ Строев П. Вказ. праця.— С. 21.
- ¹⁶⁰ Максимович М. О. Київ явився градом великим... Вибрані українознавчі твори.— С. 336.
- ¹⁶¹ Строев П. Вказ. праця.— С. 21.
- ¹⁶² Хижняк З. І. Вказ. праця.— С. 108.
- ¹⁶³ Титов С. Ф. Историческое описание Киевского Пустынно-Никольского монастыря.— К., 1902.— С. 31.
- ¹⁶⁴ Строев П. Вказ. праця.— С. 21.
- ¹⁶⁵ Хижняк З. І. Вказ. праця.— С. 120.
- ¹⁶⁶ Харлампovich К. В. Вказ. праця.— С. 358.
- ¹⁶⁷ Листи Івана Мазепи.— С. 194.
- ¹⁶⁸ Харлампovich К. В. Вказ. праця.— С. 358.
- ¹⁶⁹ Там само.
- ¹⁷⁰ Там само.— С. 360.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² Там само.
- ¹⁷³ Там само.
- ¹⁷⁴ Там само.— С. 361.
- ¹⁷⁵ Там само.— С. 362.
- ¹⁷⁶ Там само.
- ¹⁷⁷ Там само.— С. 646.
- ¹⁷⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 389.
- ¹⁷⁹ Харлампovich К. В. Вказ. праця.— С. 227.
- ¹⁸⁰ Там само.
- ¹⁸¹ Універсали Івана Мазепи.— С. 62.
- ¹⁸² Харлампovich К. В. Вказ. праця.— С. 358.
- ¹⁸³ Там само.
- ¹⁸⁴ Там само.— С. 233.
- ¹⁸⁵ Там само.— С. 248.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Лист Захарія Корниловича Івану Забілі // Материалы по истории Малороссии. Вып. I.— Чернигов, 1912.— С. 29.
- ¹⁸⁸ Універсал-привілей І. Мазепи від 12 лютого 1704 р. // Сіверянський літопис.— 1997.— № 4.— С. 149.
- ¹⁸⁹ Харлампovich К. В. Вказ. праця.— С. 361.
- ¹⁹⁰ Там само.
- ¹⁹¹ Там само.
- ¹⁹² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. III.— С. 58.
- ¹⁹³ Харлампovich К. В. Вказ. праця.— С. 362.
- ¹⁹⁴ Там само.— С. 366.

- ¹⁹⁵ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 4.– С. 232.
- ¹⁹⁶ Підтверджувальний універсал гетьмана Івана Мазепи Мошно-гріському монастирю на всі його володіння // Мариновський Ю. Черкаська минувшина.– Черкаси: Відаунія, 1997.– Кн. I.– С. 32.
- ¹⁹⁷ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський.– С. 34.
- ¹⁹⁸ Там само.
- ¹⁹⁹ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 360.
- ²⁰⁰ Там само.– С. 359.
- ²⁰¹ Там само.– С. 361.
- ²⁰² Там само.– С. 365.
- ²⁰³ Там само.– С. 358.
- ²⁰⁴ Універсали Івана Мазепи.– С. 163.
- ²⁰⁵ Стroeв П. Вказ. праця.– С. 517.
- ²⁰⁶ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 235.
- ²⁰⁷ Там само.
- ²⁰⁸ Стroeв П. Вказ. праця.– С. 517.
- ²⁰⁹ Там само.
- ²¹⁰ Там само.
- ²¹¹ Там само.
- ²¹² Петров Н. К биографии св. Феодосия Углицкого, архиеписко-па Черниговского // Киевская старина.– 1902.– Ноябрь.– Т. LXXIX.– С. 92.
- ²¹³ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 365.
- ²¹⁴ Там само.– С. 359.
- ²¹⁵ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской.– Чернигов, 1861.– С. 50.
- ²¹⁶ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 363.
- ²¹⁷ Там само.
- ²¹⁸ Там само.– С. 365.
- ²¹⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 2.– С. 129.
- ²²⁰ Там само.
- ²²¹ Крупицкий Батуринский третъе-классный мужской монастырь св. Николая.– Одеса, 1906.– С. 24, 26.
- ²²² Диариуш грешного иеромонаха Димитрия.– С. 64.
- ²²³ Крупицкий Батуринский третъе-классный мужской монастырь св. Николая.– С. 26.
- ²²⁴ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 359.
- ²²⁵ Там само.
- ²²⁶ Там само.
- ²²⁷ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия.– С. 49.
- ²²⁸ Там само.
- ²²⁹ Левицький О. Кримінальні історії XVIII ст. // Червона калина.– 1998.– № 7.– С. 90 – 91.
- ²³⁰ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 362, 453.

- ²³¹ Павленко С. Вказ. праця.— С. 576.
- ²³² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 175.
- ²³³ Там само.— С. 177.
- ²³⁴ Харлампович К. В. Вказ. праця — С. 302.
- ²³⁵ Там само.— С. 305.
- ²³⁶ Там само.
- ²³⁷ Там само.— С. 364.
- ²³⁸ Там само.
- ²³⁹ Там само.
- ²⁴⁰ Універсали Івана Мазепи.— С. 116.
- ²⁴¹ Там само.— С. 103.
- ²⁴² Там само.— С. 258.
- ²⁴³ Павленко С. Вказ. праця.— С. 576.
- ²⁴⁴ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729–1730 гг.— Чернигов, 1901.— Вып. I.— С. 357.
- ²⁴⁵ Там само.— С. 363.
- ²⁴⁶ Павленко С. Вказ. праця.— С. 576.
- ²⁴⁷ Універсали Івана Мазепи.— С. 99.
- ²⁴⁸ Строев П. Вказ. праця.— С. 524.
- ²⁴⁹ Там само.
- ²⁵⁰ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 362.
- ²⁵¹ Універсали Івана Мазепи.— С. 323–324.
- ²⁵² Там само.— С. 517.
- ²⁵³ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 359.
- ²⁵⁴ Там само.
- ²⁵⁵ Там само.
- ²⁵⁶ Тутик С. В. Маєтності Глухівського Петропавлівського монастиря у XVII–XVIII століттях // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. Матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004).— Глухів: РВВ ГДПУ, 2004.— С. 73.
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 2.— С. 220.
- ²⁵⁹ Там само.
- ²⁶⁰ Там само.
- ²⁶¹ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 539.
- ²⁶² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 2.— С. 220.
- ²⁶³ Там само.
- ²⁶⁴ Там само.— С. 97.
- ²⁶⁵ Там само.— С. 223.
- ²⁶⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков: Типография ун-та, 1859.— Отд. I.— С. 272.
- ²⁶⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— К., 1908.— Т. 1.— С. 404.

²⁶⁸ Універсал І. Мазепи Золотоніському монастиреві на володіння селом Слобідка Слюзчина з угіддями (21 січня 1688 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 120.

²⁶⁹ И. Ю. К истории монастырей Золотоношского Красногорского и бывшаго приписаного к гнemu Виноградского Успенского // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.— 1896.— № 22–23.— 1–10 августа.— С. 681.

²⁷⁰ Каменский Свято-Успенский женский монастырь и его святыни.— Чернигов, 1892.— С. 2.

²⁷¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 56.

²⁷² Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 365.

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 187.

²⁷⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Стародубский.— К., 1888.— Т. 1.— С. 378.

²⁷⁶ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог.— К.: Чернігівський істор. музей ім. В. В. Тарновського, 1998.— С. 134.

²⁷⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский.— К., 1893.— Т. II.— С. 296.

²⁷⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 163.

²⁷⁹ Гумилевский Ф. Там само.— С. 183; Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 539.

²⁸⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 183.

²⁸¹ Во славу Божию. Документальное повествование об истории Даневского Свято-Георгиевского монастыря, его настоятелях и святынях, о периоде запустения и возрождения обители.—К.: Феникс, 2001.— С. 20

²⁸² Там само.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Підтверджувальний універсал гетьмана Івана Мазепи на угіддя Корсунському Онуфріївському монастирю // Мариновський Ю. Черкаська минувшина.— Кн. I.— Черкаси: Відлуння, 1997.— С. 30.

²⁸⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 189.

²⁸⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 349.

²⁸⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Отдe I.— С. 277.

²⁸⁹ Там само.— С. 277.

- ²⁹⁰ И. Ю. К истории монастырей Золотоношского Красногорского и бывшего приписаного к гнemu Виноградского Успенского.— № 22—23.— 1—10 августа.— С. 684.
- ²⁹¹ Літопис Мгарського монастиря (1682—1775) // Пам'ять століть.—1997.— № 1.— С. 15.
- ²⁹² Там само.
- ²⁹³ Там само.— С. 34.
- ²⁹⁴ Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре.— К., 1865.— С. 32.
- ²⁹⁵ Літопис Мгарського монастиря (1682—1775).— С. 23.
- ²⁹⁶ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 359.
- ²⁹⁷ Там само.— С. 364.
- ²⁹⁸ Там само.— С. 366.
- ²⁹⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 172.
- ³⁰⁰ Там само.— С. 204.
- ³⁰¹ Там само.— С. 153.
- ³⁰² Там само.
- ³⁰³ Стверджувальний універсал-привілей гетьмана І. Мазепи на володіння млинами жіночому монастирю у Макошині // Сіверянський літопис.—1997.— № 1—2.— С. 107.
- ³⁰⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 146.
- ³⁰⁵ Там само.
- ³⁰⁶ О. А. Путешествие малороссийского иеромонаха Тарасия Каплонского в Италию в 1697 году // Киевская старина.— 1896.— Май.— Т. LIII.— С. 51.
- ³⁰⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 147.
- ³⁰⁸ Там само.— С. 148.
- ³⁰⁹ Там само.— С. 172.
- ³¹⁰ Левицький О. Кримінальні історії XVIII ст. // Червона калина.—1998.— № 7.— С. 86—91.
- ³¹¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 81; Описание Максаковского Спасского монастыря.— Чернигов, 1873.— С. 13.
- ³¹² Стroeв П. Вказ. праця.— С. 520.
- ³¹³ Стверджувальний універсал І. Мазепи Свято-Преображенському Максаківському монастирю від 27 жовтня 1707 р. // Сіверянський літопис.— 2001.— № 4.— С. 43.
- ³¹⁴ Левицький О. Кримінальні історії XVIII ст.— С. 86.
- ³¹⁵ Там само.— С. 90.
- ³¹⁶ Там само.
- ³¹⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Отд-e I.— С. 256.
- ³¹⁸ Там само.

- ³¹⁹ Там само.
- ³²⁰ Стroeв П. Вказ. праця.— С. 25.
- ³²¹ Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре.— С. 32.
- ³²² Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 358.
- ³²³ Там само.— С. 359.
- ³²⁴ Там само.— С. 361.
- ³²⁵ Там само.— С. 365.
- ³²⁶ Стroeв П. Вказ. праця.— С. 25.
- ³²⁷ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 358.
- ³²⁸ Там само.
- ³²⁹ Там само.— С. 362.
- ³³⁰ Там само.— С. 358.
- ³³¹ Там само.
- ³³² Там само.— С. 359.
- ³³³ Там само.— С. 358.
- ³³⁴ Там само.— С. 359.
- ³³⁵ Там само.— С. 360.
- ³³⁶ Там само.— С. 359.
- ³³⁷ Там само.
- ³³⁸ Там само.— С. 360.
- ³³⁹ Там само.— С. 361.
- ³⁴⁰ Там само.
- ³⁴¹ Там само.
- ³⁴² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К.: Наукова думка, 1993.— С. 113.
- ³⁴³ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 358.
- ³⁴⁴ Там само.— С. 359.
- ³⁴⁵ Там само.— С. 235.
- ³⁴⁶ Там само.— С. 236.
- ³⁴⁷ Там само.— С. 362.
- ³⁴⁸ Там само.— С. 365.
- ³⁴⁹ Там само.
- ³⁵⁰ Там само.— С. 366.
- ³⁵¹ Підтверджувальний універсал гетьмана Івана Мазепи Мошногірському монастирю на всі його володіння // Мариновський Ю. Черкаська минувшина.— К. I.— С. 32.
- ³⁵² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 4.
- ³⁵³ Там само.
- ³⁵⁴ Там само.
- ³⁵⁵ Стroeв П. Вказ. праця.— С. 531.
- ³⁵⁶ Там само.
- ³⁵⁷ Там само.
- ³⁵⁸ Там само.
- ³⁵⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 3.— С. 94 —95; Черниговская летопись по новому

- списку (1587 –1725) и Коломацкие члобитныя.– К., 1890.– С. 22; Величко С. Літопис.– Т. 2.– С. 593.
- ³⁶⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 3.– С. 95.
- ³⁶¹ Лиховицкий А. Антоний Стаковский, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.– 1897.– № 17.– С. 610.
- ³⁶² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 6.– С. 33.
- ³⁶³ Там само.– С. 6.
- ³⁶⁴ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 359.
- ³⁶⁵ Стверджувальний універсал ніжинського полковника С. Забіли // Сіверянський літопис.– 1997.– № 1–2.– С. 106.
- ³⁶⁶ Універсали Івана Мазепи.– С. 394 – 395.
- ³⁶⁷ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 248.
- ³⁶⁸ Величко С. Літопис.– Т.2.– С. 486.
- ³⁶⁹ Строєв П. Вказ. праця.– С. 9.
- ³⁷⁰ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 361.
- ³⁷¹ Там само.– С. 364.
- ³⁷² Там само.
- ³⁷³ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 4.– С. 61.
- ³⁷⁴ Там само.– С. 63.
- ³⁷⁵ Лист Д. Кокоревича компанійському полковнику І. Новицькому // Письма к полковнику запорожского войска Ильи Новицкому.– К., Б. р.– С. 27.
- ³⁷⁶ Універсали Івана Мазепи.– С. 71.
- ³⁷⁷ Лист А. Бузкевича компанійському полковнику І. Новицькому // Письма к полковнику запорожского войска Ильи Новицкому.– С. 26.
- ³⁷⁸ Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія. 1648 –1782 рр).– К.: ІПiЕД НАНУ, 1998.– Ч. II.– С. 64.
- ³⁷⁹ Універсали Івана Мазепи.– С. 396.
- ³⁸⁰ Пясецкий А. Упразднение Пушкаревского монастыря (по архивным данным) // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета.– Полтава, 1908.– Вып. I.– С. 64.
- ³⁸¹ Там само.
- ³⁸² Ступак Ф. Доброчинність епохи козаччини // Київська стравлина.– 2003.– № 4.– С. 18.
- ³⁸³ Куриленко М. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження.– Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2001.– С. 57.
- ³⁸⁴ Хижняк З. І. Вказ. праця.– С. 108.
- ³⁸⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий.– К., 1902.– Т. III.– С. 391.
- ³⁸⁶ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 365.

- ³⁸⁷ Куриленко М. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження.– С. 57.
- ³⁸⁸ Універсали Івана Мазепи.– С. 409.
- ³⁸⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий.– Т. III.– С. 190.
- ³⁹⁰ Дрозденко В. Настоятелі в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII–XIX ст. // Сіверянський літопис.– 2001.– № 2.– С. 41.
- ³⁹¹ Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 359.
- ³⁹² Там само.
- ³⁹³ Там само.
- ³⁹⁴ Там само.
- ³⁹⁵ Там само.– С. 364.
- ³⁹⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий.– Т. III.– С. 57.
- ³⁹⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.– Т. IV.– С. 584.
- ³⁹⁸ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.– Т. 1.– С. 276.
- ³⁹⁹ Займище. Історія села. Відп. за випуск О. Крумкач.– Займище, 2004.– С. 9.
- ⁴⁰⁰ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской.– С. 21.
- ⁴⁰¹ Мицук Ю. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) // Сіверянський літопис.– 2004.– № 1.– С. 12–24.
- ⁴⁰² Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 359.
- ⁴⁰³ Там само.– С. 363.
- ⁴⁰⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 3.– С. 329.
- ⁴⁰⁵ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог.– С. 69.
- ⁴⁰⁶ Харлампович К. В. Вказ. праця.– Т. I.– С. 360.
- ⁴⁰⁷ Там само.– С. 340.
- ⁴⁰⁸ Там само.– С. 359.
- ⁴⁰⁹ Там само.
- ⁴¹⁰ Там само.
- ⁴¹¹ Там само.– С. 360.
- ⁴¹² Там само.
- ⁴¹³ Там само.– С. 361.
- ⁴¹⁴ Там само.– С. 362.
- ⁴¹⁵ Там само.
- ⁴¹⁶ Там само.– С. 364.
- ⁴¹⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 4.– С. 166, 172.
- ⁴¹⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Стародубский.– Т. 1.– С. 171.

- ⁴¹⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— С. 214.
- ⁴²⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Отд-е I.— С. 285.
- ⁴²¹ Там само.— С. 287.
- ⁴²² Універсали Івана Мазепи.— С. 229.
- ⁴²³ П. Л. К статье г. Беляшевского // Киевская старина.— 1889.— Т. XXIV; Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви.— С. 932.
- ⁴²⁴ Мицук Ю. Царичанка козацька. До 400-ліття заснування Царичанки.— К: Генеза, 2004.— С. 51.
- ⁴²⁵ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.).— К.: Радянська школа, 1967.— С. 307.
- ⁴²⁶ Стефановский Т. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1896.— № 6.— С. 188.
- ⁴²⁷ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия.— С. 70.
- ⁴²⁸ Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь.— С. 28.
- ⁴²⁹ Універсал гетьмана І. Мазепи Єлецькому чернігівському монастиреві від 17 травня 1703 р. // Сіверянський літопис.— 1997.— № 3.— С. 103.
- ⁴³⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 3.— С. 22.
- ⁴³¹ О. Л. Путешествие малороссийского иеромонаха Тарасия Каплонского в Италию в 1697 году.— Т. LIII.— С. 49–53.
- ⁴³² Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 359.
- ⁴³³ Там само.
- ⁴³⁴ Там само.
- ⁴³⁵ Там само.— С. 362.
- ⁴³⁶ Там само.
- ⁴³⁷ Там само.
- ⁴³⁸ Там само.
- ⁴³⁹ Там само.
- ⁴⁴⁰ Там само.— С. 364.
- ⁴⁴¹ Там само.
- ⁴⁴² Там само.
- ⁴⁴³ Там само.
- ⁴⁴⁴ Там само.
- ⁴⁴⁵ Там само.
- ⁴⁴⁶ Там само.
- ⁴⁴⁷ Там само.
- ⁴⁴⁸ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской.— С. 110.
- ⁴⁴⁹ Там само.
- ⁴⁵⁰ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия.— С. 69.
- ⁴⁵¹ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской.— С. 57.
- ⁴⁵² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 2.— С. 95; Акименко І. Господарська діяльність

Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 37.

⁴⁵³ Строев П. Вказ. праця. – С. 517.

⁴⁵⁴ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. – С. 21.

⁴⁵⁵ Строев П. Вказ. праця. – С. 517.

⁴⁵⁶ ДАЧО. – Інд. № 3643/1. – С. 50.

⁴⁵⁷ Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 237.

⁴⁵⁸ Там само.

⁴⁵⁹ Там само. – С. 364.

⁴⁶⁰ Там само.

⁴⁶¹ Там само.

⁴⁶² Там само.

⁴⁶³ Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко. – Чернігів, 2002. – С. 31; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. II. – С. 151.

⁴⁶⁴ Універсали Івана Мазепи. – С. 181.

⁴⁶⁵ Там само. – С. 335.

⁴⁶⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 4. – С. 121.

⁴⁶⁷ Строев П. Вказ. праця. – С. 32.

⁴⁶⁸ Похилевич А. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1864. – С. 666.

⁴⁶⁹ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 539.

⁴⁷⁰ Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. П. Волинка. – К.: ІПЕД НАН України, 1999. – С. 22.

⁴⁷¹ Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 360.

⁴⁷² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. III. – С. 15.

⁴⁷³ Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 227.

⁴⁷⁴ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 – 1709). – К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 59.

⁴⁷⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Стародубский. – Т. 1. – С. 199.

⁴⁷⁶ Універсали Івана Мазепи. – С. 295.

⁴⁷⁷ Універсали Івана Мазепи. – С. 314; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 148.

⁴⁷⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – С. 190.

⁴⁷⁹ Універсал Іван Мазепа від 13 вересня 1701 р./// Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 51.

⁴⁸⁰ Універсали Івана Мазепи. – С. 62.

⁴⁸¹ Харлампович К. В. Вказ. праця. – С. 360.

- ⁴⁸² Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. III.— С. 291.
- ⁴⁸³ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 227.
- ⁴⁸⁴ Г. Б. Лохвицкий протопоп Иван Рогачевский и сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713–1721 гг. // Киевская старина.— 1902.— Т. LXXVII.— Іюнь.— С. 333.
- ⁴⁸⁵ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.— С. 576.
- ⁴⁸⁶ Літопис Мгарського монастиря (1682–1775).— С. 23.
- ⁴⁸⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 64.
- ⁴⁸⁸ Там само.— Кн. 6.— С. 122.
- ⁴⁸⁹ Там само.— Кн. 5.— С. 136.
- ⁴⁹⁰ Універсали Івана Мазепи.— С. 127.
- ⁴⁹¹ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 202.
- ⁴⁹² Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской.— С. 109.
- ⁴⁹³ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 365.
- ⁴⁹⁴ Універсали Івана Мазепи.— С. 402.
- ⁴⁹⁵ Федотов-Чеховский А. А. Акты греческого Нежинского братства.— К., 1884.
- ⁴⁹⁶ Універсали Івана Мазепи.— С. 401–402; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 382.
- ⁴⁹⁷ Левицкий О. Афанасий Зарудкий, малорусский панегирист конца XVII и начала XVIII ст. // Киевская старина.— 1896.— Т. LII.— Март.— С. 385, 390.
- ⁴⁹⁸ Духовные завещания // Труды Черниговской архивной комиссии.— Чернигов, 1913.— Вип. 10.— С. 190.
- ⁴⁹⁹ Копия указа 9 июля 1692 г. Лазаря Бараповича о назначении Афанасия Зарудского протопопом Новгородсеверской protопопии // Черниговские губернские ведомости.— 1897.— № 1050.
- ⁵⁰⁰ Там само.— С. 390, 396.
- ⁵⁰¹ Андреевский М. А. Предложение гетмана Мазепы киевскому войту и магистрату 1703 года // Киевская старина.— 1884.— Сентябрь.— Т. X.— С. 134.
- ⁵⁰² Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 359.
- ⁵⁰³ Там само.
- ⁵⁰⁴ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 579.
- ⁵⁰⁵ Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года / Под ред. В. А. Модзалевского.— Чернигов, 1914.— С. 16.
- ⁵⁰⁶ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 539.
- ⁵⁰⁷ Там само.— С. 337.
- ⁵⁰⁸ Мицук Ю. З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 35.

⁵⁰⁹ *Бучиневич В. Е. Церковь Спаса Нерукотворного образа в Полтаве // Полтавские губернские ведомости. Часть неофициальная.– 1893.– № 73.– 25 сентября.– С. 2.*

⁵¹⁰ *Письмо Ф. Углицкого к протопопу почеповскому Иоанну Беляевскому // Черниговские губернские ведомости.– 1862.– № 35.– С. 360.*

⁵¹¹ *Генеральное следствие о маетностях Прилуцкаго полка (1729–1731 гг.). Сообщил В. Мякотин.– К., 1896.– С. 12.*

⁵¹² *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий.– Т. III.– С. 121, 183–184.*

⁵¹³ *Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст.– К.: Наукова думка, 1970.– С. 90.*

⁵¹⁴ *Універсал-привілей І. Мазепи С. Хомінському від 19 грудня 1687 // Сіверянський літопис.– 2001.– № 4.– С. 38.*

⁵¹⁵ *Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 314.*

⁵¹⁶ *Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года / Под ред. В. Л. Модзалевского.– С. 45.*

⁵¹⁷ *Величко С. Літопис.– Т. 2.– С. 539.*

⁵¹⁸ *Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 361.*

⁵¹⁹ *Величко С. Літопис.– Т. 2.– С. 539.*

⁵²⁰ *Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 5.– С. 52.*

⁵²¹ *Мицк Ю. З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи.– № 6.– С. 36.*

⁵²² *Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 242.*

⁵²³ *Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 7.– С. 188.*

⁵²⁴ *1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая археографической комиссией.– П., 1884.– Т. 8.– С. 1021.*

⁵²⁵ *Харлампович К. В. Вказ. праця.– С. 360.*

⁵²⁶ *Там само.*

⁵²⁷ *Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители.– Полтава, 1914.– С. 255.*

⁵²⁸ *Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 5.– С. 136.*

⁵²⁹ *Турчиновський І. Автобіографія // Українська література XVIII ст.– К.: Наукова думка, 1983.– С. 572.*

⁵³⁰ *Там само.*

⁵³¹ *Тестамент Єлені Адамовичової (1688 року) // Наше минуле.– 1918.– № 1.– С. 170; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 7.– С. 394.*

⁵³² *Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. II. Волинка.– К.: ІПЕД НАН України, 1999.– С. 38.*

- ⁵³³ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— К., 1912.— Т. III.— С. 322.
- ⁵³⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 327.
- ⁵³⁵ Договор прихожан... 20 января 1705 // Черниговские губернские ведомости.— 1894.— № 203.
- ⁵³⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 129.
- ⁵³⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 149.
- ⁵³⁸ Универсал гетмана Мазепы Артамону Бутовичу // Полтавские губернские ведомости. Часть неофициальная.— 1893.— № 35.— 15 мая.— С. 3.
- ⁵³⁹ Крман Д. Вказ. праця.— С. 59.
- ⁵⁴⁰ Там само.— С. 60.
- ⁵⁴¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 359.
- ⁵⁴² Там само.— С. 159.
- ⁵⁴³ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упор. В. Й. Горобець.— С. 187.
- ⁵⁴⁴ Універсали Івана Мазепи.— С. 295.
- ⁵⁴⁵ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 165.
- ⁵⁴⁶ Там само.— Кн. 7.— С. 196.
- ⁵⁴⁷ Універсали Івана Мазепи.— С. 243.
- ⁵⁴⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 509.
- ⁵⁴⁹ Там само.
- ⁵⁵⁰ Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная.— 1896.— № 785.— 3 мая.— С. 3.
- ⁵⁵¹ Харламович К. В. Вказ. праця.— С. 362.
- ⁵⁵² Там само.— С. 364.
- ⁵⁵³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, mestечках и городах, в пределах губернии находящихся.— С. 32.
- ⁵⁵⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 71.
- ⁵⁵⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 292.
- ⁵⁵⁶ Летопись церкви во имя Успения Пресвятой Богородицы в г. Конотопе // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.— 1902.— № 2.— 15 января.— С. 81.
- ⁵⁵⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский.— Т. II.— С. 211.

- ⁵⁵⁸ Летопись церкви во имя Успения Пресвятой Богородицы в г. Конотопе.— С. 81.
- ⁵⁵⁹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів.— С. 183.
- ⁵⁶⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— М.: Типография В. Готье, 1857.— Отд-е III.— С. 67.
- ⁵⁶¹ Там само.
- ⁵⁶² Там само.— С. 88.
- ⁵⁶³ Там само.
- ⁵⁶⁴ Там само.
- ⁵⁶⁵ Ситий І. Церковна старовина.— Чернігів: Чернігівський музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівська обласна універсальна наук. бібліотека ім. В. Г. Короленка, 2001.— С. 28–29.
- ⁵⁶⁶ Тестамент Єлени Адамовичової (1688 року).— № 1.— С. 169; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 362.
- ⁵⁶⁷ Договор прихожан... 20 января 1705 // Черниговские губернские ведомости.—1894.— № 203.
- ⁵⁶⁸ Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года / Под ред. В. А. Модзалевского.— С. 4.
- ⁵⁶⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 388.
- ⁵⁷⁰ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. III.— С. 291.
- ⁵⁷¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский.— Т. II.— С. 381.
- ⁵⁷² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.
- ⁵⁷³ Там само.— С. 128.
- ⁵⁷⁴ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 147.
- ⁵⁷⁵ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 335.
- ⁵⁷⁶ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів.— С. 259.
- ⁵⁷⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 394.
- ⁵⁷⁸ Там само.— Кн. 7.— С. 142.
- ⁵⁷⁹ Гумилевский Ф. Там само.— С. 349.
- ⁵⁸⁰ Універсалі Івана Мазепи.— С. 374.
- ⁵⁸¹ Лист В. Ясинського компанійському полковнику І. Новицькому.— С. 28.
- ⁵⁸² Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 292.
- ⁵⁸³ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4 .— С. 211.

⁵⁸⁴ Універсали Івана Мазепи.— С. 222.

⁵⁸⁵ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 235.

⁵⁸⁶ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 465.

⁵⁸⁷ Зайченко В. Новобілоуська Свято-Троїцька церква та її парафія // Сіверянський літопис.—1999.— № 3.— С. 84; Зайченко В. В. Село Новий Білоус та його округа.— Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 2003.— С. 76.

⁵⁸⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 359.

⁵⁸⁹ Там само.

⁵⁹⁰ Там само.— С. 115.

⁵⁹¹ Токманов И. Историко-статистическое описание г. Мглина Черниговской губернии.— К., 1888.— С. 44.

⁵⁹² Універсали Івана Мазепи.— С. 484.

⁵⁹³ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 122.

⁵⁹⁴ Там само.— Кн. 7.— С. 67.

⁵⁹⁵ Універсали Івана Мазепи.— С. 243.

⁵⁹⁶ Там само.

⁵⁹⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий.— Т. III.— С. 199.

⁵⁹⁸ Там само.

⁵⁹⁹ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729 –1730 гг. Чернигов, 1908.— С. 669.

⁶⁰⁰ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 314.

⁶⁰¹ Духовные завещания // Труды Черниговской архивной комиссии.— Чернигов, 1913.— Вып. 10.— С. 190.

⁶⁰² Духовное завещание бывшаго стародубовского полкового судьи Давида Трофимовича Пушкаренка // Труды Черниговской архивной комиссии.—1913.— Вып. 10.— С. 191–194.

⁶⁰³ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 268.

⁶⁰⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 157.

⁶⁰⁵ Там само.— С. 382.

⁶⁰⁶ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 202.

⁶⁰⁷ Тестамент Єлени Адамовичової (1688 року).— № 1.— С. 170; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 382.

⁶⁰⁸ Там само.

⁶⁰⁹ Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полки Киевский и Нежинский.— Чернигов, 1867.— С. 172.

- ⁶¹⁰ Там само.
- ⁶¹¹ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 360.
- ⁶¹² Тестамент Єлени Адамовичової (1688 року).— № 1.— С. 170.
- ⁶¹³ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 453.
- ⁶¹⁴ Там само.
- ⁶¹⁵ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 361.
- ⁶¹⁶ Костенко І. Христофор Дімітрієв — фундатор грецьких храмів та грецького братства // Сіверянський літопис.— 2001.— № 3.— С. 117.
- ⁶¹⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 203; Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полки Киевский и Нежинский.— С. 172.
- ⁶¹⁸ Універсали Івана Мазепи.— С. 587.
- ⁶¹⁹ Черниговские губернские ведомости.— 1894.— № 203.— С. 1.
- ⁶²⁰ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів.— С. 183.
- ⁶²¹ Іван Величковський. Твори.— К.: Наукова думка, 1972.— С. 25–26.
- ⁶²² Бучневич В. Е. Церковь Спаса Нерукотворного образа в Полтаве.— С. 2.
- ⁶²³ Там само.— С. 18.
- ⁶²⁴ Спасская церковь в Полтаве // Полтавские губернские ведомости. Часть неофициальная.— 1850.— № 35.— 30 августа.— С. 307.
- ⁶²⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. VIII.— Т. 15–16.— С. 223.
- ⁶²⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 385.
- ⁶²⁷ Дрозденко В. Густинський монастир // Сіверянський літопис.— 1998.— № 6.— С. 138.
- ⁶²⁸ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 584.
- ⁶²⁹ Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкаго полка (1729–1731 гг.).— С. 13.
- ⁶³⁰ Из истории церковного прихода // Киевская старина.— 1901.— Т. LXXIV.— Сентябрь.— С. 81.
- ⁶³¹ Там само.
- ⁶³² Там само.
- ⁶³³ Там само.— С. 82.
- ⁶³⁴ Залесский А. Церковная старина пирятинского уезда // Київська старина.— 1889.— Йюль.— Т. XXVI.— С. 273.
- ⁶³⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— С. 82.
- ⁶³⁶ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 412.
- ⁶³⁷ Там само.— Т. III.— С. 301.
- ⁶³⁸ Там само.— Т. 1.— С. 33.

- ⁶³⁹ Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители.— Полтава, 1914.— С. 127.
- ⁶⁴⁰ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог.— С. 58.
- ⁶⁴¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 190.
- ⁶⁴² Лазаревский А. М. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии.— Полтава, 1887.— Вып. 1.— С. 66.
- ⁶⁴³ Там само.
- ⁶⁴⁴ Востоков А. Жалоба роменского духовенства на протопопа Мартына Самойлова // Киевская старина.— 1887.— Т. XVIII.— Май.— С. 189—195.
- ⁶⁴⁵ Там само.— С. 190.
- ⁶⁴⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Стародубский.— Т. 1.— С. 159.
- ⁶⁴⁷ Стверджувальний універсал І. Мазепи Свято-Преображенському Максаківському монастиреві // Сіверянський літопис.— 2001.— № 4.— С. 42 —43.
- ⁶⁴⁸ Черниговские губернские ведомости.— 1863.— № 31.— С. 401.
- ⁶⁴⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 332.
- ⁶⁵⁰ Там само.— С. 163.
- ⁶⁵¹ Черниговские губернские ведомости.— 1888.— № 81.
- ⁶⁵² Запись Олены, жены священника Симеона Норченка... // Черниговские губернские ведомости.— 1854.— № 52.— С. 349 —350.
- ⁶⁵³ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 85.
- ⁶⁵⁴ Там само.— С. 409— 410.
- ⁶⁵⁵ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів.— С. 183.
- ⁶⁵⁶ Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька.— К.: ІПЕД НАН України, 1999.— С. 56.
- ⁶⁵⁷ Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка (1729—1731 гг.).— С. 25.
- ⁶⁵⁸ Універсали Івана Мазепи.— С. 102.
- ⁶⁵⁹ Поклонский Д. Р. Стародубская старина. XI—XIX вв. Исторические очерки. Клинцы: Изд-во Клинцовской гор. типографии, 2002.— Кн. 2.— С. 280.
- ⁶⁶⁰ Константинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. III. Полк Стародубский.— Чернигов, 1875.— С. 450.
- ⁶⁶¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Стародубский.— Т. 1.— С. 171.
- ⁶⁶² Модзалевский В. А. Малороссийский родословник.— Т. III.— С. 79.
- ⁶⁶³ Черниговские губернские ведомости.— 1854.— № 5.— С. 32—33.

- ⁶⁶⁴ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 7.
- ⁶⁶⁵ Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года. Под ред. В. Л. Модзалевского.— С. 105.
- ⁶⁶⁶ Лист Ф. Углицкого, архиепископа Черниговского от 4 января 1695 // Черниговские губернские ведомости.— 1854.— № 45.— С. 302.
- ⁶⁶⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. III.— С. 462.
- ⁶⁶⁸ Петров Н. К биографии св. Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского // Киевская старина.— 1902.— Ноябрь.— Т. LXXIX.— С. 90.
- ⁶⁶⁹ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 793.
- ⁶⁷⁰ Духовные завещания.— Вып. 10.— С. 195.
- ⁶⁷¹ Павленко С. Вказ. праця.— С. 553.
- ⁶⁷² Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 года.— С. 61.
- ⁶⁷³ Там само.— С. 77.
- ⁶⁷⁴ Там само.— С. 14–17.
- ⁶⁷⁵ Там само.— С. 53, 74.
- ⁶⁷⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 193.
- ⁶⁷⁷ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог.— С. 140.
- ⁶⁷⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 66.
- ⁶⁷⁹ Там само.— С. 250.
- ⁶⁸⁰ Старинный малорусский письмовник: «Книга глаголемая листовня» . Предисловие Б. Д. Грінченко.— Чернігов, 1901.— С. V.
- ⁶⁸¹ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог.— С. 58.
- ⁶⁸² Там само.— С. 83.
- ⁶⁸³ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.
- ⁶⁸⁴ Там само.— С. 64.
- ⁶⁸⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 434.
- ⁶⁸⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 64–65.
- ⁶⁸⁷ Черниговские губернские ведомости.— 1863.— № 31.— С. 401–402.
- ⁶⁸⁸ Там само.
- ⁶⁸⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 86.
- ⁶⁹⁰ Там само.— Кн. 4.— С. 245.
- ⁶⁹¹ Там само.— Кн. 5.— С. 222.
- ⁶⁹² Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о

всех деревнях, селах, mestечках и городах, в пределах губернии находящихся.— С. 391.

⁶⁹³ Там само.— С. 632.

⁶⁹⁴ Там само.— С. 391.

⁶⁹⁵ Там само.— С. 551.

⁶⁹⁶ Там само.— С. 628.

⁶⁹⁷ Там само.— С. 613.

⁶⁹⁸ Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви.— С. 1040.

⁶⁹⁹ Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссию для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К, 1871.— Часть I (Акты об унии и состоянии православной церкви в половине XVII века (1648 –1798)).— Т. IV.— С. 57.

⁷⁰⁰ Там само.— С. 57 – 60.

⁷⁰¹ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 358, 365.

⁷⁰² Там само.— С. 358.

⁷⁰³ Там само.— С. 365.

⁷⁰⁴ Там само.

⁷⁰⁵ Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии.— Житомир, 1914.

⁷⁰⁶ Гуляй А., Мицук Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис.— 2003.— № 1.— С. 66.

⁷⁰⁷ Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссию для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе — К, 1871.— Часть I (Акты об унии и состоянии православной церкви в половине XVII века (1648 –1798).— Т. IV.— С. 53.

⁷⁰⁸ Гуляй А., Мицук Ю. Вказ. праця.— С. 66.

⁷⁰⁹ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 365.

⁷¹⁰ Там само.

⁷¹¹ Гуляй А., Мицук Ю. Вказ. праця.— С. 66.

⁷¹² Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 360.

⁷¹³ Там само.— С. 363.

⁷¹⁴ Там само.— С. 360.

⁷¹⁵ Там само.

⁷¹⁶ Там само.— С. 360, 363.

⁷¹⁷ Там само.— С. 360.

⁷¹⁸ Там само.— С. 363.

⁷¹⁹ Там само.— С. 365.

⁷²⁰ Там само.— С. 366.

⁷²¹ Там само.— С. 364.

⁷²² Там само.

⁷²³ Там само.— С. 358.

⁷²⁴ Там само.

⁷²⁵ Там само.— С. 361— 362, 364.

⁷²⁶ Там само.— С. 361.

⁷²⁷ Там само.

⁷²⁸ Там само.— С. 362.

⁷²⁹ Там само.

⁷³⁰ Там само.— С. 364.

⁷³¹ Гуляй А., Мицук Ю. Вказ. праця.— С. 66.

⁷³² Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 363, 365.

⁷³³ Там само.— С. 363.

⁷³⁴ Там само.— С. 365.

⁷³⁵ Гуляй А., Мицук Ю. Вказ. праця.— С. 66.

⁷³⁶ Привилегия, выданная королем Иоанном III Климентио Домарадзкому на сан Овруцкого архимадрита. 1693 г., декабря 9 // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссию для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Польском и Волынском генерал-губернаторе.— К, 1871.— Ч. I (Акты об унионии и состоянии православной церкви в половине XVII века (1648—1798).— Т. IV.

⁷³⁷ Гуляй А., Мицук Ю. Вказ. праця.— С. 66.

⁷³⁸ Там само.

⁷³⁹ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 360.

⁷⁴⁰ Там само.

⁷⁴¹ Там само.

⁷⁴² Стroeев П. Вказ. праця.— С 500.

⁷⁴³ Харлампович К. В. Вказ. праця.— С. 363.

⁷⁴⁴ Там само.— С. 365.

⁷⁴⁵ Там само.— С. 363.

⁷⁴⁶ Там само.

⁷⁴⁷ Буцманюк І. Унів і єго монастирі.— Жовква, 1904.— С. 52—53.

⁷⁴⁸ Гуляй А., Мицук Ю. Вказ. праця.— С. 66.

⁷⁴⁹ Там само.

Портрети Мазепи: у пошуках істини

Особі Івана Мазепи присвячено тисячі студій, які нині вже дають більш-менш повне уявлення про його життя та діяння. Разом з тим і досі дослідники дискутують над тим, яким же на вигляд був сам Гетьман, де справжній його портрет. Відповіді на ці питання намагалися знайти упорядник книги «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» В. Недяк (К.: Емма, 2003.— 64 с.) та автори розвідки «Мазепа

па. Дослідження портретів гетьмана» Л. Шендрік та О. Янович (Полтава: Верстка, 2004.— 72 с.). Перше видання є фактичним каталогом історико-мистецької виставки, яка відбулась у Львові. Воно дає уявлення практично про всі знані портрети І. Мазепи. Щоправда, упорядник справедливо поставив під більшістю зображень гетьмана знак запитання. Адже справді — здебільшого маємо різні обличчя, туманну історію їх малювання (царський режим доклав чимало зусиль, аби знищити образ свого противника). Але це видання саме й цінне тим, що воно акумулює в собі все, пов’язане з І. Мазепою, дає можливість розглянути гравюри, кольорові портрети разом, порівняти, зіставити їх.

Робота Л. Шендрік та О. Янович викликає повагу спробою почати дослідження портретів І. Мазепи зі свідчень сучасників про особу гетьмана. За споминами чужинців дослідники склали такий його словесний портрет:

«1. Середнього росту, стрункий, стан тонкий. 2. Руки тонкі, довгі, білі. 3. Горда голова з білими пуклями (на голові повно кучерів або польських кіс). 4. Обличчя блідаве, ніби з слонової кості. 5. Гладке високе чоло. 6. Очі темні, глибокі, блискучі, пронизливі, швидкі, жваві. 7. Погляд гордий, суверінний, вдумливий. 8. Уста вузькі, тонкі. 9. Вуса на польську моду: довгі, обвислі». На основі цих орієнтирів автори визначають найдостовірніші портрети Мазепи: лаврський, з літопису С. Величка, з Московського історичного музею, з картинної галереї м. Грінгольма, І. Мітури, Д. Галяховського, з журналу «Европейше Фама» та ін. Відзначаючи цінність багатьох зауважень, оцінок, спостережень та узагальнень у розвідці, мусимо зазначити, що вона, на жаль, не спирається на деякі серйозні досліди в цьому плані попередників. Маємо на увазі, зокрема, працю В. Січинського «Гравюри Мазепи», надруковану у збірнику «Мазепа» (Варшава, 1938.— Т. I.— С. 134—161), та статтю К. Широцького «Mazepa aetat 70» — Норблена (журнал «Сяйво» за 1913 р., № 10—12.— С. 245—247).

Останню статтю варто було б простудіювати багатьох укладачам «Історії України», оскільки тут аналізується портрет польського єрея-орендаря Мазепи, виконаний французьким художником Жаном П'єром Норбленом. Це зображення і досі мандрує з одного поважного видання в інше як образ гетьмана І. Мазепи. Прикро, але Л. Шендрік та О. Янович, не знаючи про студію К. Широцького, не ставлять під сумнів згаданий портрет. Вони навіть зазначають: «Своєрідність образу Мазепи за Норбленом приваблювала митців, які виконували копії з цього портрета в різний час. Зокрема в експозиції музею історії Полтавської битви розміщено горельєф із зображенням Мазепи, виконаний за гравюрою Норблена полтавським скульптором, заслуженим художником України В. Білоусом. Май-

стерно передавши риси обличчя Мазепи, Білоус надав образу величності і мудрості».

Звертаємо увагу дослідників і на розвідку «Загадкові портрети» Д. Сапожникова («Киевская старина, 1884.– VIII.– С. 732–742), який на основі документів оповідає про те, як у 1738 р. на Чернігівщині проводилось розслідування щодо зображення Мазепи на іконі Успіння Пресвятої Богородиці з Кам'янського монастиря, фундатором якого був гетьман. Допитані були як свідки генеральний підскарбій Андрій Маркович, генеральний військовий суддя Михайло Забіла, генеральний осавул Федір Лисенко, які показали, що «изменник Мазепа волоськом рудяв (мабуть, в оригіналі русяв, бо таку деталь відзначили б чужинці.– Авт.), долголик и с бородою». Сенат після великого розслідування визнав, що на іконі був зображений гетьман. Продовгуватим виглядало його обличчя і на барельєфному портреті на дзвоні, вилитому Карпом Балашевичем у 1699 р. Людвісар зобразив І. Мазепу з борідкою. Намалював його з нею і С. Величко.

Разом з тим на деяких гравюрах, зокрема Д. Галляховського, її нема. Пояснення тому просте: після першої поїздки у 1697–1698 рр. у європейські країни Петро I наказав найближчим вельможам зголити бороди. У наступні роки уведені обмеження щодо їх носіння. Тож у 1700–1708 рр. гетьман, очевидно, змушений був підкоритися офіційній царській «моді». Після відходу від Петра I Мазепа знову відпустив бороду.

Л. Шендрік та О. Янович відкидають як недостовірний портрет гетьмана із зібрання Бутовича (Національний музей історії України). Мовляв, зображеній має «повне, м'якісте обличчя, маленькі вуста, невиразні очі». Проте ми б не робили такі категоричні висновки щодо цього портрета. По-перше, його автор детально виписав орден Андрія Первозванного, Андріївську стрічку, герб Мазепи з літерами «І.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З» («Іван Мазепа, гетьман Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорозкого»). Ці деталі важко було б вигадати, якби якийсь народний художник фантазував. Зазначимо, що існує кілька копій цього портрета. Наприклад, у збірнику «Мазепа» (К.: Мистецтво, 1993) зображення має деякі відмінності ордена, герб – без літер. Як нам видається, художники-копіїсти все ж таки не вигадували, а мали за зразок якесь старе достовірне малювання. Коли І. Мазепа 8 лютого 1700 р. отримав орден Андрія Первозванного, йому було ще 60 років. Отже, міг виглядати ще не таким аскетичним, як через 8–9 років (час шведських свідчень). Обличчя гетьмана на згадуваному портреті видовжене, має деяку схожість з рисами обличчя генерала Еріха Далярберга (на це вказували шведські воїни).

Портрет І. Мазепи із замку Грінгольм (Швеція), вміщений на обкладинці книжки, при демонструванні у Львові прокоментований

польськими істориками як одне із зображень представника роду Сапєг. Чи справді це так, важко сказати: адже поки що звірки портретів, їх порівняння не маємо.

Таким чином, великим позитивом є поява згадуваних вище книг, які, попри їх не завжди виважені присуди, все ж таки дають привід, основу для подальшого пошуку, дискусії. Сподіваємося, незабаром матимемо студіо-продовження, яка аргументовано дасть відповідь, який же насправді мав вигляд І. Мазепа.

Зміст

Вступ	5
Розділ I. Становлення духовних ідеалів І. Мазепи	19
Розділ II. Виправлення помилки І. Самойловича	34
Розділ III. Конфлікт з патріархом Йоакимом	41
Розділ IV. Захист українського книговидання	52
Розділ V. Панегірики на честь керманича	66
Розділ VI. Гетьманова «Дума»	79
Розділ VII. Духовні побратими	87
Розділ VIII. Турбота про освіту	110
Розділ IX. Церковне будівництво у Києві	124
Розділ X. Розбудова церков, монастирів	139
Розділ XI. За прикладом патрона	154
Розділ XII. Мистецький розkvіт	166
Висновки	178
Джерела та література	180
Додатки	239
Церковне будівництво у 1687–1709 pp. на теренах	
Гетьманщини	239
Представники української церковної ієрархії доби Івана	
Мазепи (1687–1709 pp.)	246
Портрети Мазепи: у пошуках істини	298

Наукове видання

Сергій Павленко

**ІВАН МАЗЕПА
ЯК БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Редактор Ю. Г. Попсуенко

Художнє оформлення О. Я. Остапова

Технічний редактор Т. М. Новікова

Комп'ютерна верстка Н. В. Єрмак

Коректори

В. П. Зуб, А. Б. Піцик

Підписано до друку 1.07.2005. Формат 60×90¹/16.
Гарнітура «Lazurski». Папір офсетний № 1.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19.

Обл.-вид. арк. 19. Зам. 5-72.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, вул. Контрактова площа, 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 238-28-26.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Павленко, Сергій.

П12 Іван Мазепа як будівничий української культури.— К.: Вид-дім «Києво-Могилянська акад.», 2005.— 304 с.— Бібліогр.: с. 180—238.

ISBN 966-518-331-1

Доба I. Мазепи (кінець XVII – початок XVIII ст.) – це не стільки злет до певного рівня культурного життя, скільки небачений до того розквіт на теренах України творчості, духовних набутків. Актуальність дослідження активного впливу гетьмана на духовне життя в Україні періоду його правління дає можливість глибше зrozуміти як розвиток культурного життя наприкінці XVII – початку XVIII ст., так і діяльність зверхника Гетьманщини у вирішенні найголовніших проблем тогочасного буття.

ББК 63.3(4УКР)46-8